

ZAŁOŻENIE PAŁACOWO-PARKOWE W CHOROSZCZY

Studium historyczno-konserwatorskie

Autor opracowania:

Anna Dąbrowska

Choroszcz 2024

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	3
1.1. Przedmiot i zakres opracowania	3
1.2. Położenie i warunki naturalne	3
1.3. Stan prawny	5
1.4. Społeczne funkcjonowanie obiektu	7
1.5. Uwarunkowania zewnętrzne	7
2. RYS HISTORYCZNY	10
2.1. Historia Choroszczy	10
2.2. Historia założenia	15
3. STAN ISTNIEJĄCY	22
3.1. Charakterystyka zagospodarowania	22
3.2. Charakterystyka zieleni	37
4. KWERENDA ARCHIWALNA I BIBLIOTECZNA	46
4.1. Źródła i materiały archiwalne	46
4.2. Publikacje i opracowania	48
4.3. Główne źródła ikonograficzne w układzie chronologicznym	50
5. STAN BADAŃ	77
5.1. Badania architektoniczne	77
5.2. Badania archeologiczne	88
5.3. Rozpoznanie systemu wodnego	92
6. ANALIZY	96
6.1. Krytyczna analiza źródeł	96
6.2. Analiza faz rozwojowych założenia	103
6.3. Analiza dendrochronologiczna i składu gatunkowego drzewostanu	111
6.4. Analiza kompozycji	124
6.5. Analiza porównawcza	130
6.6. Atrybucja	138
6.7. Stopień zachowania substancji zabytkowej	140
7. WALORYZACJA	147
8. ZALECENIA DLA DALSZYCH DZIAŁAŃ KONSERWATORSKICH	149
8.1. Założenia generalne	149
8.2. Zalecenia szczegółowe	150
9. UWAGI KOŃCOWE	158
10. BIBLIOGRAFIA	160

1. WSTĘP

1.1. Przedmiot i zakres opracowania

Przedmiotem opracowania jest zespół pałacowo-parkowy w Choroszczy, obiekt o charakterze zupełnie wyjątkowym zarówno w sensie formy architektonicznej jak i rozwiązania przestrzennego, wpisany w historię Polski i regionu. Powstał w XVIII w. jako letnia rezydencja hetmana Jana Klemensa Branickiego, dostępna jedynie dla właścicieli, ich gości i dworzan. W kolejnym stuleciu za sprawą kolejnych właścicieli przekształcony został w zespół fabryczno-rezydencjonalny. W okresie międzywojennym dawny park pełnił funkcję ogólnodostępnych terenów zielonych związanych z nowopowstałym szpitalem psychiatrycznym. Po przeprowadzeniu prac restauratorskich w 1973 r. w odbudowanym pałacu swoje miejsce znalazła placówka kulturalna: Muzeum Wnętrz Pałacowych.

Cały zespół pałacowo-parkowy w Choroszczy przez wiele lat nie odgrywał należnej mu roli, obiektu unikalnego w regionie i jednego z nielicznych tak dobrze zachowanych w skali kraju, z dwóch podstawowych powodów: bezpośredniego otoczenia pałacu i parku przez szpital i przyszpitalne gospodarstwo rolnicze oraz nieuregulowanych od wielu lat stosunków własnościowych. W 2005 r. Muzeum Podlaskie w Białymstoku otrzymało w wieczyste użytkowanie liczącą ponad 58 hektarów nieruchomość leżącą całkowicie w granicach ochrony konserwatorskiej. Znajduje się na niej pałac wraz z parkiem i otaczającymi go polami i łąkami przylegającymi do historycznej alei ze wzgórzem widokowym, dziedziniec i tereny dawnych ogrodów położonych po obu jego stronach.

Głównym celem niniejszej pracy jest przygotowanie, w oparciu o przeprowadzoną kwerendę, wyniki badań i analizy, zaleceń do koncepcji rewaloryzacji przywracającej charakter i świetność zespołu. Opracowaniem objęto obszar historycznego założenia pałacowo-parkowego będący własnością Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

1.2. Położenie i warunki naturalne

Zespół pałacowo-parkowy zlokalizowany jest na skraju Choroszczy - miasta w województwie podlaskim, w powiecie białostockim, położonego na zachodnim krańcu Wysoczyzny Białostockiej, na skraju doliny Narwi, nad rzeką Horodnianką (współrzędne geograficzne: szerokość: 53°08'N długość: 22°59'E). Choroszcz licząca prawie 6000 mieszkańców jest siedzibą gminy miejsko-wiejskiej, którą łącznie zamieszkuje 16 400 osób i jest zaliczana do aglomeracji białostockiej.

Obiekt położony jest w północno-zachodniej części miasta, ok. 1,6 km od centrum przy ul. Pałacowej 2. Jego zachodnią granicę stanowi rzeka Horodnianka, wschodnią zaś wyznaczają ulica Żółtkowska i ogródki działkowe. Od strony północnej teren założenia sąsiaduje z łąkami nadnarwiańskimi, zaś od południa graniczy z boiskiem sportowym „Orlik” i terenem szpitala psychiatrycznego.

Zespół pałacowo-parkowy usytuowany został na terenie nizinnym, znacznie obniżonym w stosunku do centrum miasta. Najwyższy punkt to wzniesienie pochodzenia sztucznego zamykające główną oś założenia od strony północnej 123,6 m n.p.m. Najniżej położonymi terenami parku są porośnięte drzewostanem tereny za skrzyżowaniem kanałów - 110,4 m n.p.m.

Zespół pałacowo-parkowy w Choroszczy na mapie satelitarnej

1.3. Stan prawny

Właścicielem założenia pałacowo – parkowego w Choroszcy jest Muzeum Podlaskie w Białymstoku. Nieruchomość wpisana została do księgi wieczystej pod numerem: B11B/00135884/3. Według wypisu z ewidencji gruntów Starostwa Powiatowego w Białymstoku posiada łącznie powierzchnię 58,1871 ha, użytkowaną w sposób następujący:

Nr działki	Położenie działki	Opis użytku	Pow. użytku (ha)	Pow. działki (ha)
3.101/1	PÓŁNOCNA I PÓŁNOCNO-ZACHODNIA CZĘŚĆ PARKU PAŁACOWEGO	lasy (LsIII) lasy (LsIV) grunty zadrzewione i zakrzewione (LzV) łąki trwałe (ŁIV) łąki trwałe (ŁV) łąki trwałe (ŁVI) nieużytki (N) grunty orne (RIIb) grunty orne (RIVa) grunty orne (RIVb) grunty orne (RV) rowy (W)	0.0472 0.4265 0.2850 1.3701 0.5397 0.1088 0.2079 1.0813 6.6025 0.8429 1.9805 0.1774	13.6698
3.101/2	PÓŁNOCNA I PÓŁNOCNO-WSCHODNIA CZĘŚĆ PARKU PAŁACOWEGO	grunty orne (RIIb) grunty orne (RIVa) grunty orne (RIVb) rowy (W)	3.1860 6.0486 3.9691 0.1733	13.3820
3.101/4	PARK PRZYPAŁACOWY	inne tereny zabudowane (Bi) lasy (LsIII) lasy (LsIV) nieużytki (N) pastwiska trwałe (PsIV) pastwiska trwałe (PsV) grunty orne (RIIb) grunty orne (RIVa) grunty orne (RIVb) sady (S-RIVb) rowy (W) grunty pod rowami (W-LsIV) grunty pod rowami (W-PsIV)	1.7096 1.9930 14.5404 3.5574 3.4915 1.7858 0.0049 0.0010 0.0400 0.2406 0.3664 0.0106 0.0076	27.7488
3.101/14	PARK PRZYPAŁACOWY CHOROSZCZ PAŁACOWA 2A	inne tereny zabudowane (Bi) lasy (LsIV) grunty orne (RIVb) sady (S-RIVb) rowy (W)	0.4822 0.0296 2.5686 0.2339 0.722	3.3865

1.4 Społeczne funkcjonowanie obiektu

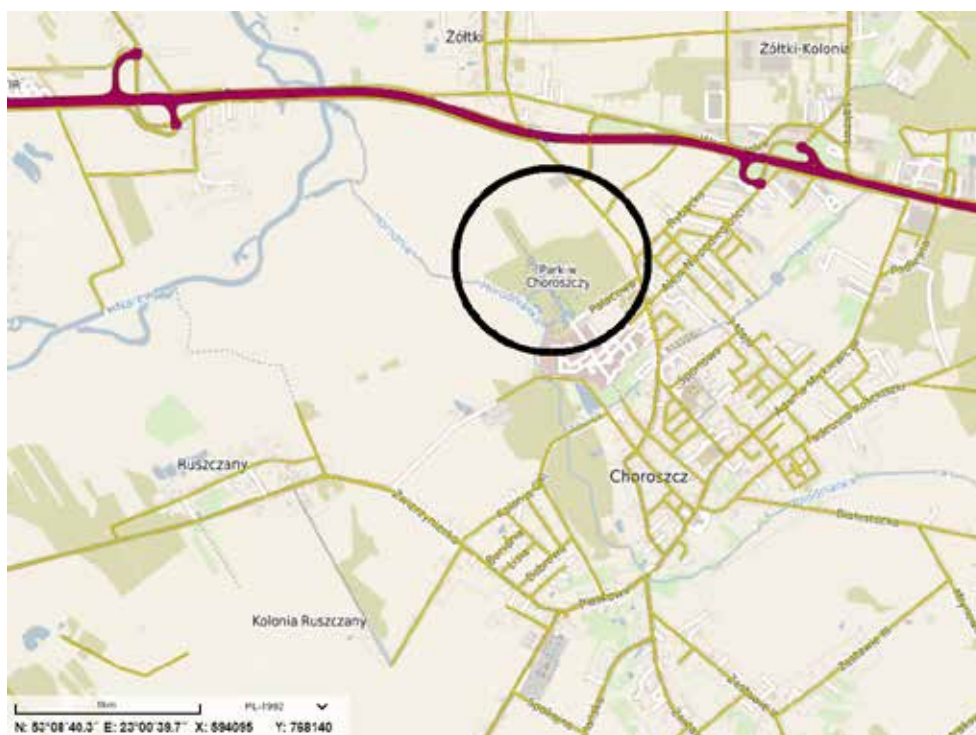
Na terenie założenia mieści się Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku – Muzeum Wnętrz Pałacowych w Choroszczy, oraz Dział Konserwacji Zabytków – Podlaskie Centrum Konserwacji Zabytków. Zabytkowy park jest przestrzenią ogólnodostępną, miejscem spacerów okolicznych mieszkańców i turystów, oraz imprez plenerowych.

1.5. Uwarunkowania zewnętrzne

Na uwarunkowania zewnętrzne składają się :

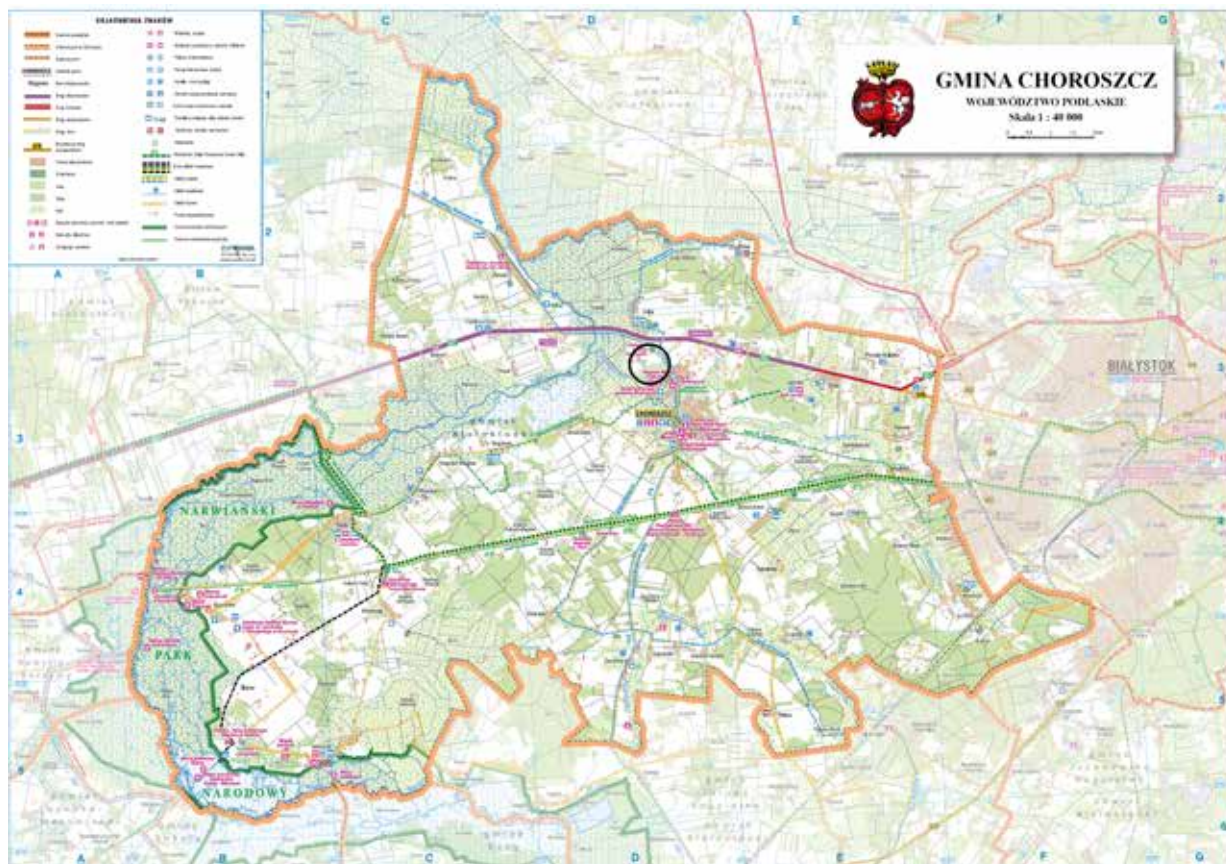
- powiązania z istniejącym układem komunikacyjnym
- sposób zagospodarowania sąsiednich nieruchomości
- uwarunkowania przyrodniczo – krajobrazowe

Wjazd na teren zespołu pałacowo-parkowego zlokalizowany jest w części wschodniej założenia. Ulica Pałacowa, równoległa z historyczną aleją usytuowaną na osi pawilonu wschodniego, łączy się z ulicą Żółtkowską, skomunikowaną z centrum Choroszczy i Trasą im. Bohaterów Bitwy Warszawskiej 1920 (droga ekspresowa S8 łącząca aglomeracje: wrocławską, łódzką, warszawską i białostocką). Dodatkowy wjazd i wejście na teren założenia stanowi równoległa do ul. Parkowej droga gruntowa prowadząca na pola od strony rzeki Narwi.

Choroszcz – plan miasta

Zachodnią granicę założenia stanowi rzeka Horodnianka, wschodnią zaś wyznaczają: ulica Żółtkowska i ogródki działkowe. Powstały one w l. 70 XX w. na części dawnego parku, który pierwotnie sięgał do dzisiejszej ulicy a dawnego traktu wiodącego ku Złotorii i przeprawie na rzece Narew. Od strony północnej teren parku otoczony jest przez pola i łąki nadnarwiańskie, zaś od południa graniczy z ogrodzonym boiskiem, polem uprawnym i zamkniętym terenem Samodzielnego Publicznego Psychiatrycznego Zakładu Opieki Zdrowotnej w Choroszczu. Powstały na terenie dawnego folwarku szpital jest wydzielony współczesnym ogrodzeniem, przebiegającym częściowo niezgodnie z granicą działek. Oba zespoły posiadają wspólny układ komunikacyjny - jest to dawny trakt łączący rezydencję z centrum miasta.

Gmina Choroszcz

Według podziału fizyczno-geograficznego Polski gmina Choroszcz położona jest w całości na Nizinie Północnopodlaskiej i przynależy do dwóch mezoregionów: Wysoczyzny Białostockiej i Doliny Górnej Narwi. W krajobrazie wysoczyzny, charakteryzującym się lekko falistą rzeźbą terenu, poprzecinaną dolinami małych rzek i strumieni, wyróżnia się mozaikowaty układ pól uprawnych, lasów i użytków zielonych, poprzecinanych gęstą siecią dróg i wsi wtopionych w teren. Najwyżej położone tereny znajdujące się w południowej części gminy, osiągają wysokość 148,2 m n. p. m. Część gminy obejmująca pradolinę Narwi i ujściowy odcinek pradoliny rzeki Supraśl cechuje się płaską rzeźbą terenu i otwartym krajobrazem bagien i łąk pradolin rzecznych. Przy ujściu Supraśli do Narwi znajdują się najniższe położone tereny 108,7 m n. p. m. Różnica wysokości na terenie gminy wynosi 39,5 m.

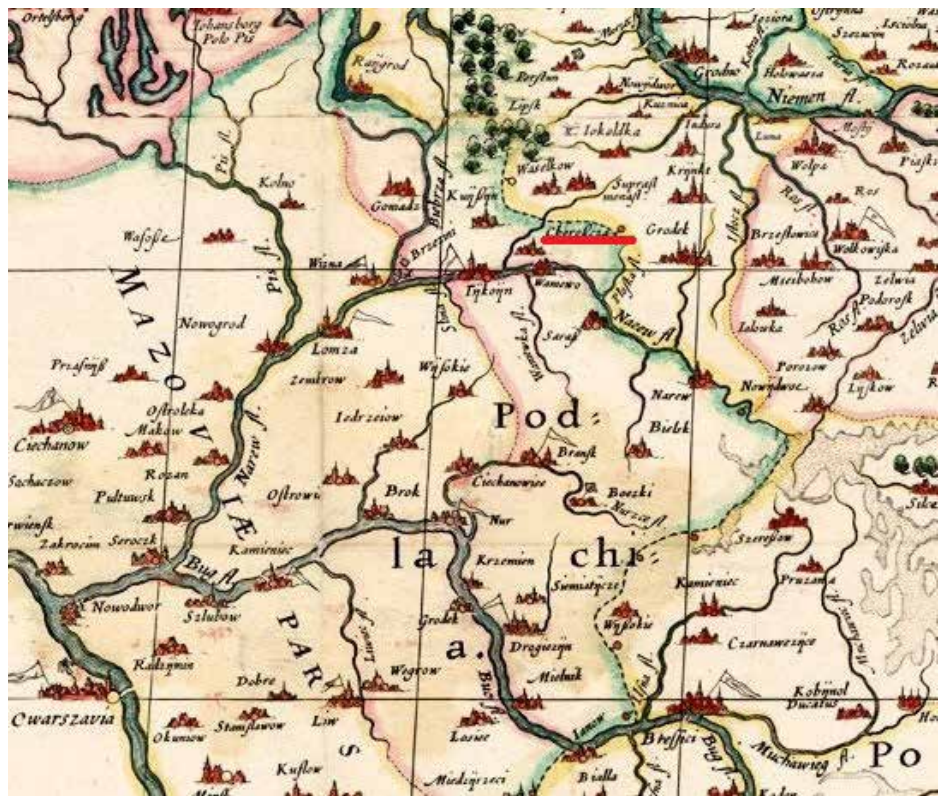
Analogicznie można wyróżnić dwa dominujące ekosystemy. Pierwszy to kompleks wyżej położonych w południowej i wschodniej części gminy terenów zmienionych przez człowieka w dużym stopniu w wyniku prowadzonej przez niego działalności gospodarczej i osadnictwa. Obszar ten charakteryzuje się szachownicą pól i różnorodnością upraw roślinnych, znajdują się tu również sady prowadzące przemysłową produkcję owoców. Liczne zadrzewienia śródpolne i małe kompleksy leśne sprzyjają występowaniu na tym terenie drobnej dziko żyjącej zwierzyny. Drugi kompleks związany z dorzeczem Narwi cechuje się środowiskiem naturalnym mało zmienionym przez człowieka. W szacie roślinnej można wyróżnić następujące typy roślinności: wodną, szuwarową, łąkową i zarośla wierzbowe. Fauna na terenie gminy cechuje się występowaniem licznych gatunków ptaków charakterystycznych dla terenów łąkowych i bagiennych. Świat zwierzęcy jest też reprezentowany przez 34 gatunki ssaków, a wśród nich występują: łosie, dziki, sarny, lisy, jenoty, tchórze, kuny domowe, piżmaki, wydry, bobry i zające. Obecnie fragment dorzecza Narwi jest objęty ochroną w ramach Narwiańskiego Parku Narodowego, zaś zespół pałacowo-parkowy w Choroszczynie położony jest częściowo w jego otulinie.

2. RYS HISTORYCZNY

2.1. Historia Choroszczy

W 1437 r. ówczesny zarządca ziem nad Narwią, książę Michał Zygmuntowicz, nadał wójtowi tykocińskiemu Piotrowi z Gumowa puszcę zwaną Choroszcza. Wkrótce stała się ona ośrodkiem szybko rozwijających się dóbr, do którego przybywali osadnicy z Mazowsza a także Rusini. W końcu XV w. dobra choroskie przeszły w ręce bojara z kijowszczyzny, wojewody Jana Chodkiewicza. Jego spadkobierca Aleksander w 1507 r. uzyskał z rąk Zygmunta Starego prawa miejskie dla Choroszczy, król zatwierdził również darowiznę miasteczka wraz z dworem i okolicznymi wsiami na rzecz bazylianów z Supraśla. Po kilku latach, w 1533 r. Choroszcz wróciła do Chodkiewiczów, a ponieważ nie złożyli oni ze swych podlaskich dóbr przysięgi na wierność koronie miasto znalazło się w granicach powiatu grodzieńskiego województwa trockiego.

Po bezpotomnej śmierci synów Hrehorego Chodkiewicza Choroszcz licząca wówczas 200 domów i około 1200 mieszkańców przeszła w 1575 r. ręce Hanny Chodkiewiczówny, żony kasztelana kijowskiego Pawła Sapiehy. Od 1587 r. miasto stało się zaś dziedziczną własnością Paców. Na skutek kolejnych podziałów majątkowych, w 1644 r. właścicielem tych dóbr został Stefan Mikołaj Pac, wojewoda trocki, późniejszy kasztelan i biskup wileński. Sprowadził on do miasta dominikanów a także wybudował obok istniejącego kościoła drewniany klasztor. Prawdopodobnie w centrum miasta znajdowała się jeszcze cerkiew i siedziba dworska Chodkiewiczów.

Choroszcz na mapie Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1613 r.

W 1683 r. pożar strawił 600 domów i nowo wzniesiony klasztor wraz z klasztorem. Jan III Sobieski wspomógł wówczas mieszczan i aby przyspieszyć odbudowę zwolnił Choroszcz z płacenia podatków. Wkrótce też drogą spadku właścicielem dóbr choroskich stał się Jerzy Wandalin Mniszech, starosta sanocki i wojewoda wołyński. Z jego to rąk w 1703 r. miasto wraz z przyległymi wsiami nabył Stefan Mikołaj Branicki herbu Gryf, starosta brański i wojewoda podlaski, właściciel dóbr białostockich. Z działalnością budowlaną jego syna Jana Klemensa, późniejszego hetmana wielkiego koronnego i kasztelana krakowskiego, związane jest powstanie nowego zespołu rezydencjalnego, zlokalizowanego w odległości około 2 km na północny zachód od centrum miasteczka. Wcześniejsze pożary w pewnym sensie stworzyły też nowemu właścicielowi możliwość swobodnej przebudowy i zmiany rozplanowania miasta, tak, aby stanowiło ono godną oprawę magnackiej siedziby. Wtedy to wytyczono nowy rynek, z trzech stron otoczony parterowymi domami, zaś całą wschodnią pierzeję zajął nowy kompleks sakralny: tym razem murowany kościół oraz klasztor. W środku placu wybudowano ratusz, pełniący funkcję centrum handlowego z sześcioma kramami. Na tyłach rynku, frontem do kościoła, usytuowana była bożnica, tam też mieściła się szkoła i cmentarz żydowski. Świątynia chrześcijańska obrządku wschodniego znalazła się na uboczu na skraju miasta.

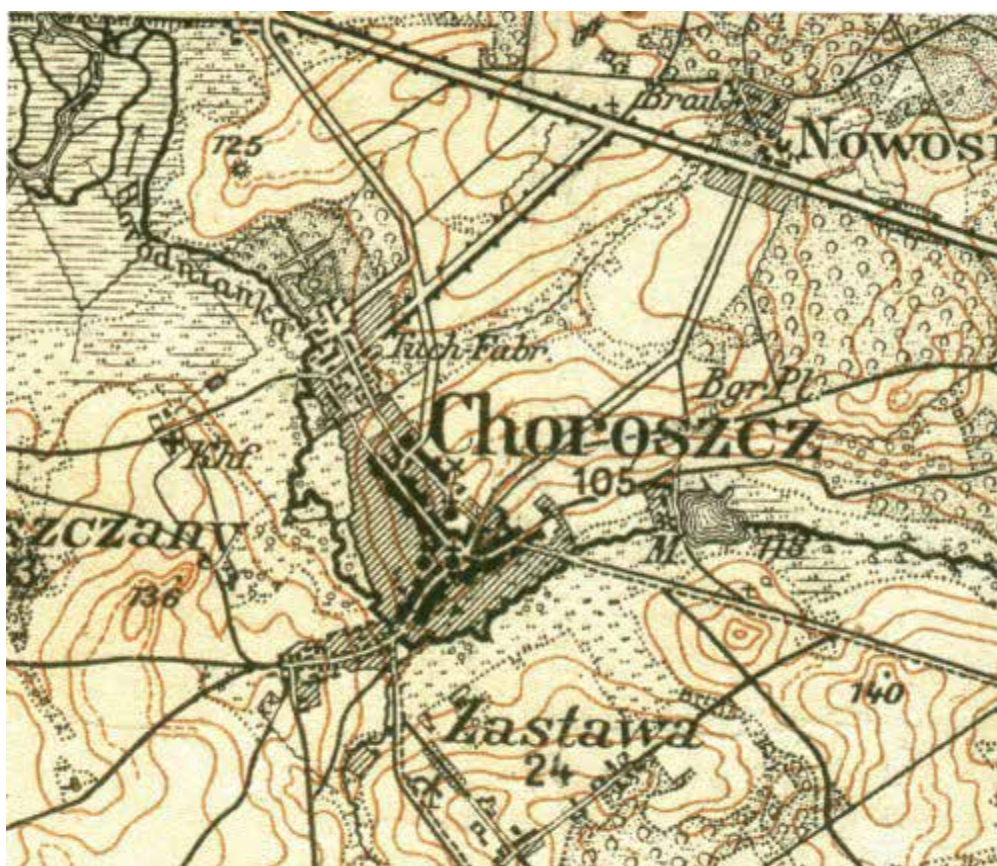
Miasto, rozłożone na obszarze ponad 20 włók, posiadało zaledwie 6 ulic i w 1771 r. liczyło 126 różnej wielkości posesji. Wszystkie budynki mieszkalne w mieście, a tym bardziej zabudowania gospodarcze, były drewniane. Większość mieszkańców Choroszczy zajmowała się uprawą roli, hodowlą bydła i trzody chlewnej. Przemysł reprezentowało 15 browarów, cegielnia i młyn na ulicy Piaskowej. Miasteczko miało też swoich rzemieślników, wśród których najliczniejszą grupę stanowili krawcy.

Fragment pierworysu mapy J.C Textora Neu-Ost-Preussischen Kriegskarte, l.1795-1800

Jan Klemens Branicki zmarł bezpotomnie w 1771 r., zaś dobra choroskie na mocy jego testamentu trafiły w dożywotnie użytkowanie jego żony. W wyniku III rozbioru Polski miasto znalazło się w rękach pruskich, zaś na mocy traktatu tylżyckiego 7 lipca 1807 r. obwód białostocki przekazany został Cesarstwu Rosyjskiemu. Kolejni spadkobiercy schedy po Branickim wydzierżawili miasto i folwark. Zaczął się wtedy dla Choroszczy trudny okres – zabrakło możnych protektorów, załamał się handel zbożem, represje carskie po powstaniu listopadowym doprowadziły do likwidacji zakonu dominikanów.

Przełomowy dla miasta był rok 1840, kiedy to Choroszczą zainteresowali się przemysłowcy rodem z Nadrenii, bracia Christian August i Friedrich Karl Moesowie. Wprowadzona przez władze carskie granica celna między Królestwem Polskim a Rosją i związane z tym utrudnienia w handlu skłoniły ich do przeniesienia części kapitału na wschód. Choroszcz stała się ważnym ośrodkiem włókienniczym, który to charakter zachowała aż do wybuchu I wojny światowej. Dawną zabudowę miasta uzupełniła duża osada fabryczna: budynki produkcyjne, osiedle robotnicze, sklepy, szkoła i zbór ewangelicki. Powstanie fabryki nie zmieniło centrum Choroszczy, gdzie wokół rynku skoncentrowane były najważniejsze budowle.

Fragm. Mapy zachodniej Rosji, pocztówka, 1916 r.

Wiek XX przyniósł wiele radykalnych zmian w życiu miasta. Kres świetności dobrze prosperujących zakładów włókienniczych położyła I wojna światowa - na wiadomość o wielkiej ofensywie wojsk niemieckich władze carskie zarządziły ewakuację. Rodzina fabrykanta cudzoziemscy robotnicy i ludność prawosławna musiała udać się na wschód. W lipcu i sierpniu 1915 r. maszyny, surowce i gotowe produkty z zakładów włókienniczych wywieziono w głąb Rosji. Wycofujące się wojska rosyjskie zniszczyły kompleks fabryczny, pastwą płomieni padł zespół pałacowy i barokowy kościół, ucierpiało wiele prywatnych domów.

Lata międzywojenne to nowy etap w historii miasta. Z 5000 mieszkańców została tylko połowa, zakończył się okres prosperity przemysłowej. Po nieudanych próbach wznowienia produkcji włókienniczej, teren fabryki zaadaptowany został na potrzeby Białostockiego Wojewódzkiego Szpitala dla Psychiczenie i Nerwowo Chorych, który w 1930 r. przyjął pierwszych pacjentów. Wielu mieszkańców miasta znalazło tam zatrudnienie w charakterze pielęgniarek, sanitariuszy, w pralni, szwalni, kuchni i gospodarstwie rolnym. Układ przestrzenny miasta nadal dzielił się na dwie części: śródmieście z rolniczymi przedmieściami i zaadaptowaną na potrzeby lecznicy osadę fabryczną, które łączyła odnowiona ulica Sienkiewicza.

Kościół poddominikański fundacji Jana Klemensa Branickiego na rynku w Choroszcy, l. 30 XX w.

Działania wojenne 1939 r. nie miały istotnego wpływu na miasto, które po 17 września znalazło się w granicach ZSRR. Pożary, które miały miejsce pod koniec czerwca 1941 r., wywołane były ostrzałem artyleryjskim ustępujących wojsk rosyjskich. Zawaliła się wówczas wieża kościoła katolickiego i dawnej kirchy. Ofensywa wojenna 1944 r. także wyrządziła wiele szkód – od pocisków i rakiet zapalały się kolejne budynki, w efekcie czego zniszczeniu uległa 1/3 miasta. Wycofujący się Niemcy wysadzili świeżo odbudowaną wieżę barokowej świątyni, co z kolei spowodowało pożar i zawalenie się sklepienia kościoła.

W pierwszych latach po II wojnie światowej miasto przystąpiło do likwidacji najpoważniejszych zniszczeń: odbudowano kościół oraz ponownie otwarto szpital. W l. 60. XX w. zrekonstruowano letnią rezydencję Branickich, natomiast w l.70-80. powstały nowe osiedla bloków mieszkaniowych. Wzrastała też liczba ludności – tuż po wojnie Choroszcz liczyła niespełna dwa tysiące mieszkańców, zaś w roku 1961 już dwa razy tyle, by w l.90. przekroczyć 5000. Część mieszkańców nadal utrzymywała się z prowadzenia gospodarstw rolnych, inni pracowali w miejscowym szpitalu, spora część znalazła zatrudnienie w Białymstoku. Przemiany polityczno-ustrojowe i gospodarcze po 1989 r., do powstania nowych podmiotów gospodarczych, zajmujących się produkcją, handlem i usługami. O przeszłość miasta przypomina historyczny układ urbanistyczny, charakterystyczne nazewnictwo ulic oraz zachowane zabytki: założenie pałacowo-parkowe, kompleks pofabryczny, zespół poddominikański, cerkiew i nekropolie różnych wyznań.

Panorama Choroszczy, fot. Sz. Paczyński, pocz. XXI. w.

2.2. Historia założenia

Początki założenia pałacowo-parkowego w Choroszczy sięgają l. 20. XVIII w., kiedy w niewielkim lasku, zlokalizowanym na północny zachód od centrum miasteczka, na zlecenie Jana Klemensa Branickiego rozpoczęto budowę na sztucznej wyspie budowę pałacyku myśliwskiego. Z czasem miejsce to stało się integralną częścią wielkiego założenia rezydencjonalnego Branickiego nazwanego już przez współczesnych „Wersalem Północy”. Letnia rezydencja w Choroszczy był najważniejszym obiektem wśród innych reprezentacyjnych budowli otaczających główną siedzibę tego magnata w Białymstoku.

Trzecią ćwierć XVIII wieku wypełniły prace przy przekształceniu założenia parkowego w kompozycję przestrzenną wieloosiową. Główne prace ziemne zostały ukończone w 1752 r., kiedy to Branicki w Choroszczy podejmował z niebywałym przepychem króla Augusta III z licznym dworem. Już rok wcześniej założenie wywarło duże wrażenie na Hieronimie Wielopolskim, koniuszym koronnym, który postanowił podobnie urządzić swoją siedzibę w Oborach.

Jesienią 1753 r. położono fundamenty dwóch jednopiętrowych pawilonów gościnnych, flankujących budynek pałacowy, które rok później były już pod dachem. Ponieważ postawiony na podmokłym gruncie pałacyk szybko uległ zawilgoceniu Branicki zarządził jego rozebranie i postawienie na tym miejscu nowego, będącego, z drobnymi poprawkami kopią poprzedniego. Rozbiórka trwała niespełna dwa tygodnie października 1757 r., przed zimą położono fundamenty a w 1759 r. do nowego budynku przeniesiono część starego wyposażenia wewnątrz. W roku 1760 r. rozpoczął się kolejny okres kształtowania założenia, związany być może z politycznymi planami Branickiego kandydowania do tronu. Na jesieni tego roku rozpoczęto murowanie fundamentów dwóch oficyn, kuchennej i gościnnej, usytuowanych po obu stronach dziedzińca, które ukończono w 1764 r.

Rekonstrukcja rezydencji w Choroszczy – malowidło ścienne Roberta Stpiczyńskiego w Pałacyku Gościennym w Białymstoku, 2003

Jan Klemens Branicki zmarł bezpotomnie w 1771 r., lata dożywotniego użytkowania dóbr choroskich przez wdowę po hetmanie zapewniły trwanie kompleksu w niezmienionej formie. W 1788 r. pod kierunkiem białostockiego ogrodnika Jana Rychtera wybrukowano kanały, zaś trzy lata później wykopano rów odprowadzający wodę do Narwi.

W 1804 r., jeszcze za życia Izabeli Branickiej, spadkobiercy dokonali pierwszego podziału schedy po Branickim, w wyniku czego Choroszcz dostała się Janowi Potockiemu. W 1811 r., na mocy kolejnego podziału dobra te przypadły Mariannie z Potockich, żonie Tadeusza Mostowskiego, a później przeszły na ich córkę Pelagię, żonę Aleksandra Komara. W tym czasie rozpoczął się upadek rezydencji a majątek choroski był puszczone w dzierżawę. W 1827 r. Marcin Szayba wynajął folwark, zaś w roku następnym powstała manufaktura sukienicza Fredricha Plothe mieszcząca się w oficynie pałacowej. Pozbawiony ruchomego wyposażenia i uszkodzony podczas powstania listopadowego pałac stał pusty.

W 1840 r. bracia Moesowie wydzierżawili teren i budynki dawnej letniej rezydencji hetmana Branickiego na potrzeby fabryki włókienniczej. Z pełnomocnikiem hrabiego Aleksandra Komara, Janem Leśniewskim zawarto kontrakt dzierżawny na dziesięć lat, z możliwością jego przedłużenia lecz bez prawa wypowiedzenia umowy przez właściciela. W imieniu braci umowę podpisał starszy - Friedrich Karl, lecz to Christian August, któremu posag żony umożliwił rozszerzenie działalności gospodarczej, był inicjatorem wszelkich działań, a w rękach jego i jego potomków pozostawała Choroszcz do czasów I wojny światowej. Moesowie stali się właścicielami liczącej ponad 140 hektarów nieruchomości dopiero w l. 70. XIX w., odkupując włości od kolejnej właścicielki hrabiny Honoryny de Mauny.

Nieruchomość przekształcona została w wielką osadę fabryczną ze sklepami, osiedlem robotniczym, szkołą i kościołem. Zabudowania fabryczne zajęły północno-zachodnią część dawnego założenia pałacowego i folwarku, w pobliżu rzeki niezbędnej do wielu procesów produkcyjnych. W części południowej, na skrzyżowaniu dawnej alei do pałacu i drogi z Białegostoku do Ruszczan, powstało osiedle mieszkaniowe.

Niewielki budynek pałacu był nie tylko siedzibą rodziny Moesów, ale służył także jako kantor i mieszkanie urzędników fabrycznych. Na pomieszczenia biurowe i mieszkalne przeznaczone zostały dawne pawilony gościnne, w oficynach: gościnnej i kuchennej zainstalowano krosna. Po obu stronach dziedzińca stanęły dwa masywne trzypiętrowe budynki tkalni, zaś nad przecinającą posiadłość rzeczką Horodnianką postawiono farbiarnię i suszarnię. W 1849 r. zakład mieścił się w sześciu murowanych budynkach oświetlanych gazem otrzymywanym z żywicy drzewnej.

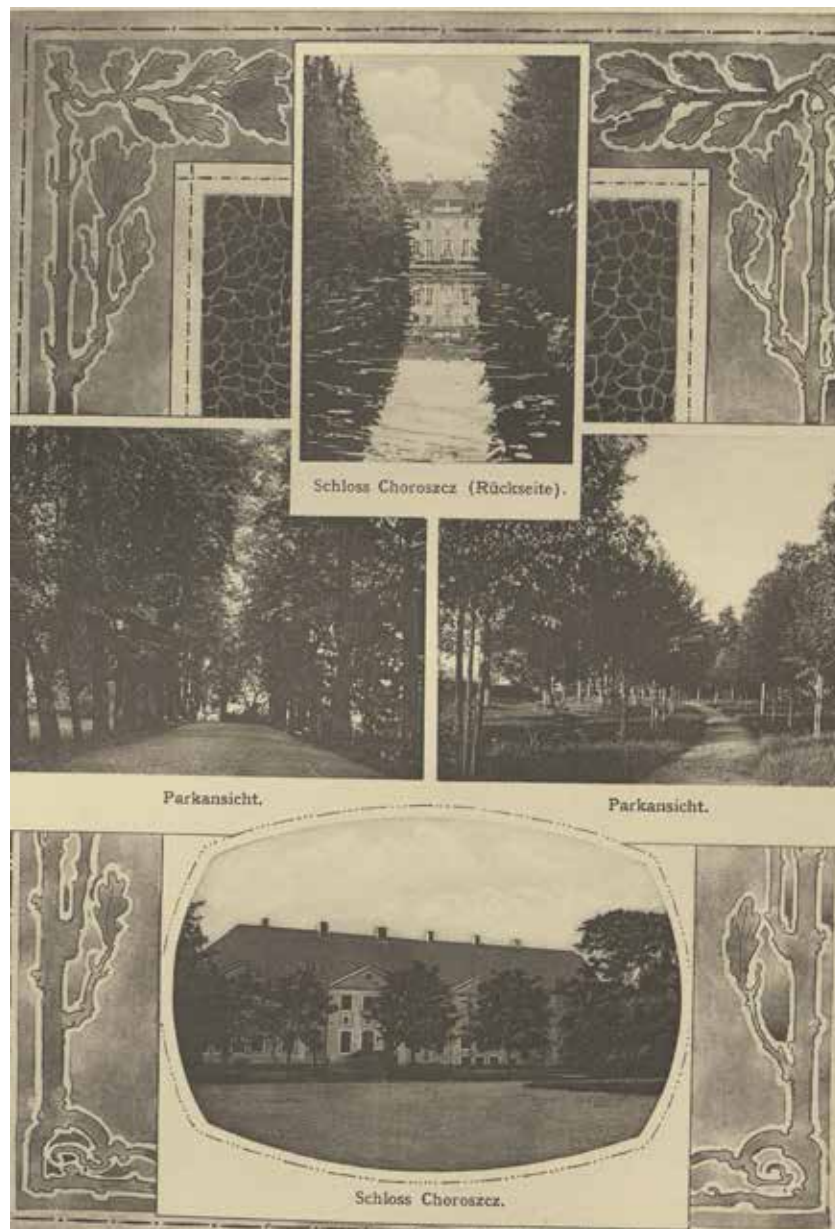

Michał Kluczewski, Letni dworzec w Choroszczy, „Kłosy”, 1874

Pozostaje kwestią niewyjaśnioną, kiedy budynek pałacowy po został po raz pierwszy przebudowany. Prawdopodobnie inicjatorem rozbudowy i przebudowy pałacu, oraz zmiany aranżacji jego otoczenia był najstarszy syn Christiana Augusta, Carl August [1]. W 1859 r. rozpoczął on praktykę w zakładach w Choroszczy, zaś w 1864 r. został ich dyrektorem. W starszej partii dworu zachowano część dawnego wyposażenia, które w l.70. XIX w. podziwiał słynny historyk i etnograf Zygmunt Gloger. Ostatnią fazę rozbudowy pałac w Choroszczy przeszedł w końcu XIX w., za rządów ostatniego właściciela Carla Augusta Moesa[11].

W trakcie rozbudowy zakładów w l. 90. XX w. budynkom fabrycznym nadano ujednoliczoną formę: nie tynkowane ściany były zdobione geometrycznymi wzorami z kolorowej cegły, co podkreślało dodatkowo podziały architektoniczne. Podobny charakter miało przyfabryczne osiedle: elewacje budynków mieszkalnych, szkoły i kościoła ewangelickiego, nawiązywały swoim charakterem do zabudowań przemysłowych. Choroszcz, służąca jako siedziba znaczącego i liczącego się w okolicy przemysłowca, była zarówno centrum spotkań szeroko rozgałęzionej rodziny Moesów, jak i ośrodkiem życia towarzyskiego okolicznych fabrykantów i ziemiaństwa. Żywe wciąż wspomnienie mecenatu Jana Klemensa Branickiego sprawiło, że kolejni właściciele fabryki świadomie nawiązywali do poczynań hetmańskich.

Pałac i park w Choroszczy na pocz. XX wieku, [w:]C. Berg, *Geschichte der Familie Moes*, Düsseldorf 1911

Kres świetności zakładów położył wybuch I wojny światowej: początkowo sytuacja nie uległa zmianie, nadal trwała produkcja, lecz na początku 1915 r. fabrykant otrzymał nakaz wyjazdu wraz z rodziną w głąb Rosji. Wraz z żoną, córą i synem wyjechał do Moskwy, gdzie zastała go wiadomość, o zniszczeniu fabryki i rezydencji przez wycofujące się wojska rosyjskie.

Po wojnie majątek choroski od Moesów odkupili bracia Franciszek, Andrzej i Teodor Woźniakowie, właściciele stalowni w Sosnowcu, którzy wywieźli pozostawione maszyny fabryczne do swojej odlewni. Z uwagi na zbyt wysoki koszt ponownego uruchomienia zakładów włókienniczych nowi właściciele znaleźli się w sytuacji przymusowego sprzedawcy. Zainteresowany kupnem nieruchomości był Białostocki Związek Międzykomunalny dla Założenia i Utrzymania Wojewódzkiego Zakładu Psychiatrycznego, którego skąpe fundusze zmuszały do wykorzystania i adaptacji istniejących hal

fabrycznych. Głównymi członkami związku były rady powiatowe i sejmiki wojewódzkie, które w zamian za wkład finansowy w budowę szpitala miały zagwarantowane miejsca hospitalizacji dla swoich mieszkańców. Transakcję kupna-sprzedaży ruin fabryki wraz z 141 ha gruntu zawarto w 1929 r., zaś Białostocki Wojewódzki Szpital dla Psychicznie i Nerwowo Chorych, którego kierownikiem został doktor Stanisław Deresz, już w 1930 r. przyjął pierwszych chorych. Szpital posiadał nowoczesną infrastrukturę: własną elektrownię, wodociąg i kanalizację, był też niemal samowystarczalny. We własnym gospodarstwie rolnym uprawiano zboże, ziemniaki warzywa, owoce, hodowano krowy, świnie, owce, konie, drób, kopano torf.

Park, l.30. XX w.

Działania wojenne 1939 r. nie miały istotnego wpływu na szpital, zaś po 17 września znalazł się on w granicach ZSRR. W grudniu 1940 r. podjęto decyzję o urządzeniu w nim bazy wojskowej, w czym przeszkodziło wkroczenie na Białostoczczyznę Niemców. Okupanci na terenie byłego szpitala urządzili obóz dla sowieckich jeńców wojennych, w okresie późniejszym przebywali tam także jeńcy włoscy. Nie konserwowane, pozbawione okien, drzwi i dachów budynki ulegały znacznej dewastacji i zniszczeniu, zdemontowano też wszelkie urządzenia gospodarczo-techniczne. Po wycofaniu się Niemców w 1944 r. budynki i teren przyszpitalny zajęły wojska sowieckie, które urządziły tu przejściowy obóz dla byłych jeńców wojsk alianckich.

Po zakończeniu wojny systematycznie remontowano budynki szpitalne opuszczone przez armię czerwoną a kolejne przebudowy i rozbudowy szpitala pogłębiły proces dewastacji parku: przyszpitalne gospodarstwo rolne używało alejek spacerowych aby dojechać ciężkim sprzętem rolniczym na pola, zaś gnojowica z chlewni była odprowadzana do kanałów parkowych.

Widok na ruiny pałacu od strony ogrodu, fot. W. Paszkowski, 1956

Odbudowa pałacu, 1966

W 1956 r. ruiny pałacu wraz z parkiem o powierzchni około 30 ha zostały wpisane do rejestru zabytków i objęte ochroną konserwatorską. Z uwagi na wysoką rangę artystyczną i wyjątkową kompozycję przestrzenną przystąpiono też do odbudowy pałacu według projektu architekta Stanisława Bukowskiego, na podstawie planów reprodukowanych przez Jana Glinkę. Prace rekonstrukcyjne prowadzone były w l. 1961-73 zaś właścicielem budynku stało się Muzeum Okręgowe w Białymstoku (obecnie po zmianie nazwy to Muzeum Podlaskie w Białymstoku). Od 1973 r. w zrekonstruowanych pomieszczeniach otwarto dla zwiedzających stałą ekspozycję: mebli, obrazów i drobnych wyrobów artystycznych, mieszczących się na ogół w ramach chronologicznych XVIII-XIX wieku.

Muzeum stało się też użytkownikiem parku, na którego terenie dopiero w l. 1982-5 dokonano konserwacji i rekonstrukcji systemu wodnego parku. Prace nad dalszą renowacją kompozycji ogrodowej zostały wstrzymane, gdyż Szpital Psychiatryczny, który korzystał z budynków gospodarczych w pobliżu pałacu nie przekazał ich nowemu użytkownikowi. Dopiero w 2005 r. po decyzji Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego Muzeum Podlaskie w Białymstoku otrzymało w wieczyste użytkowanie liczącą ponad 58 ha nieruchomości na której zlokalizowane jest założenia pałacowo-parkowe.

Widok na zespół pałacowo-parkowy od strony miasta, 2005

3. STAN ISTNIEJĄCY

3.1. Charakterystyka zagospodarowania

Do pałacu usytuowanego w południowej części założenia i zorientowanego na południowy wschód prowadzi prosta droga szutrowa, przechodząca w drogę z płyt betonowych kończącą się przed pałacem małym podjazdem. Dalej w kierunku rzeki biegnie już jako droga ziemno-żwirowa. Na osi pałacu znajduje się kolejna droga z płyt betonowych prowadząca na teren szpitala – oba zespoły posiadają wspólny układ komunikacyjny.

Teren dziedzińca pałacowego był wielokrotnie niwelowany w trakcie prac budowlanych w XIX i XX wieku. Jest to plac zbliżony do prostokąta o nawierzchni częściowo gruntowej, częściowo betonowej, obecnie przecięty współczesnym ogrodzeniem z metalowej siatki biegnącym po dawnej granicy działek. Zlokalizowane na osi brama wjazdowa i furtka są zamknięte na stałe.

Pałac i teren dawnego dziedzińca, fot. J. Rajewski, 2023

Wyspa z pałacem, fot. J. Rajecki, 2023

Pałac znajduje się na wyspie o kształcie zbliżonym do trapezu, którą z dziedzińcem łączy drewniany most usytuowany asymetrycznie przed fasadą budynku. To to kryty dachówką obecnie trzykondygnacyjny budynek na planie prostokąta 21 x 15 m, z czterema ryzalitami, z których boczne występują tylko w partiach przyziemia i zakończone są półkolumnami z blachy. Siedmioosiowa fasada frontowa dekorowana jest panopliami, dwoma popiersiami na konsolach, tympanonem z przedstawieniem kartuszy herbowych: Gryfem Branickich i Ciołkiem Poniatowskich, które flankują dwa putta trzymające girlandy. Fasadę ogrodową, z wydatnym ryzalitem po środku, również zdobią panoplia, putta z girlandami i wazy nad lukarnami oraz popiersia na konsolach. Całość uzupełniają cyzelowane, żeliwne kraty balustrady schodów głównych, tarasów i porte-fenetre'ów. W pałacu ma swoją siedzibę Muzeum Wnętrz Pałacowych.

Pałac, elewacja frontowa, fot. I. Malesińska, 2023

Pałac, elewacja ogrodowa, fot. I. Malesińska, 2023

Po stronie wschodniej dziedzica, w pobliżu drogi dojazdowej znajdują się dwa zabytkowe budynki:

- **wschodni pawilon gościnny** wybudowany w l. 1753-56, przebudowany w XIX i XX w. To dwukondygnacyjny murowany budynek założony na planie kwadratu o wymiarach 10,5 x 10,5 m, przykryty czterospadowym dachem z asymetrycznie umieszczonym kominem. Obiekt chwili obecnej jest wyłączony z użytkowania z powodu złego stanu technicznego i wymaga pilnych prac konserwatorskich.

- **stajnia** wybudowana w 1892 r. na zlecenie ówczesnego właściciela majątku i fabrykanta Carla Augusta [II] Moesa. Budynek o wymiarach zewnętrznych 47,5 x 36,5 m ma kształt czworoboku z wewnętrznym dziedzińcem. Dwukondygnacyjna część frontowa dekorowana jest geometrycznym wzorem z cegieł i rzeźbami głów końskich umieszczonymi w medalionach po dwóch stronach bramy wjazdowej. Budynek wymaga prac remontowych i adaptacyjnych.

Dawny pawilon wschodni, fot. R. Olkowski, 2024

Stajnia, fot. R. Olkowski, 2024

Między stajnią a terenem dawnego dziedzińca znajduje się duży plac wyłożony płytami betonowymi, a za nią, na terenie dawnych sadów znajduje się łąka. Po przeciwnej stronie dziedzińca, w południowo-zachodniej części, przy rzece Horodniance znajdują się trzy XX-wieczne obiekty:

- **Regionalne Centrum Badań i Konserwacji Zabytków w Choroszczy**. To budynek dawnego magazynu TR, z wybudowany w 1963 a rozbudowany w 1971 r., który został w l.2022-2023 zmodernizowany i zaadaptowany na potrzeby Działu Konserwacji Zabytków. To jednokondygnacyjny murowany obiekt na planie prostokąta o wymiarach 11,6 x 36,3 m, kryty dwuspadowym dachem.

Regionalne Centrum Badań i Konserwacji Zabytków w Choroszczy, fot. A. Dąbrowska, 2024

- **budynek wagi samochodowej** odbudowanej w 1930 r.: murowany, na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 7,3 x 7 m, przykryty dwuspadowym dachem i z podziemnym pomieszczeniem na urządzenie wagi. Budynek wymaga prac remontowych i adaptacyjnych.

- **budynek gospodarczy** z 1957 r. parterowy, murowany o wymiarach 12 x 4,5 m, który dawniej pełnił funkcje magazynu paliw, obecnie wyłączony z użytkowania.

Poza w/w obiektami na terenie znajdują się jeszcze: pozostałości po budynku dawnej **lodowni** i dawna przyszpitalna **oczyszczalnia ścieków** usytuowana przy rzece.

Budynek wagi samochodowej, fot. A. Dąbrowska, 2024

Budynek gospodarczy, fot. A. Dąbrowska, 2024

Nieczynna oczyszczalnia ścieków, fot. A. Dąbrowska, 2024

Pozostałości po lodowni, fot. R. Olkowski, 2023

Najważniejszy element kompozycyjny parku stanowi kanał krzyżowy, umieszczony na osi korpusu pałacowego. Główny kanał, szeroki na 12, a długi na ponad 400 metrów w połowie przecina pod kątem prostym kanał poprzeczny, tworząc dwa ramiona o nierównej długości. Zachodnie na końcu rozszerza się tworząc kwadratowy staw z wyspą. Dodatkowe skupiska wody stojącej stanowią dwa stawy na zachód od wyspy pałacowej. Pierwszy z nich, na planie prostokąta, z małą prostokątną wyspą, łączy się z rzeką Horodnianką. Na północny zachód od niego, znajduje się największy owalny staw. Niewielka, okrągła sadzawka, wypełnia gabinet parkowy na północ od skrzyżowania ramion kanału, ponad to na łące, na wschód od dawnych partiów ogrodowych znajdują się kolejne trzy nieduże nieregularne sadzawki. Teren parku przecięty jest siecią kanałów i rowów melioracyjnych; brzegi zbiorników wodnych, kanałów i rowów ukształtowane są w formie skarp. Element wody w ruchu reprezentuje płynąca wzdłuż zachodniej na granicy parku wąska i płytka rzeczka Horodnianka. Na rzece znajduje się jaz o świetle 3 m i wysokości piętrzenia 1,1-1,3 m oraz dwa przepusty umożliwiające odprowadzenie nadmiaru wody.

Zastawka na rzece Horodniance, fot. R. Olkowski, 2023

Przepust na rzece Horodniance, fot. R. Olkowski, 2023

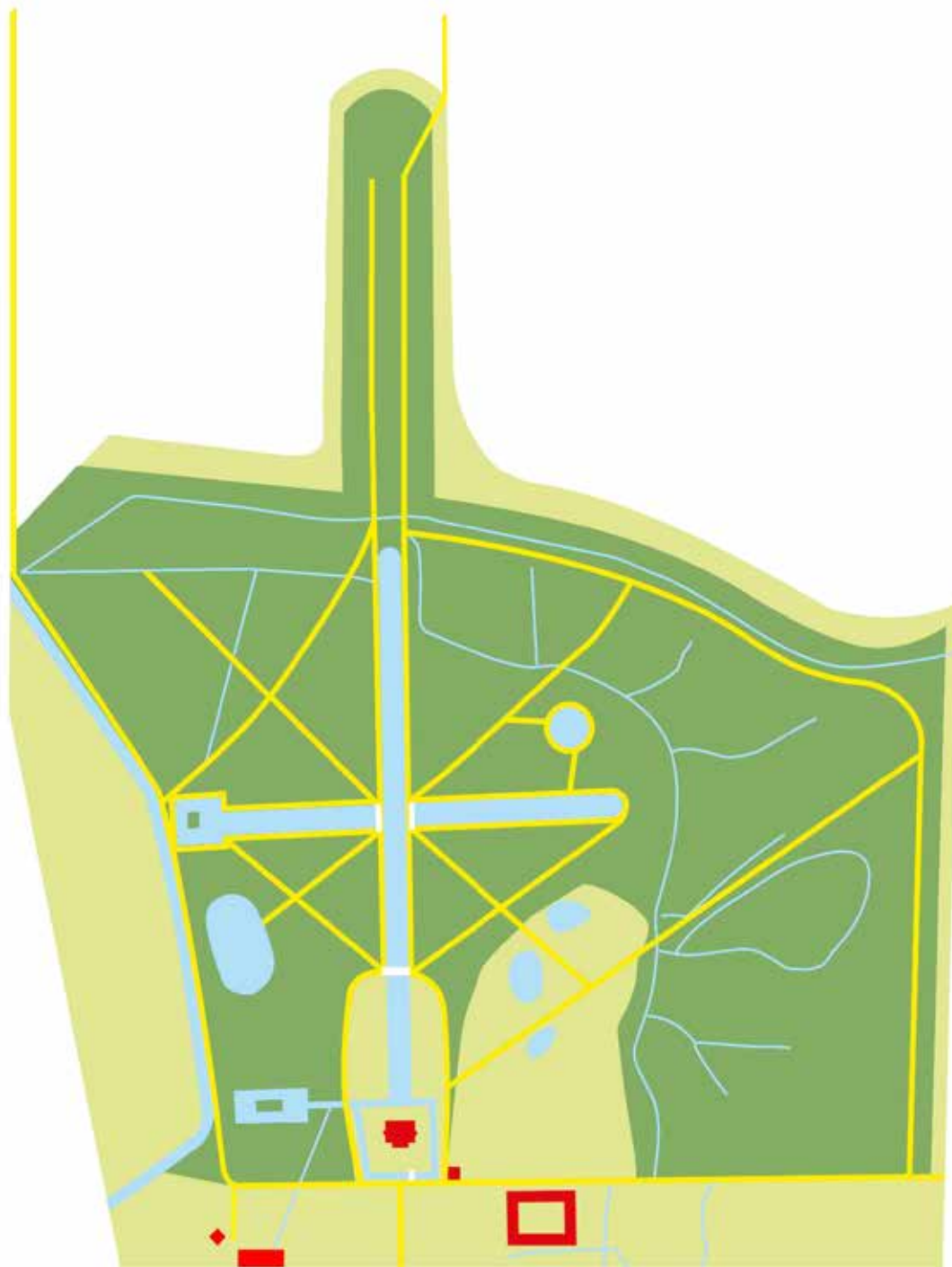

Przepust na rzece Horodniance, fot. R. Olkowski, 2023

Najlepiej czytelny jest układ komunikacyjny wzdłuż osi głównej założenia, w pobliżu pałacu są to dwie aleje lipowe, usytuowane na osi pawilonów i ujmujące pierwotnie partery. Szerokości 7,8 m biegną równoległe do głównego kanału, a następnie utworzywszy półkoliste zakole, przecinają go na 1/4 jego długości. Ścieżki biegnące po obydwu brzegach kanału głównego na jego końcu przechodzą w dwie aleje dochodzące do porośniętego drzewami wzgórza o nieregularnym kształcie. Obrzeżają je cztery szpalery drzew (przeważnie lipy), z których wewnętrzne stanowią przedłużenie szpalerów usytuowanych wzdłuż głównego kanału, w odległości ok. 4,5m od jego brzegów. Środkowy ciąg o szerokości 20 m podzielony jest na cztery wyraźnie zarysowane tarasy nierównej długości. Po obu stronach alei prowadzących na wzgórze znajdują się pola uprawne.

Wzdłuż rzeki Horodnianki ciągnie się aleja obsadzona topolami, na granicy zadrzewień przechodząca w polną drogę. Przy zachodnim ramieniu kanału odchodzi od niej esowato wygięta droga gruntowa łącząca się z alejami prowadzącymi na wzgórze, a dalej obiegająca park od strony północnej wzdłuż rowu melioracyjnego pełniącego funkcję aha. W północno-wschodnim narożu znajdują się fragmenty alei lipowej i grabowej z XIX wieku. W niektórych miejscach można też odczytać zarysy owalnych wnętrz tzw. cienników pochodzących z tego samego okresu.

W punkcie skrzyżowania kanałów czytelny jest gwiazdzisty układ czterech duków, podobnie też można odczytać przebieg dwóch innych rozchodzących się promieniście z zakończenia wschodniego i zachodniego ramienia kanału ku centrum kompozycji.

Układ wodny i drogowy, oprac. A. Dąbrowska, M. Węclaw

Na małą architekturę ogrodową składają się w chwili obecnej trzy mostki z przełomu XIX/XX wieku z cegły i cementu, o żeliwnych balustradach. Dwa z nich usytuowane są nad ramionami kanału poprzecznego, w pobliżu jego styku z głównym, a jeden przerzucony został nad kanałem głównym, na linii przecięcia się z nim alei obrzeżających przypałacowy parter. Z dawnego wyposażenia parkowego zachował się jedynie głaz pamiątkowy z granitu polnego z napisem „HEKTOR 1874” obecne zlokalizowany na wyspie pałacowej.

Mostek żeliwny na osi głównej, fot. A. Dąbrowska, 2024

Mostki żeliwne na skrzyżowaniu kanału fot. J. Rajecki, 2021

Głaz z napisem „HEKTOR 1874”, fot. A. Dąbrowska, 2024

Na terenie parku znajdują się współczesne ławki:

- drewniane, bez oparcia stylizowane na XVIII w.
- na konstrukcji betonowej z drewnianym siedziskiem

Przez teren dawnego dziedzińca przebiega sieć infrastruktury technicznej: kanalizacyjna, wodociągowa, c.o. i sieć energetyczna. Wzdłuż ulicy Pałacowej przeprowadzona została do pałacu linia telefoniczna, natomiast do budynku Pracowni Konserwacji Zabytków od strony szpitala doprowadzony został światłowód.

Teren parku jest częściowo ogrodzony ogrodzeniem z: siatki stalowej ujętej w ramy na słupach betonowych, przęseł ażurowych na słupach metalowych, siatki metalowej i paneli z płyt betonowych.

Ławki stylizowane na XVIII w., fot. A. Dąbrowska, 2023

Ławki tymczasowe na terenie dziedzica, fot. A. Dąbrowska, 2024

Pozostałości ogrodzenia z płyt betonowych, fot. A. Dąbrowska, 2024

Ogrodzenie z siatki stalowej i pręseł ażurowych, fot. A. Dąbrowska, 2024

3.2. Charakterystyka zieleni

Niemalże cały teren historycznego parku pokryty jest drzewami. Szczególnie zadrzewiona jest część zachodnia, północna i wschodnia, od strony południowo-zachodniej występuje drzewostan rzadszy. Dokładny opis istniejącego drzewostanu zawiera najnowsza inwentaryzacja drzewostanu opracowana przez Joannę Orłowską-Rogalską¹. W wykazie ujęto 3051 pozycje, w tym 3041 drzew i krzewów o średnicy przekraczającej 15 cm oraz 10 grup zaroślowych, wśród których rozpoznano 40 gatunki drzew. Wśród nich przeważa 6 gatunków, są to olchy, lipy, wiązy, jesiony, topole i klony. W mniejszych ilościach występują brzozy, graby, robinie i wierzby.

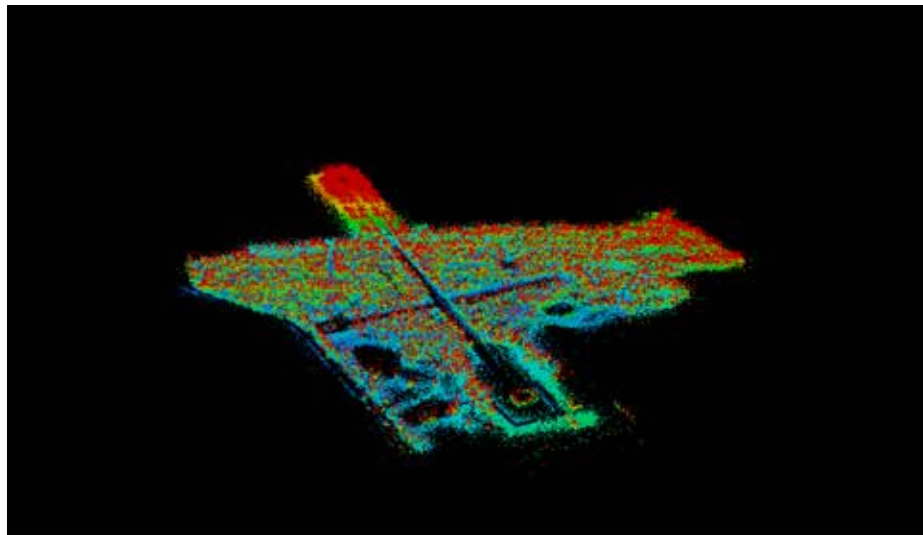

Park, drzewa w stanie bezlistnym , fot. J. Bobrowski, 2020

Park, drzewa w stanie ulistnionym fot. J. Rajewski, 2023

¹ J. Orłowska-Rogalska, *Szczegółowa Inwentaryzacja Dendrologiczna Zabytkowego Parku w Choroszcy, Białystok 2023*, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

Zróżnicowanie wysokościowe drzew, oprac. Limbus s.c., 2023

Stan zdrowotny drzew, skategoryzowanych jako wiekowe bądź cenne kompozycyjnie w uogólnieniu określa się jako średni bądź zły. Największym stopniem uszkodzeń odznaczają się jesiony wyniosłe oraz pensylwańskie. Ponad 90% drzew podlegających inwentaryzacji przejawia oznaki „porażenia jesionów”, czyli zakażenia grzybem *Hymenoscyphus fraxineus* (syn. *Chalara fraxinea*). Drugą, również niebezpieczną chorobą uszkadzającą drzewostan parku jest dotykający wiązy zespół chorobowy, nazywany „holenderską chorobą wiązów”. Lipy i graby są dotknięte problemem częstego występowania uszkodzeń kominowych. Z kolei topole, które są uznawane są za drzewa krótkowieczne wykazują silne objawy naturalnego starzenia się - w koronach utrzymuje się znaczna ilość posuszu, a miękka oraz porowata struktura drewna przyczynia się do wyłamywania.

Posusz w koronie wiązu, fot. A. Dąbrowska, 2024

Ubytki kory i nekrozy w obrębie odziomka i pnia, fot. A. Dąbrowska, 2024

Uszkodzenie kominowe, fot. A. Dąbrowska, 2024

Topola z ułamanym przewodnikiem, fot. A. Dąbrowska, 2024

Zbiorowiska roślinne układają się mozaikowato i przewijają wzajemnie. Dominującym zbiorowiskiem jest łąg olszowo-jesionowy *Fraxino-Alnetum*. Przynależność do łągu jesionowo-olszowego potwierdza obecność w podszycie czeremchy zwyczajnej (*Prunus padus*), trzmieliny zwyczajnej (*Euonymus europaeus*) i kaliny koralowej (*Viburnum opulus*).

Siedliska roślinne wykazują się znaczną przejściowością, pojawiają się połączenie roślinności charakterystycznej dla związku *Sambuco-Salicion* (dziki bez czarny, *Sambucus nigra*; topola osika, *Populus tremula*; jeżyna krzewiasta, *Rubus plicatus*; wierzba iwa, *Salix caprea*), klasy *Rhamno-Prunetea* (trzmielina zwyczajna, *Rhamnus cathartica*; głóg jednoszyjkowy, *Crataegus monogyna*) oraz klasy *Molinio-Arrhenatheretea* (jaskier ostry, *Ranunculus acris*; koniczyna łąkowa, *Trifolium pratense*; tymotka łąkowa, *Phleum pratense*).

Dziki bez czarny i kalina koralowa w podroście, fot. A. Dąbrowska, 2024

Runo parkowe rozwija się bujnie wczesną wiosną, przed rozwojem liści. Wtedy pod grupami drzew spotkać całe kobierce zawilców czy złoci żółtej, występują też m.in. fiołek wonny. Latem, gdy do runa dociera znacznie mniej światła, dominują rośliny ceniolubne. W runie stref zacienionych dominuje podagrycznik pospolity (*Aegopodium podagraria*), śledziennica skrętolistna (*Chrysosplenium alternifolium*) oraz przytulia czepna (*Galium aparine*). Runo w miejscach umiarkowanie nasłonecznionych składa się min. z pokrzywy zwyczajnej (*Urtica dioica*) i ostrożenia warzywnego (*Cirsium oleraceum*).

Runo parkowe, fot. Z. Andruszkiewicz, 2023

Runo parkowe, fot. A. Dąbrowska, 2024

Najdalej w stronę toni wodnej wysunięte są rośliny całkowicie zanurzone w wodzie, np. ramienica, rogatek sztywny, i rozmaite gatunki rdestnic, na powierzchni swobodnie pływa rzęsa wodna. Brzegi małych oczek wodnych zajmują szuwały złożone z takich gatunków jak sit, oczeret, pałka szerokolistna i trzcina, w wilgotnych miejscach na brzegach rosną kaczyńce, kosańce i niezapominajki.

Obrzeża zbiorników wodnych, fot. A. Dąbrowska, 2024

Obrzeża zbiorników wodnych, fot. A. Dąbrowska, 2024

Do zbiorowisk ruderalnych należą rośliny występujące na poboczach dróg czy silnie wydeptanych ścieżkach. Najbardziej charakterystyczne są tu byliny, np. łopian czy pokrzywa a także rumianek, rdest ptasi i babka.

Na objętym inwentaryzacją terenie zidentyfikowano kilka gatunków uznawanych za inwazyjne i potencjalnie niebezpieczne dla rodzimej flory. Najliczniej na terenie całego parku gatunkiem jest klon jesionolistny (*Acer negundo*). W piętrze runa w bezpośrednim sąsiedztwie ogródków działkowych występują pojedyncze skupiska niecierpka gruczołowatego (*Impatiens glandulifera*) oraz rdestowca ostrokończystego (*Reynoutria japonica*). W zieleni śródpolnej występuje nawłóć kanadyjska (*Solidago canadensis*) oraz robinia akacjowa (*Robinia pseudoacacia*).

Klony jesionolistne, gatunek inwazyjny, fot. A. Dąbrowska, 2024

Robinia akacyjowa, gatunek inwazyjny, fot. A. Dąbrowska, 2024

Niecierpek gruczołowaty, gatunek inwazyjny, fot. J. Orłowska-Rogalska, 2023

Rdestowiec ostrokończysty, gatunek inwazyjny, fot. J. Orłowska-Rogalska, 2023

4. KWERENDA ARCHIWALNA I BIBLIOTECZNA

4.1 Źródła i materiały archiwalne

Kwerenda objęła źródła bezpośrednie i pośrednie. Zasób materiałów archiwalnych dotyczących zespołu choroskiego nie jest zbyt bogaty, znaleźć można jednak wśród nich materiały wszystkich typów i o pierwszorzędym znaczeniu: źródła pisane, materiały ikonograficzne, kartograficzne, pomiarowe oraz fotografie.

Główne źródła pisane z XVIII w. znajdują się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w zespole Archiwum Potockich z Rosi. Są to przede wszystkim dwa inwentarze, pierwszy sporządzony w 1757 r. przed rozbiórką pierwszego pałacu¹ i drugi wykonany po śmierci hetmana Branickiego w roku 1771². Dodatkowych informacji dostarcza zgromadzona w roskim archiwum korespondencja Branickiego i jego oficjalistów³ oraz pochodzący z 1827 r. plan przedstawiający układ wodny i drożny Choroszczycy wraz z obiektami satelitarnymi.

W zbiorach Bibliothèque Nationale w Paryżu znajduje się rysunek przedstawiający plan założenia ogrodowego w Choroszczycy autorstwa Pierre'a Ricauda de Tirregaille⁴. Natomiast w zbiorach Gabinetu Rycin Uniwersytetu Warszawskiego znajduje się jedyny zachowany rysunek przedstawiający widoki elewacji głównej i ogrodowej pałacu⁵ pochodzący z zbiorów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

W zbiorach Zygmunta Glogera⁶, zaś później jego spadkobierców znajdował się niewielkich rozmiarów widok letniej rezydencji Branickich autorstwa Michała Kuleszy (1800-1863)⁷. Jego praca przedstawia rozbudowany już budynek pałacowy, rozszerzony od strony wschodniej i zachodniej oraz widoczne symetrycznie po obu stronach masywne nowe budynki fabryczne⁸.

Ogólną sytuację rezydencji w początkach XIX w. przedstawia Mapa Prus Południowych i Wschodnich, wykonana przez Sotzmana w l. 1802-4 a grawerowana w Berlinie przez Textora w 1807 r. Więcej o stanie założenia w I ćw. XIX w. wnioskować można z mapy okolic Białegostoku sporządzona w 1825 r. oficerów sztabu generalnego przechowywana w Centralnym Archiwum Wojenno-Historycznym w Moskwie tzw. jednowiorstówka sporządzona w skali 1:41000. Mniej przydatne w poznaniu przemian w układzie przestrzennym zespołu są inne źródła pośrednie: pochodzące z XIX w.

¹ Inwentarz pałacu choroskiego pisany d[nia] 2 Augusti 1757 Anno, Archiwum Głównie Akt Dawnych, Archiwum Roskie, sygn. 763

² Inwentarz dóbr wszystkich (...) po śmierci (...) Jana Klemensa (...) Branickiego (...) w roku tysięcznym siedemsetnym siedemdziesiątym drugim spisany, Archiwum Głównie Akt Dawnych, Archiwum Roskie, sygn. 122

³ wykaz ważniejszych pozycji zamieszczony został w bibliografii

⁴ Sygn.. P. 198229

⁵ Sygn.. Zb. Króla P. 187 nr 151

⁶ *Sami wreszcie, jeśli o tym wspomnieć warto, posiadam roboty Kuleszy niewielki widok letniej rezydencji „państwa Krakowskich” w Choroszczycy, pod Białymstokiem*; cyt. w: Z. Gloger, Michał Kulesza, „Kłosa”, nr 536, 1875, s. 231). Rysunek ten znany jest jedynie z czarno-białej fotografii wykonanej w l. 80 XX w. Jej fragment, być może przerys znajduje się w Tekach Ciołka, sygn. TC-OR-715-12

⁷ Ten białostocki malarz i nauczyciel rysunków przez dwadzieścia lat pracy pedagogicznej związany był z Białymstokiem. Przedmiotem jego zainteresowań był przede wszystkim krajobraz i architektura jako tło wydarzeń historycznych i miejsca związane z imionami sławnych Polaków. A. Rosińska-Drewojed, *Z twórczości malarza białostockiego Michała Kuleszy*, [w:] *Rocznik Białostocki*, t.1, Białystok, 1961, s. 255-270

⁸ Pozostaje kwestią niewyjaśnioną, kiedy powstała praca utrwalająca w szkicu pałac w Choroszczycy. Z dużym prawdopodobieństwem można go datować na koniec życia artysty, tj. ok. 1860 r.

mapy Choroszczy i okolic drukowane w skali 1:84000 i 1: 12600, tzw. dwuwiorstówki i trójwiorstówki, których kolejne edycje ukazywały się regularnie aż do 1914 r. Jedynie na mapie sztabowej okolic Białegostoku z 1886 r. wyraźnie zaznaczono już wszystkie ważniejsze zabudowania założenia fabrycznego i uwidoczniono otoczenie pałacu: zaznaczono na nim granice pomiędzy poszczególnymi częściami ogrodu, naniesiono także kanały i układ dróg wewnątrz parku.

Z przełomu XIX i XX w. zachowało się kilkanaście zdjęć i pocztówek przedstawiających widoki ogólne oraz poszczególne obiekty założenia fabryczno-rezydencjalnego¹. Jest to materiał mocno rozproszony po zbiorach prywatnych kolekcjonerów i mieszkańców Choroszczy, czasami nie można dotrzeć już do oryginału, który dostępny był kilka lat wcześniej². Grafika przedstawiająca fabrykę po gruntownej rozbudowie umieszczona została na pocztówce wydanej w Lipsku w 1913 r., wykorzystywana była też do reklamowania zakładów włókienniczych w lokalnej prasie³. Na obydwu pocztówkach zabudowania fabryczne⁴ zajmowały południowo-zachodnią część dawnego założenia pałacowego i folwarku, po stronie wschodniej znajdowało się gospodarstwo rolne, łąki i pastwiska dla koni pociągowych.

W *Tekach Glinki*, archiwum białostockiego historyka doktora Jana Glinki, przechowywanym w Narodowego Instytutu Dziedzictwa, znajduje się mnóstwo informacji dotyczących mecenatu Jana Klemensa Branickiego, obejmującego wypisy z archiwaliów i reprodukcje materiałów ikonograficznych. Oprócz fotografii zaginionych podczas II wojny, rysunków ze zbiorów Gabinetu Rycin BUW znajdują się też inne reprodukcje XVIII-wiecznego pałacu⁵. W latach 1932 i 1937 Jan Glinka wykonał też dokumentację fotograficzną założenia parkowego i dokonał jego rekonstrukcji. W Narodowym Archiwum Cyfrowym znajdują się dwa zdjęcia przedstawiające ruiny pałacu z pocz. l. 30. XX w.

W spuściźnie po profesorze Gerardzie Antonim Ciołku w tzw. *Tekach Ciołka*, przechowywanych w zbiorach NID znajduje się zbiór materiałów warsztatowych, zdjęć i ręcznie malowanych planów dotyczących choroskiego założenia ogrodowego. Wśród materiałów znajduje się m.in. pierwsza inwentaryzacja drzewostanu parkowego sporządzona na planie wykonanym przez Stanisława Miłoszewskiego i projekt odbudowy pałacu autorstwa Stanisława Bukowskiego.

Jeżeli chodzi o źródła dotyczące okresu międzywojennego, to dokumentem niezwykle istotnym jest orzeczenie szacunkowe budowli znajdujących się na terenie założenia towarzyszące aktowi sprzedaży nieruchomości w 1929 r.⁶ Akty prawne dotyczące obiektu powstałe po II wojnie światowej obecnie w większości przechowywane są

¹ Wśród materiałów o rozmaitej wartości szczególne miejsce dokumentu o podstawowym znaczeniu przypada cyklowi pocztówek, które wydała w 1904 r. firma Szerer, Na-bholc & co. z Moskwy. Cały zespół fototypii liczył prawdopodobnie 30 pocztówek, z których dziś znanych jest 14.

² Ich reprodukcje znajdują się w archiwum fotograficznym Muzeum Wnętrz Pałacowych w Choroszczy, część z nich udostępniona jest na portalu <https://www.facebook.com/ChoroszczMiniona/>

³ K.A.Moes i ko. *Choroszcz, grod, gub. Fabrika sukna, triko i drapa*, Eckert & Pflus, Leipzig, „Gazeta Białostocka” 1913, nr 47(54), s.721

⁴ Na obydwu pocztówkach zdecydowanie rozbudowano wielkość fabryki i dodano budynki w rzeczywistości nie istniejące

⁵ Według notatki Glinki zostały one przywiezione w 1958 r. przez Marka Kwiatkowskiego z bliżej nieokreślonego muzeum ówczesnego Leningradu

⁶ *Orzeczenie szacunkowe z dn. 12 VII 1929 r. towarzyszące aktowi notarialnemu zakupu ziemi*, egzemplarz z archiwum Samodzielnego Publicznego Psychiatrycznego Zakładu Opieki Zdrowotnej w Choroszczy

w Archiwum Państwowym w Białymstoku. Ich kopie znajdują się w Muzeum Podlaskim w Białymstoku. W zbiorach muzeum znajduje się też kilka pocztówek i zdjęć z widokami parku i pałacu. Są to zarówno pocztówki z wymienionej wcześniej serii z 1904 r., jak i fotografie dokumentujące zniszczenia dokonane podczas ofensywy 1916 r.¹

Inną kategorią źródeł pomocniczych są zdjęcia lotnicze. Najstarsze to niemieckie fotografie wykonane 17 września 1944 r.², które niestety nie reprezentują parku w pełni z powodu przesunięcia klatki aparatu. Znacznie lepszej jakości są kolejne fotografie wykonane w czasach PRL podczas nalotów w 1963 i 1975 r.³.

W Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku i w Muzeum Wnętrz Pałacowych w Choroszczy znajduje się dokumentacja inwentaryzacyjna dotycząca zespołu pałacowo-parkowego. Są to zarówno plany obiektów architektonicznych, jak i inwentaryzacja drzewostanu, oraz sporządzane co kilkanaście lat aktualizacje podkładu geodezyjnego. Ponadto przechowywane są tam zdjęcia przekazujące widok parku z okresu międzywojennego, fotografie dokumentujące stan parku z l. 50–60. XX w., odbudowę pałacu i prace melioracyjne w parku w l. 1962–1985 oraz projekty techniczne związane z porządkowaniem i rekonstrukcją pierwotnego stanu obiektu. Szczegółowy wykaz źródeł i materiałów archiwalnych został zamieszczony w bibliografii.

4.2 Publikacje i opracowania

Kwerenda objęła przedruki osiemnastowiecznej literatury pamiętnikarskiej i relacje podróżników⁴, późniejsze wzmianki i artykuły w prasie, publikacje naukowe i opracowania w formie maszynopisów.

Na podstawie źródeł z epoki powstały opisy letniej rezydencji Branickiego autorstwa braci Kraszewskich⁵ i artykuł Zygmunta Glogera, który ukazał się w „Kłosach”⁶. Ilustrację do niego stanowił drzeworyt Michała Kluczewskiego. Na początku XX w. na zamówienie kolejnego właściciela majątku choroskiego Carla Augusta Moesa [II] pastor Carl vom Berg opisał historię jego rodziny w książce *Geschichte der Familie Moes*⁷. Tekst ten pozbawiony większej wartości, jeśli idzie o historię samego pałacu, zawiera ciekawe i raczej wiarygodne wiadomości do dziejów założenia w XIX wieku. W książce zamieszczone zostały fotografie pokazujące pałac i jego najbliższe otoczenie z początku XX w. oraz grafika z przedstawieniem pałacu po rozbudowie z połowy XIX w.

W 1930 r. wydana została broszura⁸ dotycząca budowy szpitala psychiatrycznego w Choroszczy a w kolejnych latach publikowane były sprawozdaniach z działalności tej placówki medycznej. Zamieszczone zostały w nich plany obejmujące część

¹ Zdjęcia te znajdują się w zbiorach Muzeum Historycznego w Białymstoku, sygn. MBH/1/8909.80, MBH/1/8909.81, MBH/1/8909.82, MBH/1/9470

² Obecnie w zasobach The National Archives at College Park, w stanie Maryland, USA

³ zdjęcie 595 i 596; 2 – fotografia polska 30.11.1963 r. nr neg. N-34-106-D-Narew; 3 – ortomozajka fotografii polskich 13.10.1975 r. nr neg. Rob.58/GK 2938; Rob.58/GK 2946

⁴ W XX wieku ukazał się drukiem pamiętniki Stanisława Augusta Poniatowskiego, Marcina Matuszkiewicza, oraz opisy rezydencji choroskiej pióra dyplomatów Pierre-Michel'a Hennin i Ernsta Ahasverusa Lehndorfa

⁵ J. I. Kraszewski, *Grzechy hetmańskie. Obrazy z końca XVIII wieku*, Warszawa, 1879; K. Kraszewski, *Bartochowski. Opowiadania z końca XVIII wieku według podań rodzinnych*, t.1, Warszawa, 1889

⁶ Z. Gloger, *Letni dworzec w Choroszczy, "Kłosy"*, nr 476, 1874, s.99–100

⁷ C. Berg, *Geschichte der Familie Moes*, Düsseldorf 1911

⁸ W. Borawski, M. Heyman, *Budowa Wojewódzkiego Białostockiego Zakładu Psychiatrycznego w Choroszczy*, Warszawa–Choroszcz 1930

dawnego założenia pałacowo-parkowego¹, zdjęcia przedstawiające ruiny pałacu i park i wzmiankowane były prace dotyczące prac porządkowych wykonanych na terenie dawnego zespołu. W 1938 r. Jan Glinka w artykule, opublikowanym w „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”² podjął próbę opracowania historii letniej rezydencji Branickich i analizy jej kompozycji w powiązaniu z ówczesną sztuką.

W okresie powojennym w l. 50. XX w. park choroski wzbudził zainteresowanie Gerarda Ciołka, który dokonał pierwszej inwentaryzacji roślinności i zwrócił uwagę na zależność kompozycji od wzorów francuskich³. Istotne przyczynki do badań nad zespołem pałacowym i ogrodem znalazły się w dokumentacji historycznej zespołu pałacowo-parkowego opracowanej w 1962 r. przez Elżbietę Żyłko oraz w jej pracy doktorskiej poświęconej mecenasowi Jana Klemensa Branickiego i Izabeli z Poniatowskich Branickiej⁴. Z kolei Walter Hentschel wskazywał na podobieństwo rozwiązań architektonicznych do sztuki saskiej tej epoki⁵.

Na zlecenie wojewódzkiego konserwatora zabytków w l. 80. XX w. powstało studium historyczno-przestrzenne Anny Walkiewicz⁶ i hasło poświęcone Choroszczy w katalogu parków i ogrodów województwa białostockiego opracowanego przez Ewę Bończak-Kucharczyk i Józefa Maroszką⁷. W ramach mecenatu Jana Klemensa Branickiego sprawą rezydencji choroskiej zajmowały się Elżbieta Kowecka i Anna Oleńska⁸, oraz ks. dr Jan Nieciecki⁹. Natomiast Antoni Oleksicki przedstawił wpływ założenia pałacowo-parkowego na przekształcenie i przebudowę Choroszczy w połowie XVIII w¹⁰. W efekcie współpracy z Ośrodkiem Ochrony Zabytkowego Krajobrazu przeprowadzone zostały badania terenowe i sporządzone opracowania istotne dla koncepcji rewaloryzacji zespołu pałacowo-parkowego¹¹.

Aktualny stanu wiedzy na temat obiektu zawierają artykuły Anny Dąbrowskiej zamieszczone w „Tekach Komisji Architektury i Urbanistyki PAN”, „Biuletynie Konserwatorskim” i innych publikacjach naukowych¹².

¹ *Plan sytuacyjny rozbudowy Białostockiego Wojewódzkiego Zakładu Psychiatrycznego w Choroszczy, jw., b.s.; Plan sytuacyjny szpitala, w: Sprawozdanie z działalności Białostockiego Wojewódzkiego Szpitala dla psychicznie i nerwowo chorych. Za rok 1932, Choroszcz 1933, b.s.*

² J. Glinka, *Choroszcz - letnia rezydencja hetmańska w XVIII stuleciu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 2, s.177-200

³ G. Ciołek, *Ogrody polskie. Przemiany treści i formy*, Warszawa, 1954, s.77-8

⁴ E. Żyłko, *Choroszcz, woj. białostockie. Zespół pałacowo - parkowy. Dokumentacja historyczna*, Warszawa 1962, maszynopis, WUOZ w Białymstoku; te same autorki: *Mecenat artystyczny hetmana Jana Klemensa Branickiego i Izabeli z Poniatowskich Branickiej*, rozprawa doktorska pod kier. Wł. Tomkiewicza, Warszawa, 1963 maszynopis, Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego

⁵ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967, t. 1, s. 437

⁶ A. Walkiewicz, *Choroszcz, woj. białostockie, Studium historyczno-przestrzenne dawnego założenia fabrycznego Moesów, ob. szpitala*, 1986, maszynopis, WUOZ w Białymstoku, te same autorki: *Choroszcz, woj. białostockie. Studium historyczno-przestrzenne parku przy pałacu Branickich*, maszynopis w WUOZ w Białymstoku, Białystok, 1989

⁷ E. Bończak-Kucharczyk E., J. Maroszek J., *Katalog parków i ogrodów województwa białostockiego*, maszynopis w WUOZ w Białymstoku, Białystok 1988, cz.2, t.4

⁸ E. Kowecka, *Dwór „Najrzędniejszego w Polsce Magnata”*, Warszawa 1993; A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki „Sarmata nowoczesny”. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011

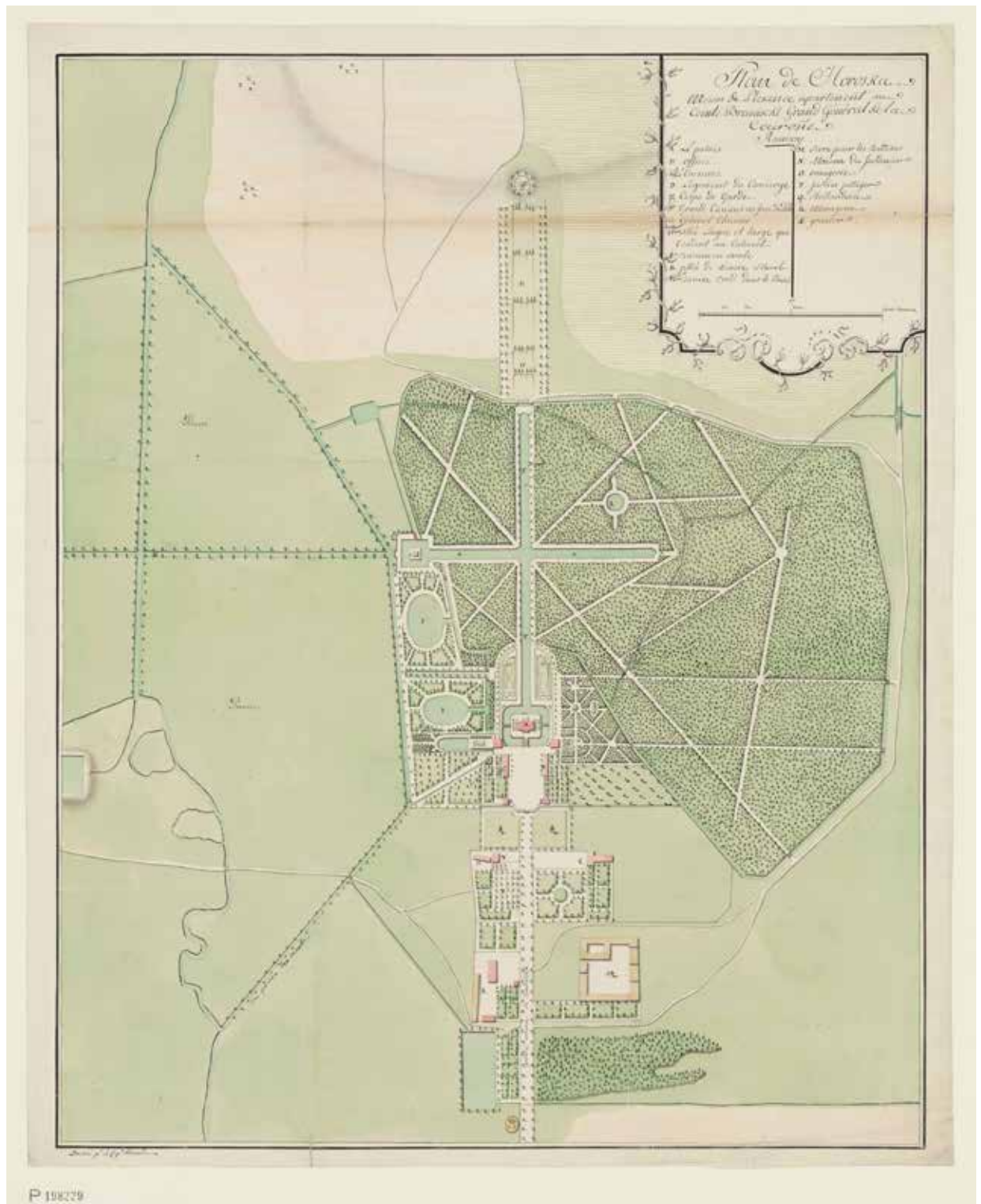
⁹ J. Nieciecki, *Opowieści o „Polskim Wersalu”. O tym jak zwiedzano piękności parków i okolic Białegostoku*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego 1998, „z.4; tegoż *Kamienne rzeźby zamawiane przez Jana Klemensa Branickiego w Gdańsku, [w:] Europa, Rzeczpospolita, Prusy Królewskie: nowożytność*, pod red. D. Dettlaff, Bydgoszcz, Puck 2018

¹⁰ A. Oleksicki, *Przemiany przestrzenne Choroszczy w pierwszej połowie XVIII w., [w:] Polska czasów saskich*, pod red. M. Wrzoska, Białystok, 1979; tegoż *Białystok i okolice - nowo pozyskane źródła kartograficzne z archiwów rosyjskich*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1998, „z.4,

¹¹ I. Wildner-Nurek, *Wytyczne konserwatorskie dotyczące obszaru szczególnie cennego w Choroszczy*, 2000 oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

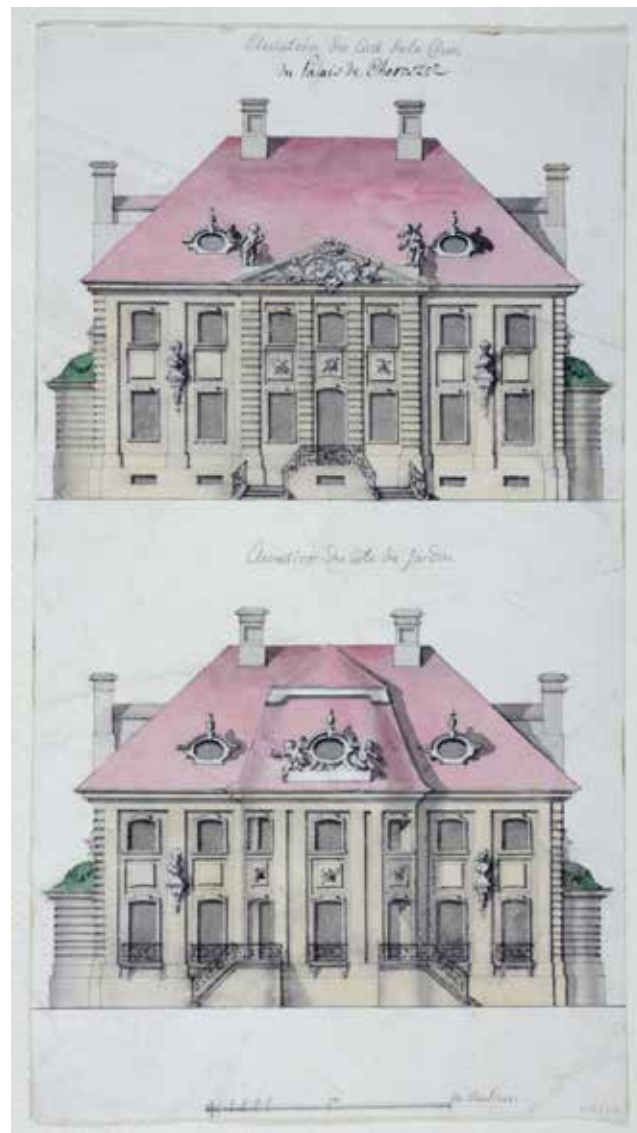
¹² Ważniejsze opracowania: *Założenie pałacowo - parkowe w Choroszczy. Od „domku wiejskiego” magnata do rezydencji fabrykanta*, Teki Komisji Urbanistyki i Architektury, 1999; *Pałac w Choroszczy jako rezydencja fabrykanta*

4.3 Główne źródła ikonograficzne w układzie chronologicznym

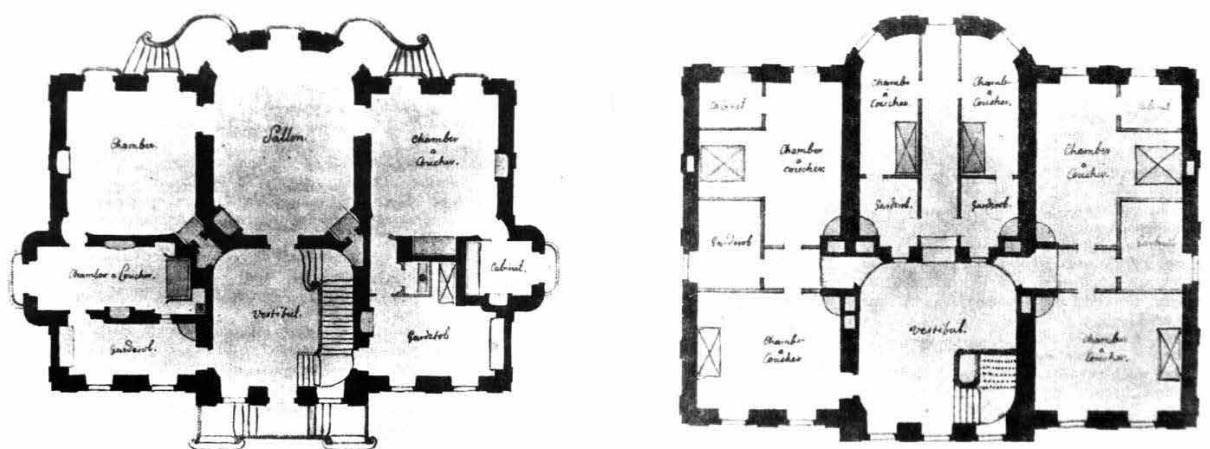

Pierre Ricaud de Tirregaille, Plan założenia, lata 50-te XVIII w., zbiory Bibliothèque Nationale w Paryżu

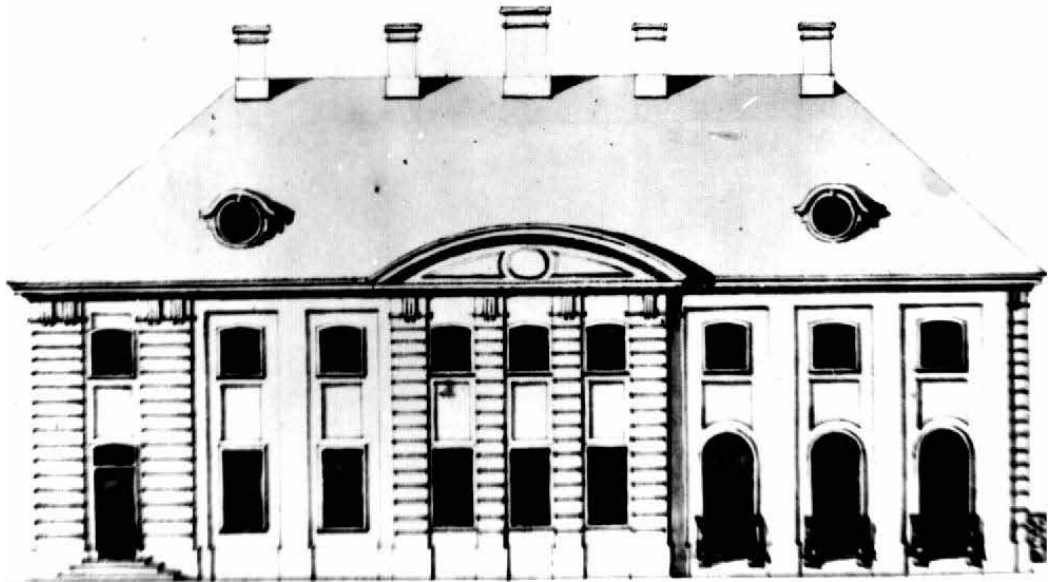
(1840-1915), Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, 2000, z. 6; *Założenie pałacowo-parkowe w Choroszcy. Źródła ikonograficzne XVIII-XIX w.*, [w:] *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne - stan badań*, Białystok, 2003; *Plan de Horoska a Inwentarz dóbr - porównanie dwóch XVIII-wiecznych źródeł do założenia pałacowo-parkowego w Choroszcy*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, 2008, z. 14; *Letnia rezydencja Branickich w Choroszcy. Problemy rewitalizacji i adaptacji* [w:] *Parki i ogrody zabytkowe - ochrona i konserwacja. Ogród Branickich Białymstoku historia rewitalizacji*, Białystok, 2011; *Problemy rewitalizacji założenia pałacowo-parkowego w Choroszcy w świetle zmian w zagospodarowaniu przestrzennym otoczenia rezydencji*, [w:] *Muzea - rezydencje w Polsce I*, Kozłówka 2015; *Pawilony gościnne w zespole pałacowym w Choroszcy: historia, stan obecny i plany na przyszłość*, Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego, 2020, z. 26,

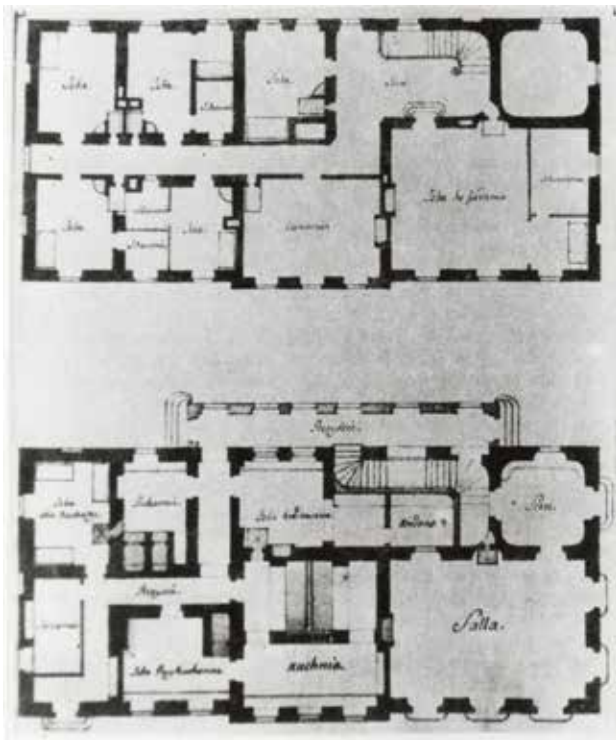
Pałac - elewacja frontowa i ogrodowa, rysunek z II połowy XVIII, zbiory Gabinetu Rycin BUW,

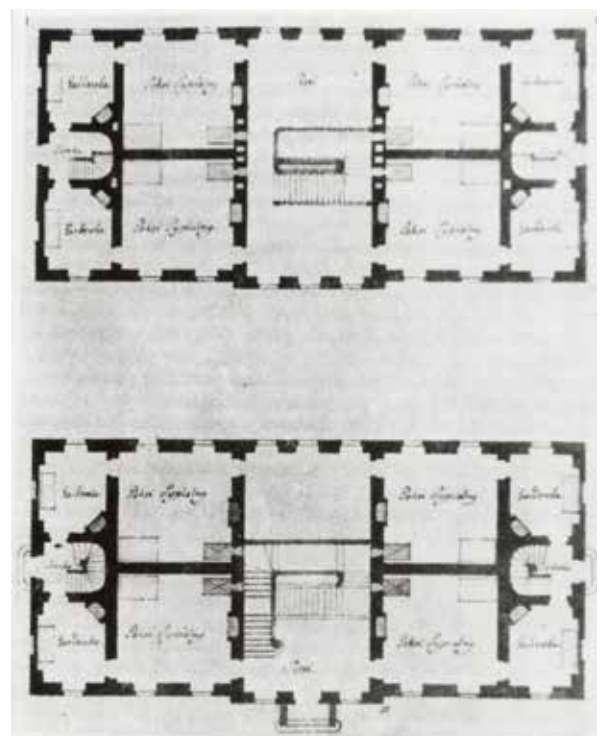
Pałac - rzut parteru i I piętra, rysunek z l.50 XVIII w., obecnie zaginiony

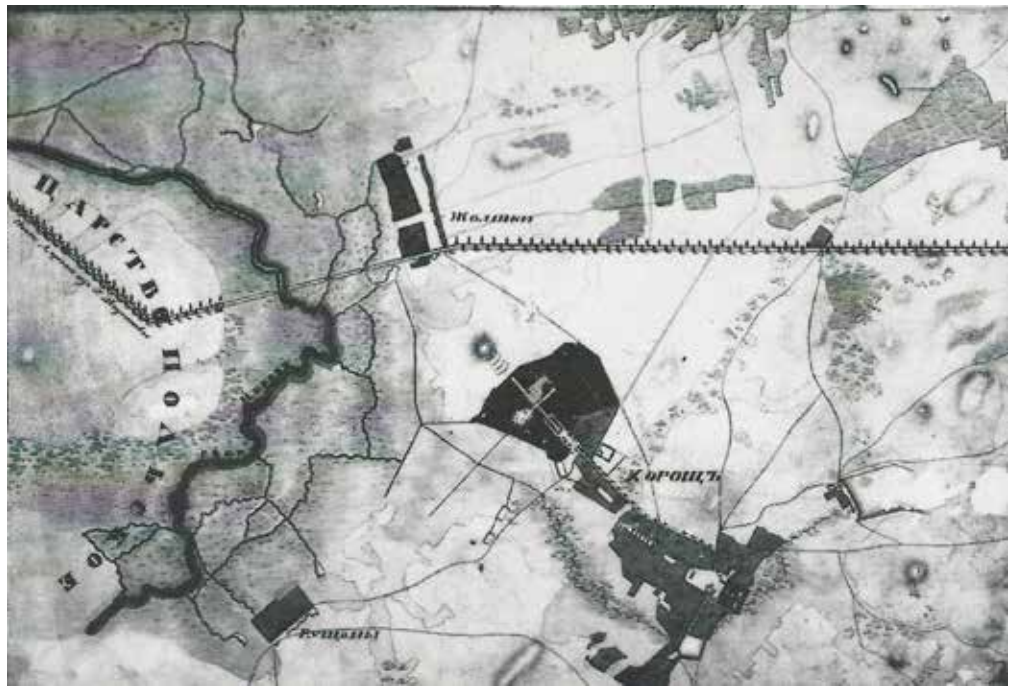
Oficina kuchenna – elewacja frontowa, rysunek z l. 60. XVIII w., obecnie zaginiony, Teki Glinki

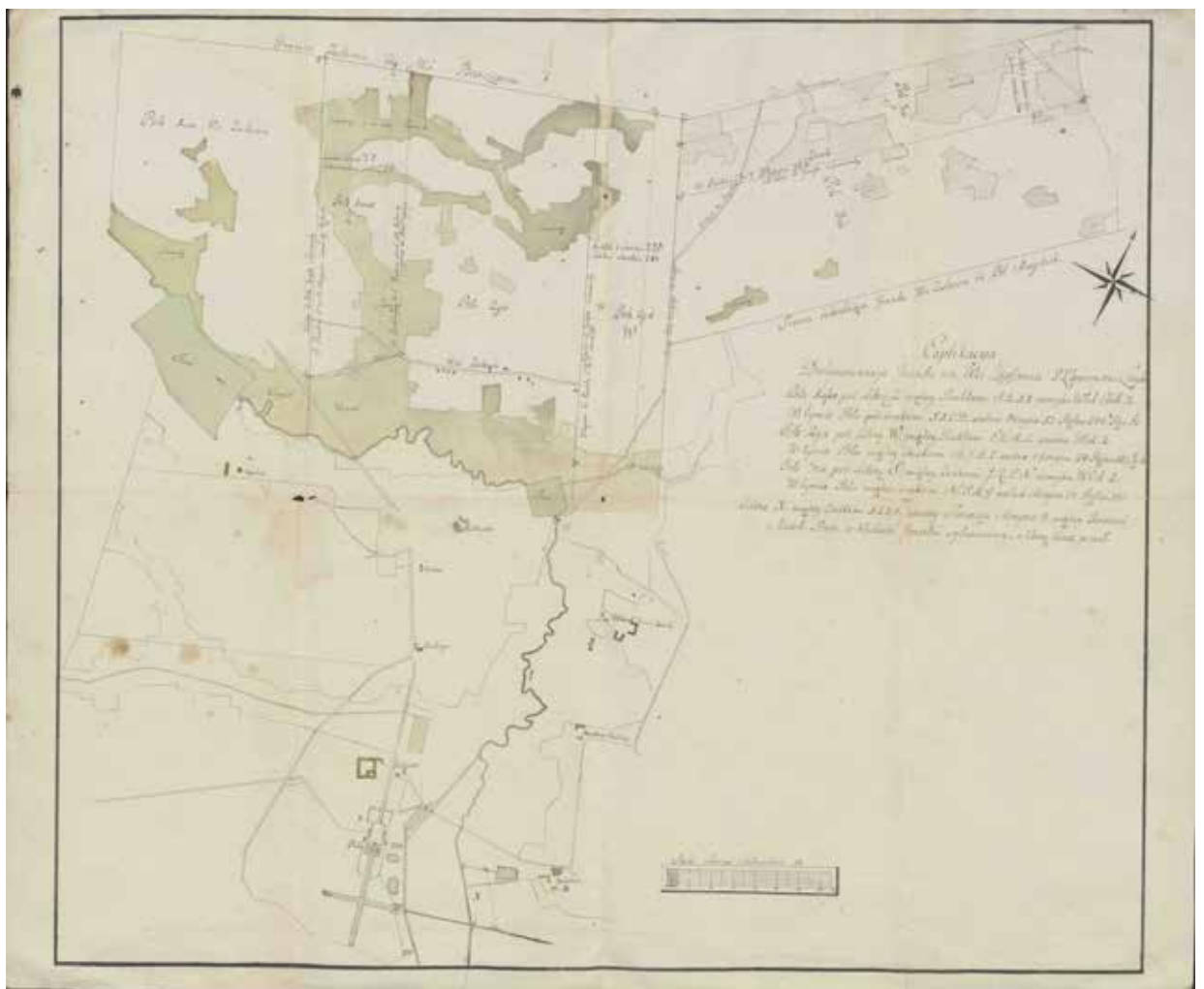
Oficina kuchenna – rzuty parteru i I piętra, rysunek z l.60. XVIII w., , obecnie zaginiony, Teki Glinki

Oficina gościnnna – rzuty parteru i I piętra, rysunek z l.60. XVIII w., obecnie zaginiony, Teki Glinki

Fragment Topograficznej Mapy Okolic Obwodowego Miasta Białegostoku, 1825

Układ wodny i drożny Choroszczy wraz z obiektami satelitarnymi, 1827, AGAD

Michał Kulesza, Letni dworzec Pani Krakowskiej w Choroszy, akwarela?, przed 1863, zbiory prywatne

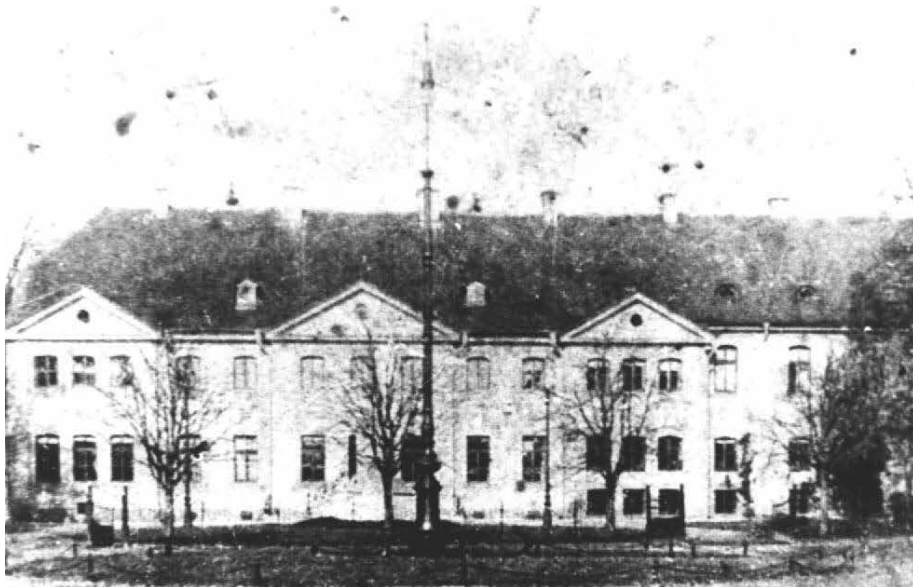
Fragment akwareli, przerys?, Teki Ciołka. TC-OR-715-12

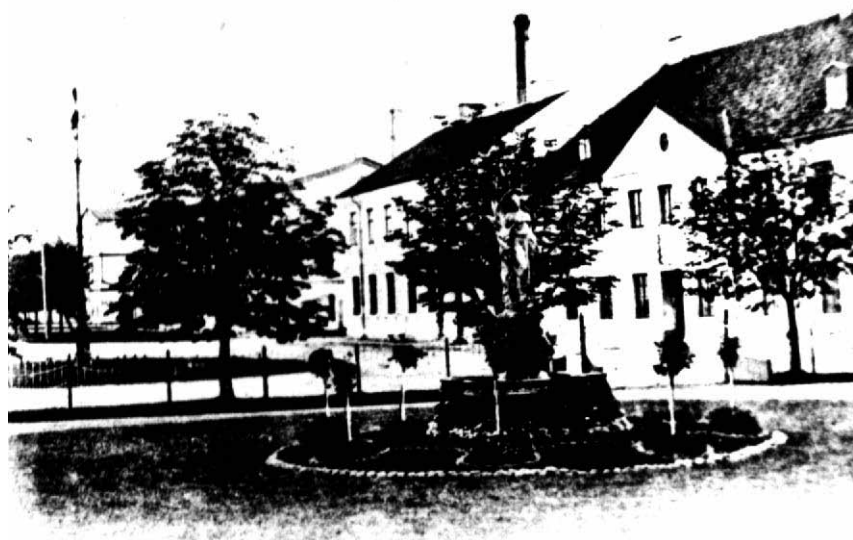
Widok fabryki Moesów, pocztówka ,wyd. Szerer, Nabgolc i ka, Moskwa, 1904

Widok fabryki Moesów, pocztówka, Eckert & Pflus, Leipzig 1913 r.,

Pałac – elewacja frontowa, pocz. XX w., zbiory prywatne

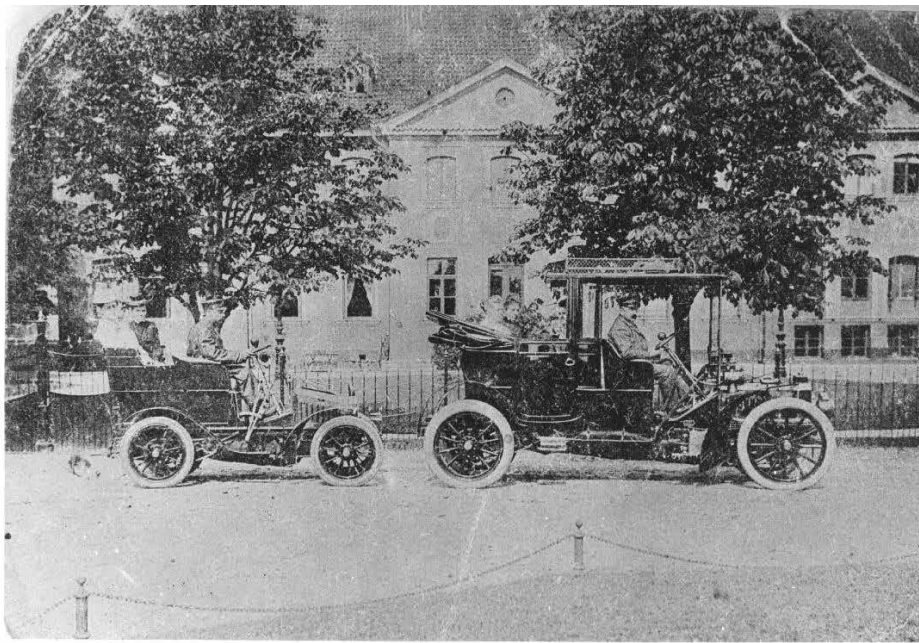
Oficyna zachodnia widok od strony pałacu, pocztówka, wyd. Szerer, Nabgolc i ka, Moskwa, 1904

Oficyna wschodnia i pawilon, widok od strony dziedzińca, fot. Deresz, 1910, Teki Glinki

Fontanna przed pałacem, pocztówka,
wyd. Szerer, Nabgolc i ka, Moskwa, 1904

Dziedziniec przed pałacem, pocztówka, wyd. Szerer, Nabgolc i ka, Moskwa, 1904

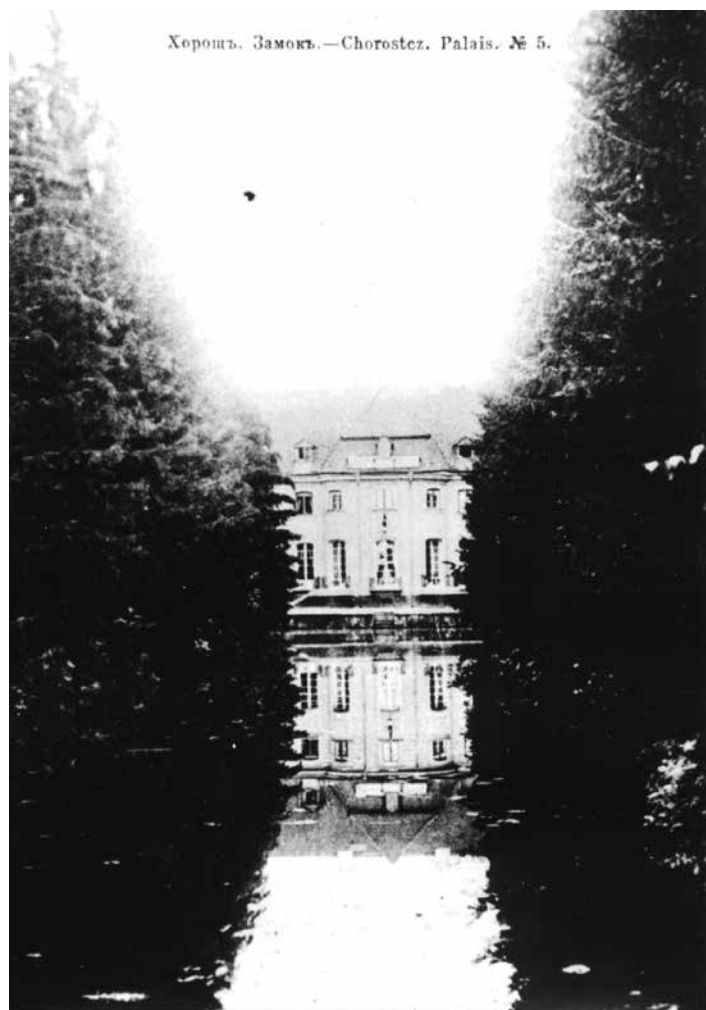
Carl August Moes [II] z żoną w parku, pocztówka, wyd. Szerer, Nabgolc i ka, Moskwa, 1904

Zachodnie ramię kanału z wyspą, pocztówka 1904 r., pocztówka, wyd. Szerer, Nabgolc i ka, Moskwa, 1904

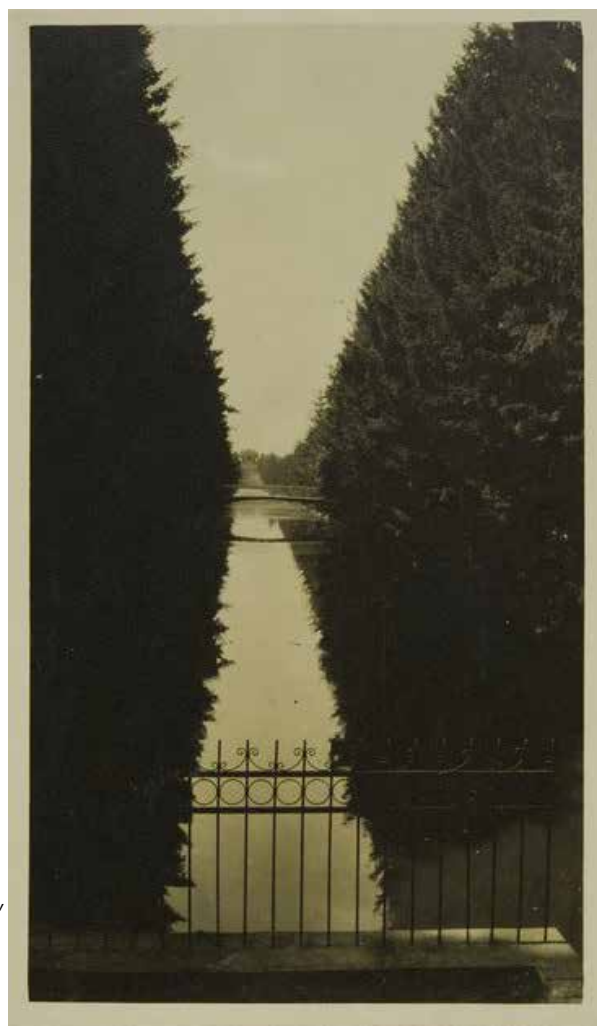
Rodzina Moes w parku, pocztówka, wyd. Szerer, Nabgolc i ka, Moskwa, 1904

Widok na pałac od strony ogrodu, pocztówka, wyd. Szerer, Nabgolc i ka, Moskwa, 1904

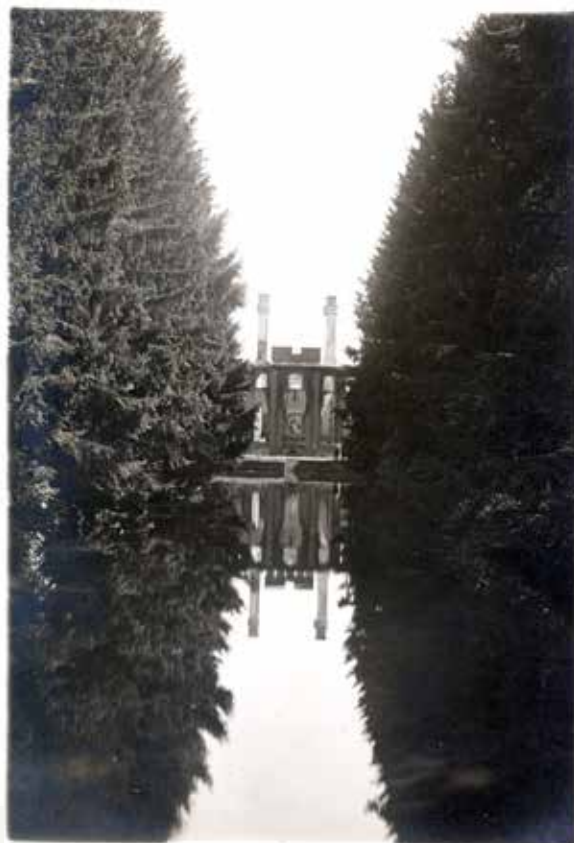

Widok na pałac od strony ogrodu, fot. P.N. Aleksiejew,
czerwiec 1915, zbiory ROSFOTO

Główna oś kanału od strony pałacu, fot. P.N. Aleksiejew,
czerwiec 1915, zbiory ROSFOTO

80.) Choroszcz. Mai 1916.

Widok na ruiny pałacu, maj 1916, zbiory
M. Historycznego w Białymstoku

81.) Choroszcz. Mai 1916.

Główna oś kanału, maj 1916, zbiory
M. Historycznego w Białymstoku

82.) Im Park von Choroszcz. Mai 1916.

Staw owalny, maj 1916, zbiory M. Historycznego w Białymstoku

Dziedziniec przed pałacem, 1916 r., zbiory prywatne

Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-589

Elewacja główna pałacu, l. 30 XX w. zbiory NAC

Ruiny oficyny wschodniej, l. 30. XX w., Teki Ciołka

Pawilon, fot. J. Glinka, , 1937, Teki Glinki

Teren dawnych parterów ogrodowych, fot. J.Glinka, 1937, Teki Glinki

Główna oś założenia, fot. J.Glinka, 1937, Teki Glinki

Alejka wzdłuż osi głównej kanału, l. 30 XX w.,
zbiory prywatne

Zachodnie ramie kanału krzyżowego, fot. J.Glinka, 1937, Teki Glinki

Wschodnie ramię kanału krzyżowego, fot. J. Glinka, 1932, Teki Glinki

Widok na wzgórze, fot. J.Glinka, 1937, Teki Glinki

Widok na ruiny pałacu, fot. W.Paszkowski, 1950, neg. WUOZ w Białymstoku

Widok na teren dawnych parterów, fot. W.Paszkowski, 1950, neg. WUOZ w Białymstoku

Widok ze wzgórza na osi założenia, fot. W.Paszkowski, 1950, neg. WUOZ w Białymstoku

Widok dawnych parterów, 1962, neg. WUOZ w Białymstoku

Odbudowa pałacu, 1962, neg. WUOZ w Białymstoku

Widok na rekonstruowany pałac od strony parku, 1963, neg. WUOZ w Białymstoku

Widok na kanał przy pałacu, 1964, neg. WUOZ w Białymstoku

Odtwarzanie kanału, 1964, neg. WUOZ w Białymstoku

Zwierzyniec danieli, l.70. XX w., zbiory prywatne

Pałac, fot. W. Wołkow, l.70 XX w.,

Widok z parku na pałac, fot. W. Wołkow, l.70 XX w.,

Widok z pałacu na główną oś założenia, fot. W. Wołkow

Odtwarzanie kanałów wokół pałacu,
fot. A. Ciulkin, 1985

Konserwacja głównego kanału, fot. A. Ciulkin, 1985

Widok założenia z lotu ptaka, fot. W.Wońkow, l.90. XX w.

Widok na zabudowania gospodarcze przy pałacu, fot. A. Dąbrowska, 2001

5. STAN BADAŃ

5.1. Badania architektoniczne

Badania architektoniczne obiektów historycznych: stajni, pawilonu wschodniego i budynku wagi samochodowej wykonano pod kątem przygotowywanej rewaloryzacji założenia pałacowego w celu:

- udokumentowania stanu istniejącego przed przystąpieniem do prac budowlanych
- ustalenia przyczyn powstania nieprawidłowości, uszkodzeń lub powstania stanu zagrożeń
- weryfikacji zgodności zachowanej substancji budowlanej z przekazem archiwalnym
- możliwości odczytania ewentualnych dodatkowych informacji dotyczących historii budynku i jego pierwotnej formy

W swojej historii budynek **stajni** z 1892 r. do 1915 r. był wykorzystywany zgodnie ze swym przeznaczeniem jako pomieszczenie dla koni pociągowych. Od momentu przejścia przez Szpital psychiatryczny w 1929 r. do 2003 r. służył jako obora, chlewnia i magazyn pasz. Za najważniejsze walory tego budynku należy uznać: układ przestrzenny tworzący prostokątny dziedziniec otoczony jednotraktową zabudową równej wysokości z wyraźnie wyższą częścią frontową, posiadającą przejazd bramny akcentujący symetrię układu i orientujący jego oś prostopadle do głównej osi założenia pałacowego; indywidualnie rozwiązana kompozycja elewacji z pełnoplastycznymi medalionami z końskimi łbami oraz geometryczny ornament z czerwonej cegły oraz charakterystyczne dla regionu użycie żółtej cegły z wypukłym spoinowaniem muru.

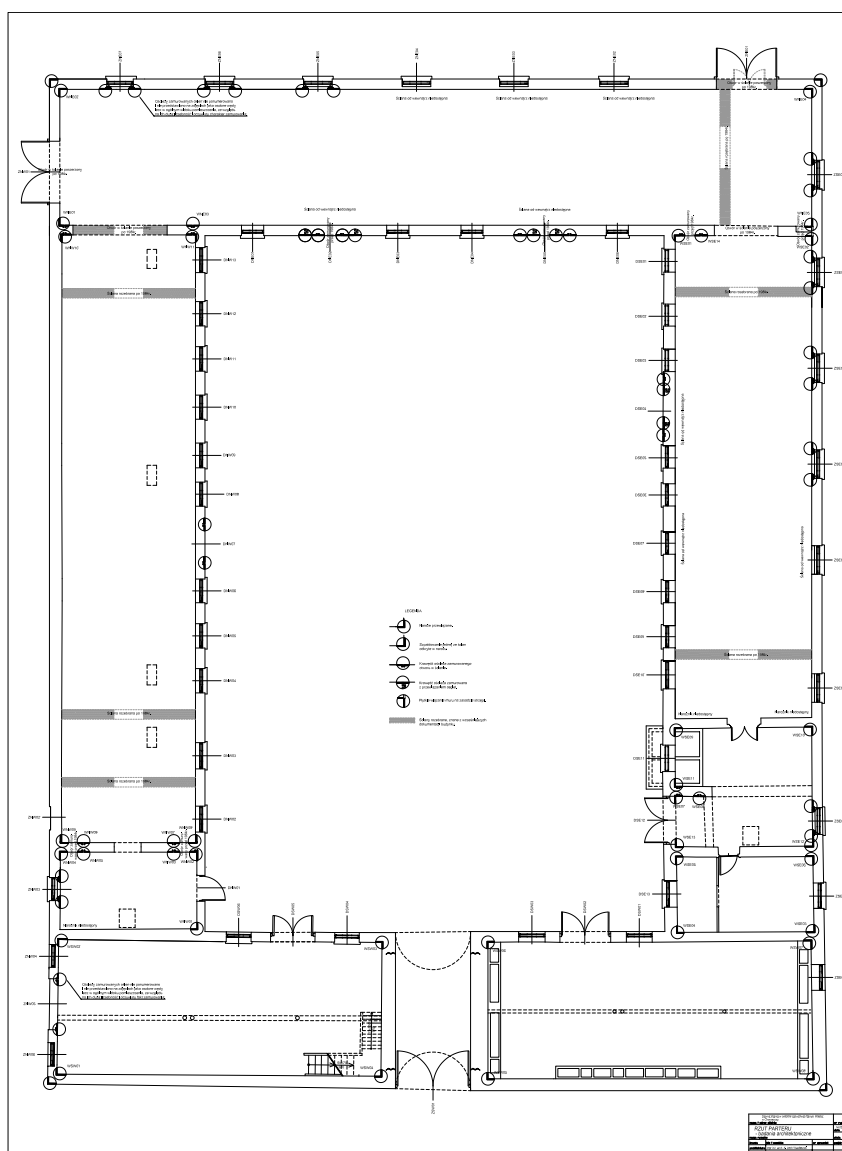
Podstawowym celem badań architektonicznych stajni wykonanych w 2015 r. przez inżynierów architektów Lecha Wasilewskiego i Grzegorza Mózdzynskiego¹ było ustalenie pierwotnej kompozycji elewacji, zwłaszcza w odniesieniu do otworów okiennych i drzwiowych od strony zewnętrznej i wewnętrznego dziedzińca. Datowanie poszczególnych zmian struktury budynku było możliwe głównie dzięki porównaniu rysunków i opisów budynku w dokumentacji technicznej z lat 1984-87 z późniejszą inwentaryzacją i stanem obecnym.

Spostrzeżenia wynikłe z bezpośrednich oględzin i badań budynku, w połączeniu z informacjami pochodzącymi ze źródeł archiwalnych, doprowadziły w konkluzji, że budynek powstał od razu w dzisiejszym obrysie bez etapowania czy późniejszej rozbudowy w poziomie. Ciągłość muru, ten sam rodzaj cegły i zaprawy murarskiej wskazuje na to, że odmienne kolorystycznie poziome warstwy muru są efektem późniejszych napraw i zabrudzeń. Pierwotnie z wewnętrznego dziedzińca do pomieszczeń stajni prowadziły cztery symetrycznie usytuowane, sklepione łukowo otwory drzwiowe zbliżonej wielkości (ok. 210x290 cm), dwa po bokach przejazdu bramnego i analogiczne dwa w przeciwległej elewacji dziedzińca. W bocznych skrzydłach znajdowało się

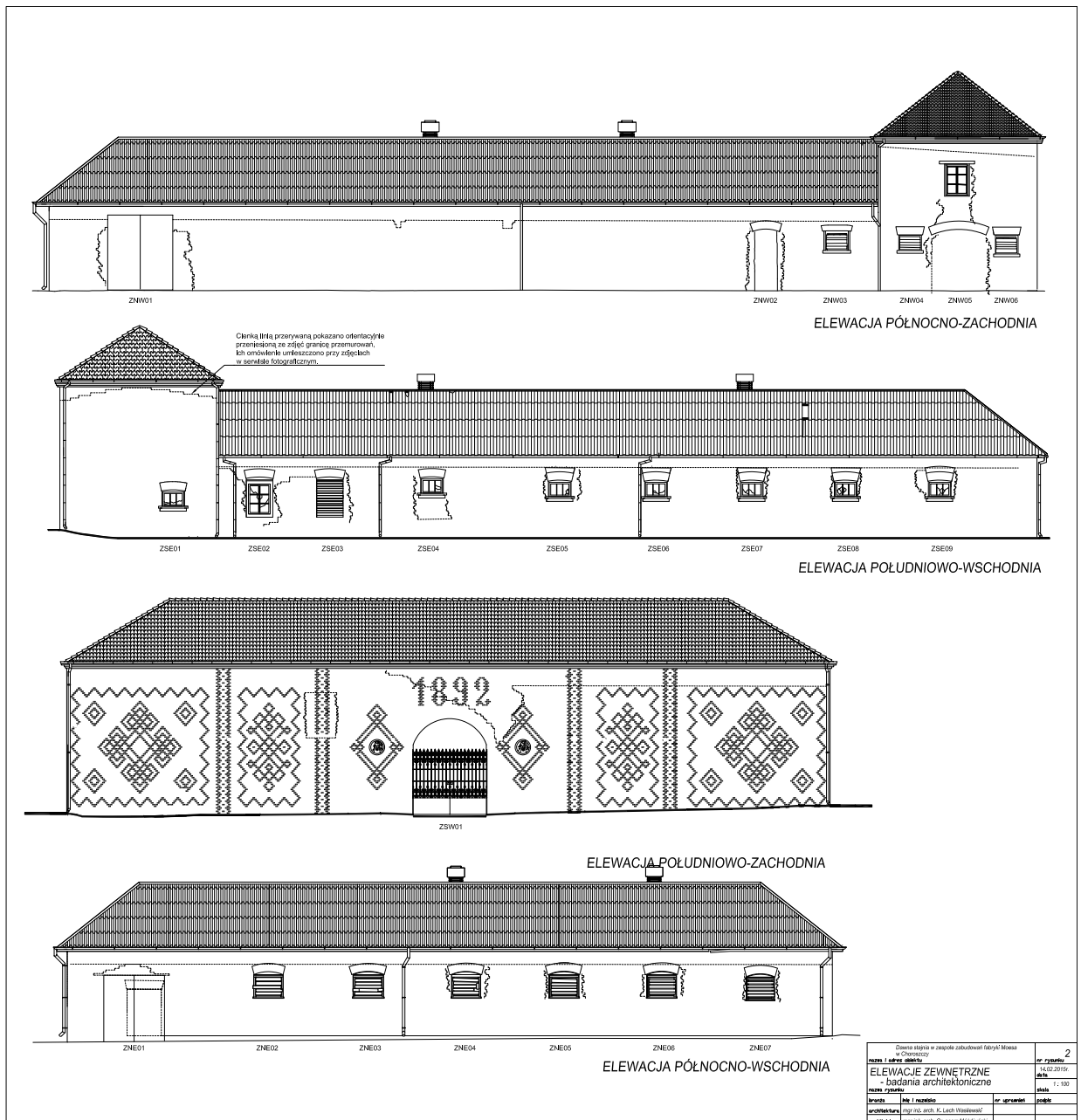
¹L. Wasilewski, G. Mózdzynski, *Badania architektoniczne stajni z magazynem w zespole zabudowań pofabrycznych dawnej fabryki Moesa w Choroszcy*, Białystok 2015; oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

po kilka otworów okiennych i drzwiowych prowadzących do mniejszych pomieszczeń (szerokości ok. 125 cm), z nadprożami sklepionymi łukowo, oraz mniejsze okna (szer. ok. 110 cm) sklepione łukiem płaskim. Na elewacjach widoczne są wyraźnie ślady późniejszych zmian w postaci kilku, obecnie zamurowanych otworów drzwiowych i okiennych oraz współcześnie wykonanych dużych, prostokątnych, stalowych wrót. O pierwotnej funkcji obiektu świadczą zachowane żłoby i okucia służące do wiązania zwierząt. W zaleceniach konserwatorskich autorzy opracowania rekomendują:

- osuszenie, odsolenie i oczyszczenie ścian
- uzupełnienie ubytków zaprawy
- wymianę pokrycia dachu eternitem na dachówkę esówkę,
- naprawę lub wymianę stolarki okiennej
- odtworzenie zamurowanych okien od strony południowo- i północno-wschodniej bądź odpowiednie opracowanie powstałych blend okiennych
- wymianę współczesnych prowizorycznych wrót stalowych na nowe, obsadzone w grubości muru, nawiązujące do stolarki z czasu powstania obiektu
- za dopuszczalną należy uznać adaptację obiektu do nowych potrzeb

Stajnia rzut parteru, L. Wasilewski, G. Mózdyński, 2015

Stajnia elewacje zewnętrzne, L. Wasilewski, G. Mózdyński, 2015

Stajnia elewacje wewnętrzne, L. Wasilewski, G. Mózdyński, 2015

Dwa **pawilony gościnne** wzniesiono w l. 1753–56 jako budowle jednopiętrowe zwieńczone wysokim mansardowym czterospadowym dachem krytym dachówką, z kominem pośrodku. Po 1840 r. mieściły się biura i mieszkania urzędników fabrycznych, co wiązało się z koniecznością dostosowania budynków do całorocznego funkcjonowania. W efekcie przebudowy zmianie uległ zarówno układ wnętrza, jak i wygląd elewacji. Podczas I wojny światowej oba budynki uległy znacznemu uszkodzeniu, zaś po wojnie w 1937 r. budynek wschodni odbudowano w obecnym kształcie, zachodni pozostawiając w ruinie. Do 2003 r. służył na potrzeby pracowników przyspitalnego gospodarstwa rolnego: na parterze ulokowano pomieszczenia biurowe i socjalne, zaś piętro pełniło funkcje mieszkalne. Ponieważ budynek po przebudowie tylko wymiarami nawiązywał do pierwotnego reprezentacyjnego pawilonu dopiero w 2019 r. został wpisany do rejestru zabytków.

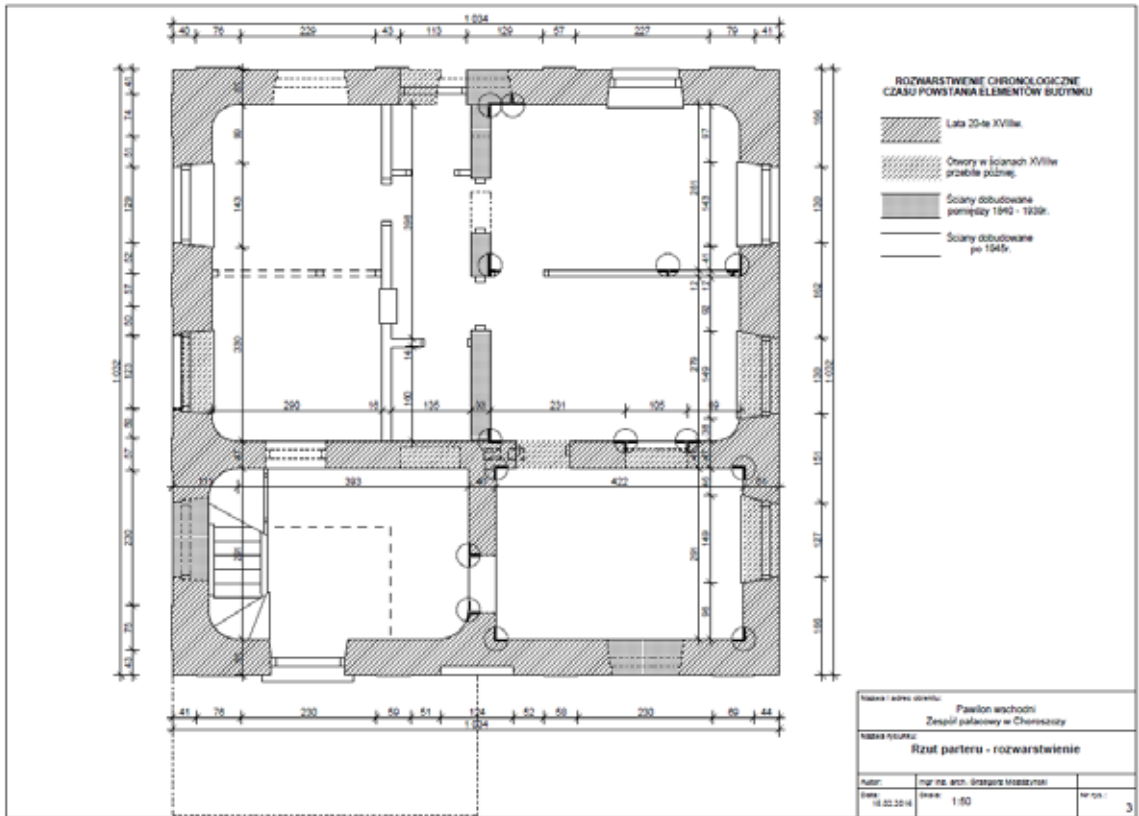
Badania architektoniczne **pawilonu wschodniego** przeprowadzone na przełomie 2015 i 2016 r. przez Grzegorza Mózdyńskiego¹ wykonano w celu rozpoznania jego pierwotnej formy i struktury oraz jego kolejnych przekształceń. Ze względu na skąpy materiał archiwalny, badania skupiły się na samym obiekcie, zaś informacje pochodzące z archiwaliów pozwoliły na odczytanie historii zapisanej w murach. Korzystając z tego, że budynek jest nieużytkowany a słabo trzymające się ścian tynki i tak wymagałyby skucia przy wykonaniu kilkadziesiąt odkrywek muru spod tynku. W opracowaniu uwzględniono też wyniki z badania zapraw tynkarskich². Inwentaryzacja budynku 1966 r. uzupełniona bieżącymi pomiarami pozwoliła określić zakres i datowanie najnowszych zmian w budynku.

Odstąpienie fragmentów muru spod tynku pozwoliło na potwierdzenie zgodności z zapisami z XVIII w. układu ścian okien i drzwi parteru, oczywiście z uwzględnieniem i późniejszego podziału na mniejsze pomieszczenia i przebiciem nowych otworów okiennych i drzwiowych. Natomiast na piętrze układ ścian i otworów okiennych nie pasuje do archiwalnego opisu, co można powiązać ze znacznymi zniszczeniami budynku w 1915 r. w konsekwencji których przy odbudowie w roku 1937 r. przemurowane zostały duże fragmenty ściany. Obecne ściany działowe na piętrze poddaszu są późniejsze, co wynika ze stwierdzonej w odkrywkach chronologii zamurowania okien, wykonania pobiały, wykonania ścian działowych. Przeprowadzone badania wykazały, że substancja zabytkowa dawnego pawilonu gościnnego została zachowana w dużej części, a posiadana wiedza pozwala na wiarygodną rekonstrukcję zniszczonych elementów budynku³.

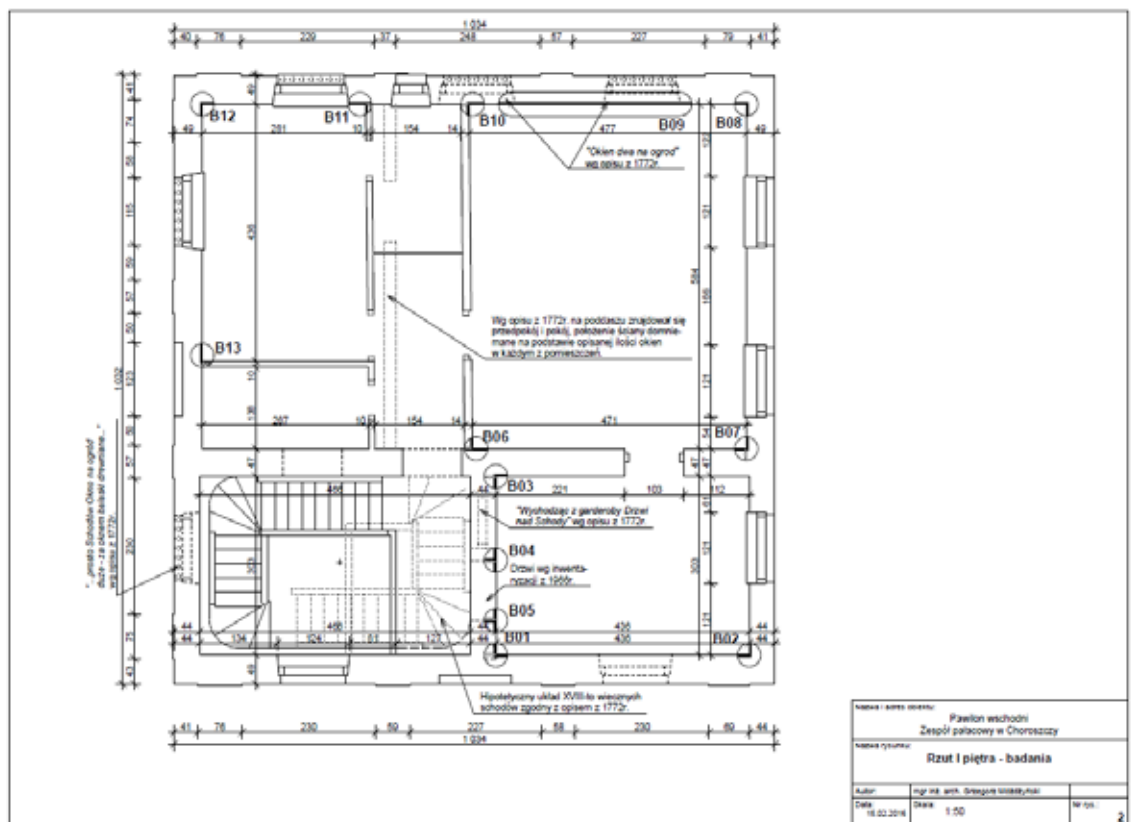
¹ G. Mózdyński, *Badania architektoniczne pawilonu wschodniego w zespole pałacowym dawnej letniej rezydencji Branickich w Choroszczy*, Białystok 2016; oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

² E. Orłowska, *Wyniki badań zapraw z polichromią z pawilonu w Choroszczy*, Toruń 2015, s. 9, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

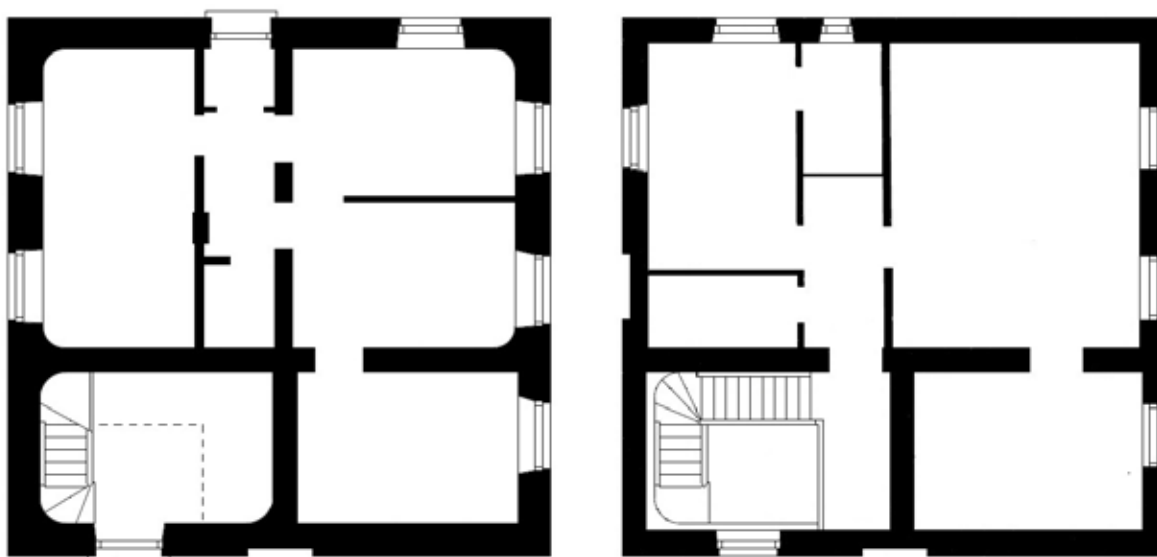
³ Na podstawie badań Anna Dąbrowska opracowała rekonstrukcję stanu pierwotnego budynku (A. Dąbrowska, *Pawilony...*, dz. cyt., s. 48–9). W l. 2021–2023 opracowany został przez Barbarę Sarne-Tykocką projekt: *Remont, przebudowa, odbudowa i rewaloryzacja zabytkowego pawilonu wschodniego w zespole pałacowym dawnej letniej rezydencji Branickich w Choroszczy*.

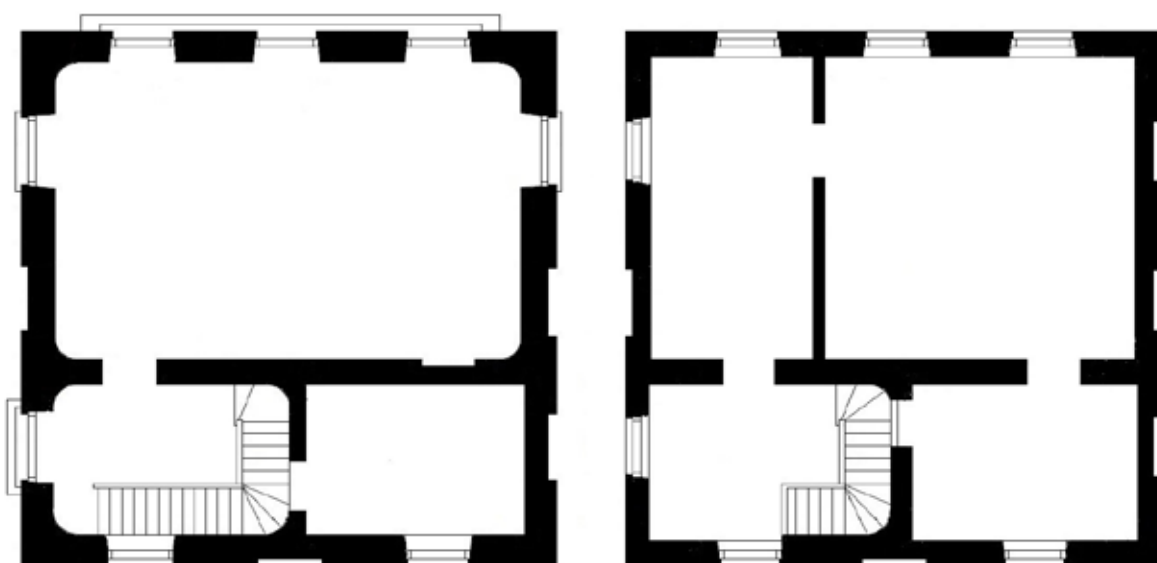
Pawilon wschodni, rzut parteru - rozwarstwienia chronologiczne, G. Młodczyński, 2016

Pawilon wschodni, rzut parteru - rozwarstwienia chronologiczne, G. Młodczyński, 2016

Pawilon wschodni – rzuty parteru i piętra. Stan obecny, oprac. A. Dąbrowska

Pawilon wschodni – rzuty parteru i piętra. Rekonstrukcja stanu z XVIII w., oprac. A. Dąbrowska, 2020

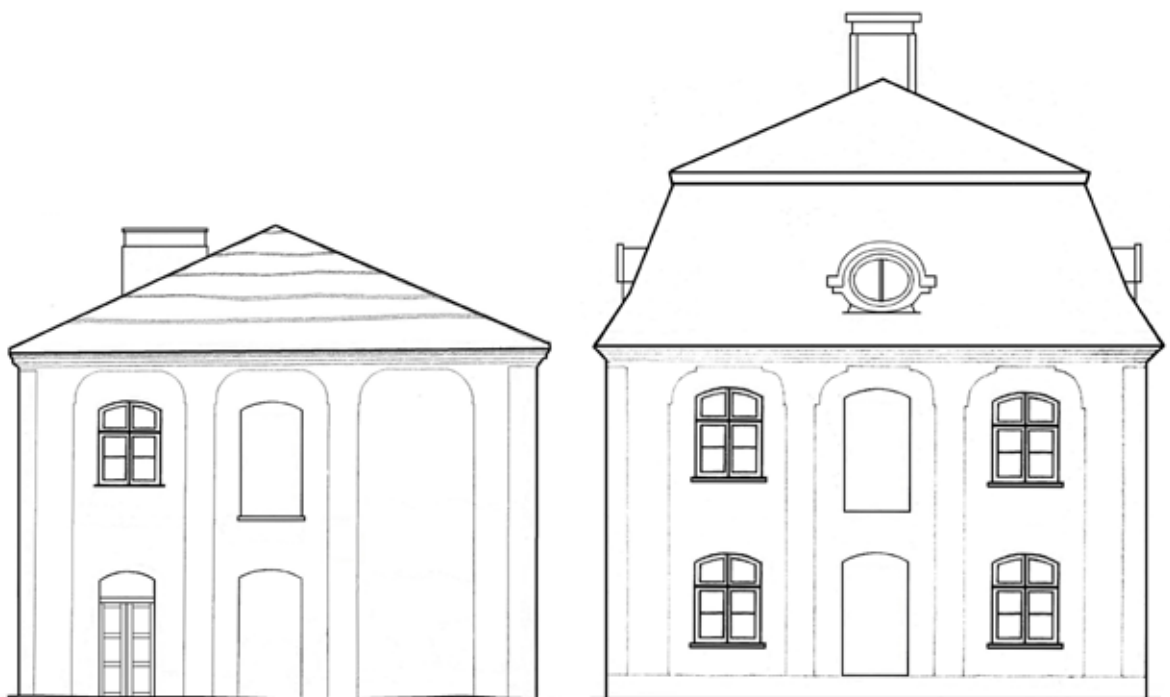
Pawilon wschodni – elewacja północna na osi alei lipowych okalających salon ogrodowy. Stan obecny i rekonstrukcja stanu z XVIII w., oprac. A. Dąbrowska, 2020

Pawilon wschodni – elewacja wschodnia, dawniej wychodząca na ogródek, obecnie od strony drogi dojazdowej. Stan obecny i rekonstrukcja stanu z XVIII w., oprac. A. Dąbrowska, 2020

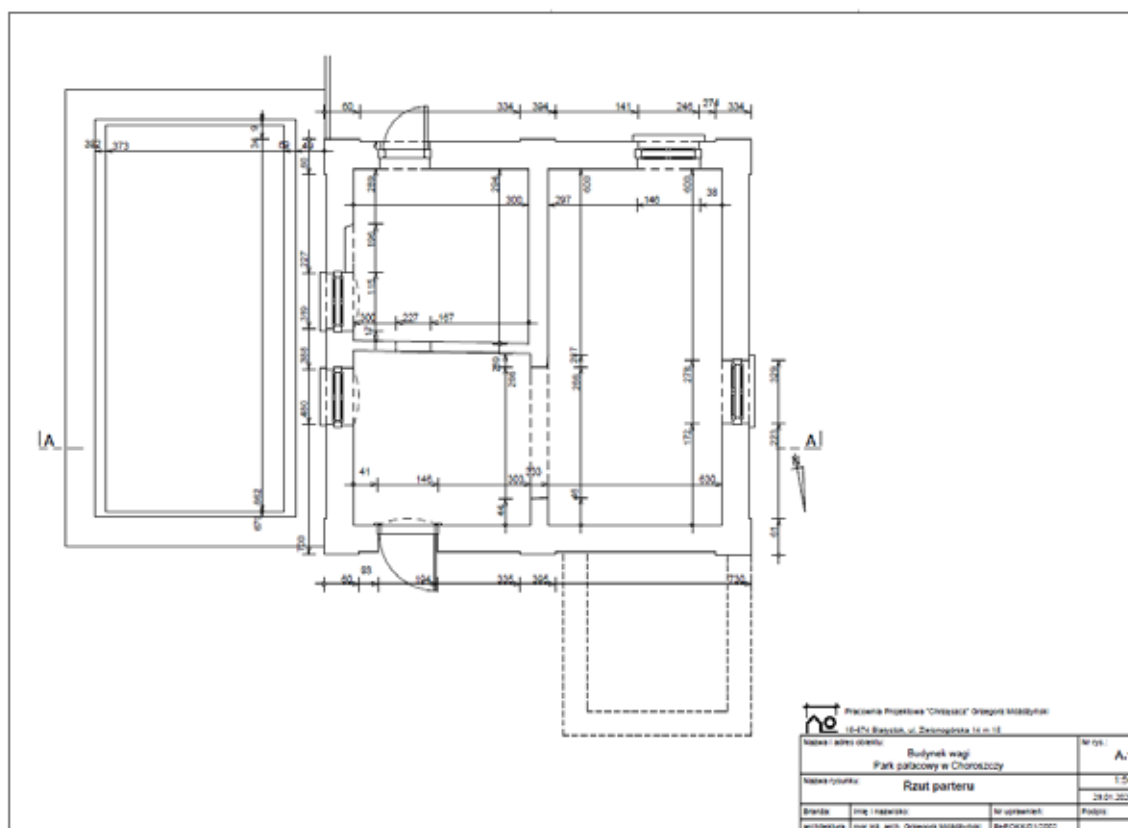
Pawilon wschodni – elewacja południowa, obecnie najbardziej eksponowana, dawniej zasłonięta oficyną gościnną. Stan obecny i rekonstrukcja stanu z XVIII w., oprac. A. Dąbrowska, 2020

Pawilon wschodni – elewacja zachodnia, od strony pałacu. Stan obecny i rekonstrukcja stanu z XVIII w., oprac. A. Dąbrowska, 2020

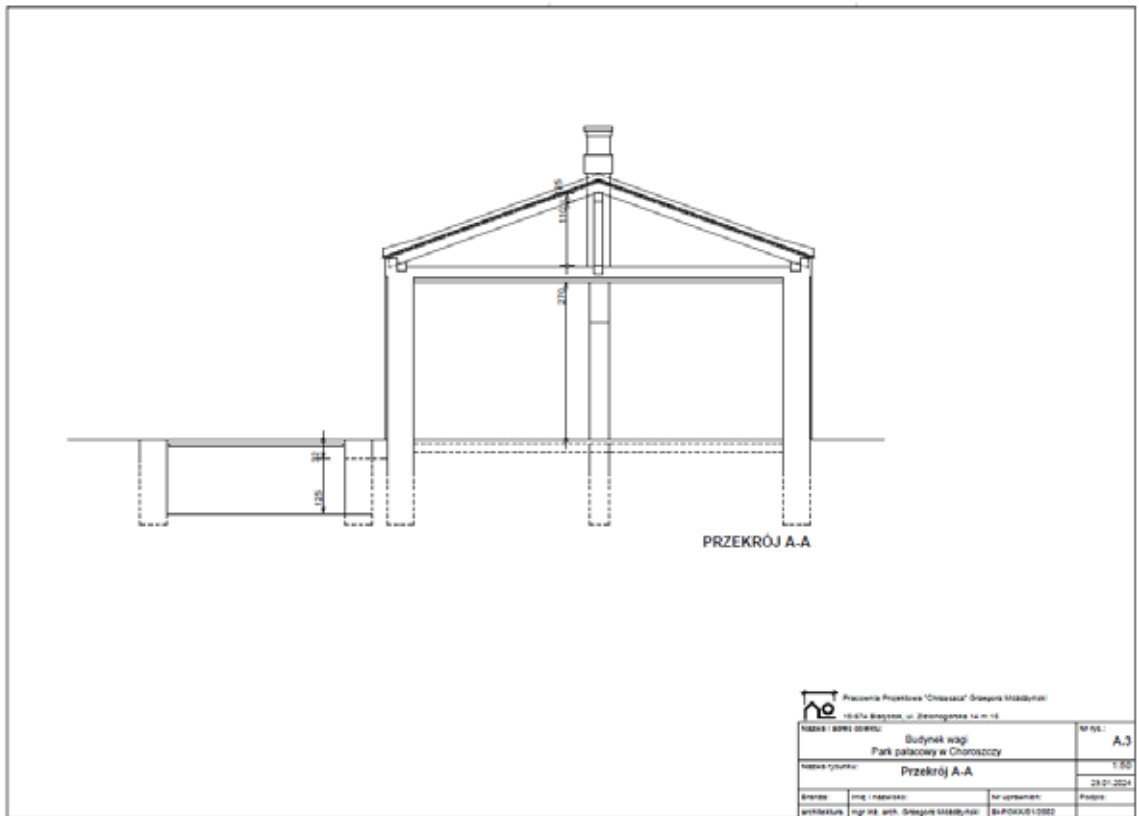
Budynek **wagi samochodowej** został wybudowany w 1930 r. na miejscu dawnej stróżówki, zniszczonej podczas działań wojennych w 1915 r. W okresie powojennym, ok. 1960 r. zamontowano w obiekcie nowy mechanizm wagi wyprodukowany przez zakłady lubelskie. Po 1990 r. obiekt był wykorzystywany jako magazyn, obecnie jest wyłączony z użytkowania.

Celem badań architektonicznych budynku przeprowadzonych na przełomie 2023 i 2024 r. przez Grzegorza Mózdzynskiego¹ było zebranie wiedzy na temat historii oraz aktualnego stanu, umożliwiające poprawną dbałość o jego zachowanie. Ocena stanu technicznego obiektu wykazała, że wytrzymałość konstrukcyjna ścian nie została dotąd znacząco nadwątlona, a więźba dachowa jest jeszcze w stanie technicznym dostatecznym. Budynek oprócz prac remontowych i ewentualnych robót dostosowujących pomieszczenia do nowych funkcji wymaga podjęcia działań w celu zatrzymania procesów jego degradacji, z których najważniejsze to: obniżenie powierzchni terenu, wykonanie poziomej i pionowej izolacji ścian i ich osuszenie, zapewnienie wentylacji grawitacyjnej pomieszczeń. Budynek sam w sobie jest niewielkim obiektem nie wyróżniającym się interesującymi rozwiązaniami architektonicznymi. Jego wartość zabytkowa jest jednak znaczna jako elementu większego historycznego założenia.

Waga rzut parteru, G. Mózdzynski, 2024

¹ G. Mózdzynski, *Badania architektoniczne budynku wagi samochodowej na terenie zabytkowego parku pałacowego w Choroszczu*, Białystok 2024; oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

Waga przekrój A-A, G. Mózdzynski, 2024

Waga elewacje, G. Mózdzynski, 2024

5.2. Badania archeologiczne

W publikacji z 1895 r. *Archeologiczeskaja Karta Grodniejskoj Guberni*, jej autor podaje, że pierwsze próby zbadania terenu parku podjęto już około 1850 r. Dotyczyły one wzgórze zwanego wówczas Altaną, które według lokalnych przekazów miało pełnić funkcje grzebalne¹. Na profesjonalne badania archeologiczne trzeba było poczekać ponad sto lat. W 1997 r. inspekcja prowadzona przez pracowników Działu Archeologii Muzeum Urszulę Stankiewicz i Katarzynę Rusin na terenie dawnego zwierzyńca we wskazanym miejscu odkopała głaz granitowy z napisem „[H]EKTOR 1[8]74”. Ze względu na grząski teren obiekt został przeniesiony na wyspę pałacową. W kolejnych latach program badań archeologicznych i nieinwazyjnych prowadzonych na terenie założenia pałacowo-parkowego był w głównej mierze oparty na zaleceniach konserwatorskich i wytycznych do planowanych pracach rewaloryzacyjnych. Był ograniczony obecną zabudową, istniejącą infrastrukturą techniczną, zagospodarowaniem terenu oraz istniejącym drzewostanem.

Pierwsze zakrojone na dużą skalę badania archeologiczne przeprowadził w 2001 r. Instytut Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem prof. Andrzeja Koli i Ryszarda Kaźmierczaka wspólnie z Działem Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku – Katarzyną Rusin i Ireneuszem Kryńskim². Pracami objęto zachodnią część dziedzińca i salonu ogrodowego. Odkryto w całości relikty architektoniczne XVIII-wiecznego pawilonu gościnnego. Fundament o wymiarach zewnętrznych 10,3×10,3 m, grubości 1,20–1,30 m zachował się do 0,9–1,0 m. W jego obrębie odsłonięto mury wewnętrzne, dzielące budynek w partii przyziemia na trzy pomieszczenia. W XIX w. obiekt został przekształcony i do jego zachodniej ściany dobudowano wieku budynek o wymiarach 10,3×7,7 m najprawdopodobniej jednopiętrowy.

Podczas prac wykopaliskowych odsłonięto też relikty architektoniczne północno-zachodniej części oficyny kuchennej oraz uchwycono północno-wschodni narożnik budynku. Przeprowadzenie badań pozwalających na rozpoznanie całego układu przestrzennego uniemożliwiła wylana nad centralną częścią obiektu betonowa płyta, będąca pozostałością po współczesnym budynku gospodarczym. Szerokość budynku określono na 13,7 m, a łącznie z dobudowanym do elewacji zachodniej przejściem – 15,7 m. Układ przestrzenny odkrytych murów pokrywał się z oryginalnym planem pierwszej kondygnacji, którą w niektórych miejscach przebudowano, o czym świadczą uzupełnienia jasnokremowymi ceglami.

Celem prac badawczych na terenie dawnego salonu ogrodowego było ustalenie szerokości i długości oraz rozpoznanie ścieżek wewnętrznych XVIII-wiecznych partiór haftowych. W dwóch wykopach sondażowych nie zarejestrowano żadnych XVIII-wiecznych nawarstwień, co spowodowane było zapewne intensywnymi pracami ziemnymi prowadzonymi w związku ze współczesną rekonstrukcją założenia w l. 80. XX w.

¹ J. W. Pokrowski, *Archeologiczeskaja Karta Grodniejskoj Guberni*, Wilno 1895, s.70

² D. Baran, R. Kaźmierczak, A. Kola, *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Choroszycy k. Białegostoku*, Toruń 2001, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku; Baran D., Kaźmierczak R., *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Choroszycy k/Białegostoku w 2001 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2003, z. 8-9, s. 161-175.

W 2011 r. badania nieinwazyjne, geomagnetyczne oraz geoelektryczne prowadzili Marcin Jaworski, Michał Pisz, Stanisław Rzeźnik, Piotr Wroniecki¹. Ich podstawowym celem była próba zlokalizowania XVIII-wiecznych obiektów: bramy z budynkiem kordegardy i stróżówki, oficyny wschodniej i zachodniej, południowego ramienia kanału obiegającego pałac, nieistniejących sadzawek w parterach wodnych, boskie-tów i alei parkowej zlokalizowanej na osi pawilonu wschodniego. Wyniki badań były niejednoznaczne ze względu na duże zagęszczenie anomalii magnetycznych powiązanych występowaniem pochodzących od dużych obiektów metalowych, materiału przepalonego lub poddanego obróbce termicznej oraz faktem, że badany obszar do niedawna był wykorzystywany gospodarczo.

Na podstawie wyników badań nieinwazyjnych wytypowano teren do badań archeologicznych, które w 2018 r. przeprowadziła Irena Taranta z Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku². W miejscu, gdzie stwierdzono relikty budynku stróżówki zlokalizowanej przy bramie pałacowej, założono dwa wykopy badawcze. Oprócz ukrytej pod darnią współczesnej betonowej płyty odkryte zostały tam relikty kamiennie-ceglanego fundamentowania – najprawdopodobniej ogrodzenia pałacu.

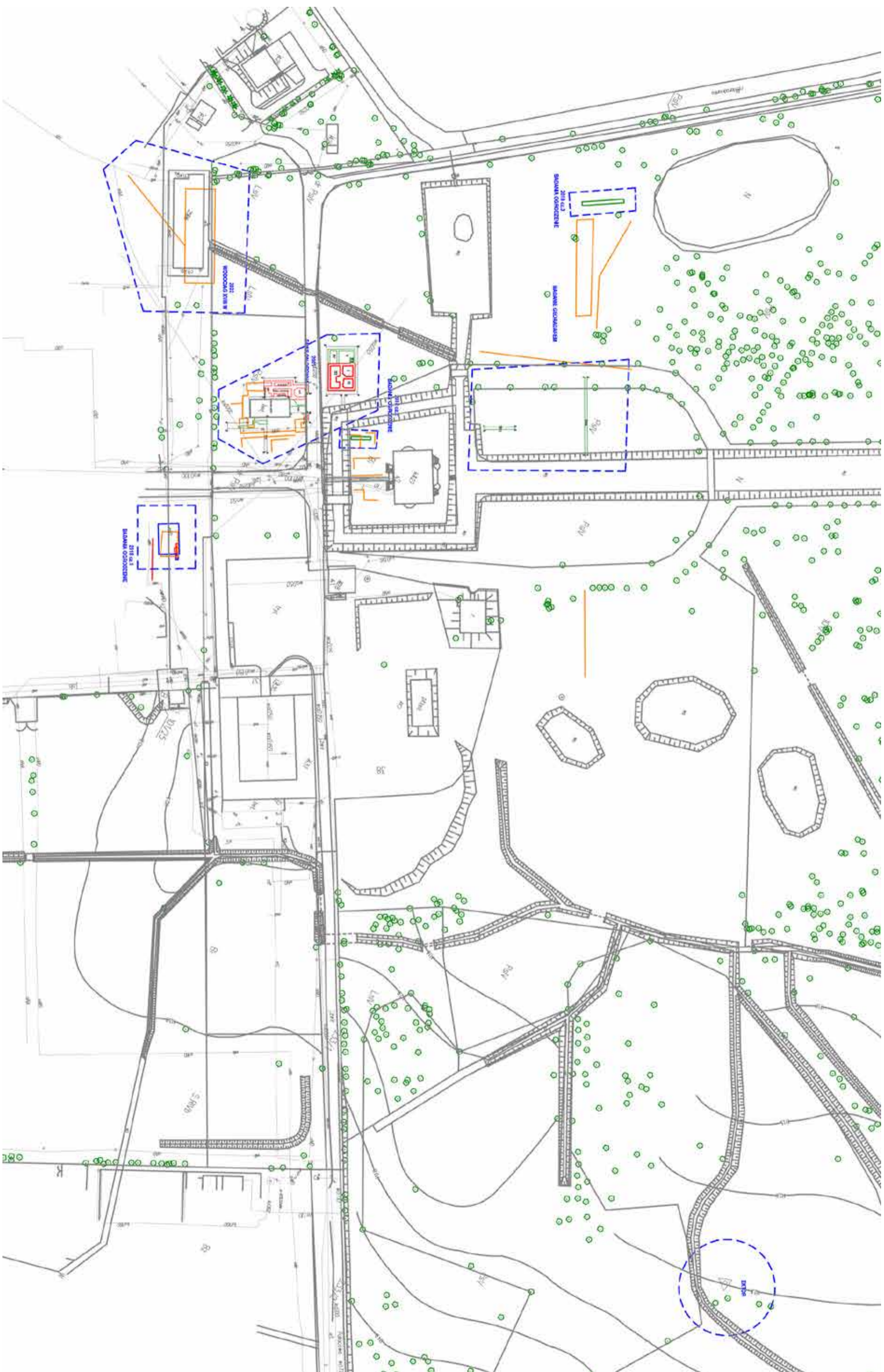
Wykonano również odwierty w południowo-wschodniej części wyspy z pałacem oraz w zachodniej części parterów wodnych. W południowo-wschodnim narożniku wyspy wykonano odwierty do 1 m głębokości. Określono, iż profil stanowiła warstwa bądź warstwy nasypowe, trudne do określenia ze względu na swą niejednorodność. W tym samym roku w związku z pracami ziemnymi, związanymi z remontem pałacu odsłonięto relikty kamiennie-ceglanych fundamentów pochodzące z czasów rozbudowy w 2 połowie XIX w. Chronologię określono na podstawie zastosowanych do wznoszenia fundamentów żółto-kremowych cegieł.

W związku z realizacją inwestycji budowlanej – Centrum Badań i Konserwacji Zabytków w 2022 r. nadzór archeologiczny podczas prac ziemnych był prowadzony przez Adama Wawrusiewicza z Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego³. Na terenie dawnych sadów za oficyną kuchenną odsłonięto wówczas pozostałości XVIII-wiecznego układu wodociągowego.

¹ M. Jaworski, M. Pisz, S. Rzeźnik, P. Wroniecki, *Sprawozdanie z badań nieinwazyjnych na terenie założenia parkowego Pałacu Branickich w Choroszczy*, Warszawa 2011, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

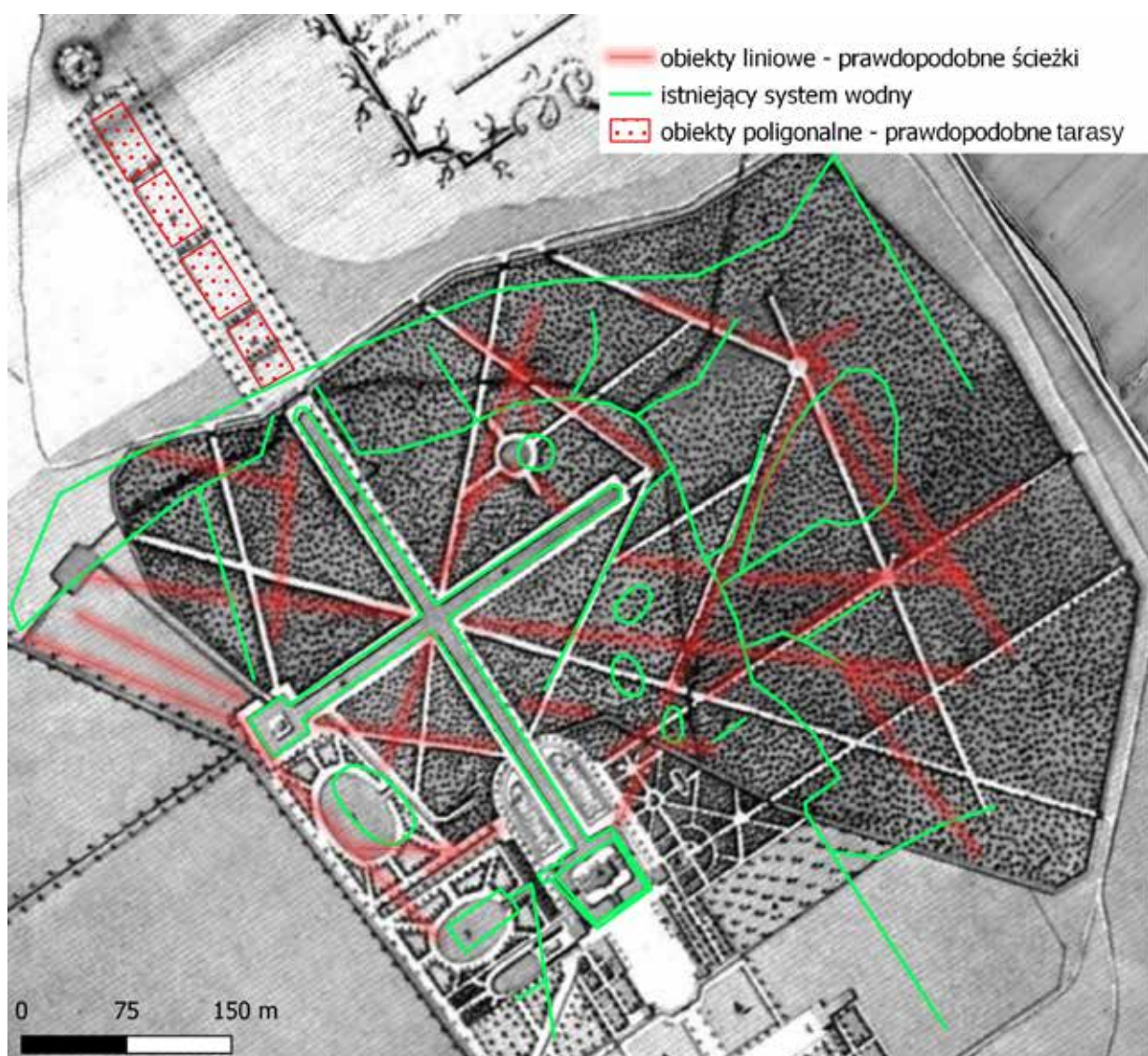
² I. Taranta, *Letnia rezydencja Branickich w Choroszczy. Badania archeologiczne w 2018 r.*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2020, z.14-15, s. 175-182.

³ A. Wawrusiewicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych realizowanych w 2022 roku w Choroszczy dz. geod. nr 101/14 oraz 101/26, obręb 0031, ul. Pałacowa*, Białystok 2020, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

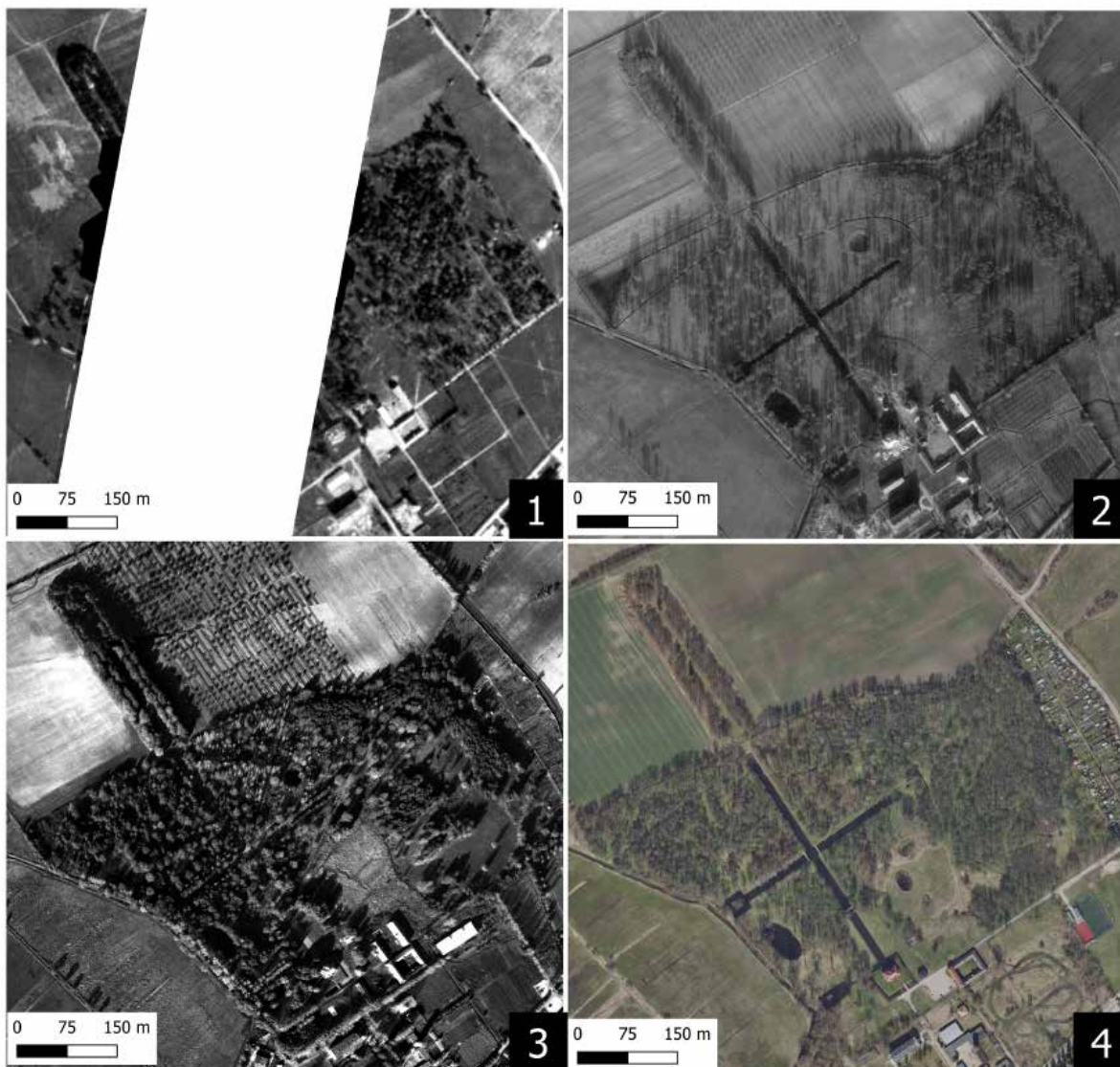
Opracowania archeologiczne w latach 1997-2022 r., na tle mapy zasadniczej, oprac. W. Wilczewski

W 2023 r. Hubert Lepionka wykonał opracowanie i analizę numerycznego modelu terenu zespołu pałacowo parkowego¹, którego celem była rejestracja i charakterystyka zachowanych pozostałości świadczących o pierwotnym wyglądzie i przemianach zastanego dziś układu parkowego. W ramach przeprowadzonych analiz udało się zlokalizować oraz scharakteryzować dwie grupy obiektów, które nie były znane wcześniej. Pierwszą grupę stanowią pozostałości ścieżek parkowych – odnaleziono 23 obiekty liniowe, układające się w posegmentowane ciągi piesze pochodzące z kilku faz użytkowania terenu. Druga grupa złożona jest z obiektów poligonalnych znajdujących się pomiędzy zakończeniem głównej osi kanał a sztucznym wzgórzem stanowiącym dominantę układu kompozycyjnego parku. Zlokalizowano ich cztery o zbliżonym kształcie i wymiarach: szerokości 26 m i długości od 48 m do 51 m. Ich kształt, oraz konstrukcja pozwala domniemywać, że są to pozostałości widocznych na XVIII-wiecznym planie tarasów ogrodowych.

Porównanie Planu z XVIII w. z odnalezionymi obiektami i aktualnym przebiegiem systemu wodnego. opr. H. Lepionka

¹H. Lepionka, *Opracowanie i analiza Numerycznego Modelu Terenu dla zespołu pałacowo parkowego w Choroszy, gm. loco, woj. podlaskie*, Supraśl 2023; oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

Fotografie lotnicze założenia parkowego w ujęciu czasowym: 1 - fotografia niemiecka 17.09.1944 r.; 2 - fotografia polska 30.11.1963 r.; 3 - ortomozaika fotografii polskich 13.10.1975 r.; 4 - ortofotomapa 2018 r. opr. H. Lepionka

5.3. Rozpoznanie systemu wodnego

Najważniejszy element kompozycyjny parku stanowi kanał krzyżowy, umieszczony na osi budowli pałacowej, dodatkowe skupiska wody stojącej stanowią stawy i sadzawki. Wiele czynników antropogenicznych i naturalnych decydowało o zmianie warunków wodnych obszaru parku i terenów przyległych. Były one różnorodne a ich wpływ dawał o sobie znać w różnym czasie i ze zmienną intensywnością. Największy wpływ miała ingerencja człowieka zmieniającego przeznaczenie terenów, jak i przekształcenia środowiska przyrodniczego. Zmiany warunków wodnych zostały zapoczątkowane w połowie XIX w. wraz z zasypaniem kanałów i osuszeniem terenów wokół pałacu. Powstanie w pobliżu parku dużej fabryki włókienniczej i osiedla mieszkaniowego wpłynęło na zwiększenie zużycia wody pobieranej z rzeki i ze studni kopalnych. W XX w. w okresie użytkowania przez szpital okoliczne tereny poddane były gospodarce rolnej, zaś praktyka polegająca na osuszaniu podmokłych terenów za

pomocą rowów melioracyjnych skutkowało powstaniem sieci rowów niesystematycznych po stronie wschodniej założenia. Wszystkie te czynniki miały wpływ na powstanie istotnych, niekorzystnych zmian związanych z wodą w układzie parkowym.

W 2008 r. Bożena i Mirosław Poźniak dokonali rozpoznania systemu wodnego zespołu pałacowo-ogrodowego¹. Jego celem było przedstawienie takich możliwości gospodarowania wodą w układzie wodnym aby było możliwe:

- utrzymanie optymalnych warunków dla roślinności parkowej
- odtworzenie możliwości wodnej układu
- wskazanie miejsc odbudowy kanału i sadzawek
- utrzymanie lustra wody na odpowiednim poziomie
- prowadzenie napełniania woda z własnej zlewni
- uzupełnianie braku wód oraz jej wymianę z rzeki Horodnianki

Mając na uwadze wcześniej przedstawione przyczyny zmian stosunków wodnych autorzy opracowania doszli do wniosku, że choć układ wodny musi zostać poddany odbudowie w kształcie jak najbliższym do dawnego, to odtworzenie pierwotnych warunków kształtowania procesu obiegu wód jest niemożliwe. Wymagało by bowiem wysokiego poziomu piętrzenia wody na rzece Horodniance, co spowodowało by podtopienie doliny w dół jazu. Zaproponowano więc takie rozwiązania które są bezpieczne i nie pogorszą stanu środowiska a zwiększą retencyjność zasobów wodnych układu.

Oprócz odtworzenia historycznego kształtu kanału wokół pałacu oraz układu trzech sadzawek i łączących je kanałów niezbędne dla sprawnego funkcjonowania układu jest wykonanie na rowach progów o zmiennym piętrzeniu i zbiornika wyrównawczo spustowego. Zaprojektowany w ten sposób układ wodny służyć będzie do magazynowania wody w okresie dużych przepływów a następnie jej użytkowania dla potrzeb parkowych. Ze względu na konfigurację terenu parku utrzymanie optymalnych warunków wilgotnościowo-powietrznych wymaga wykonania rowów jak i drenowania pod ważniejszymi alejkami, ciągami komunikacyjnym w miejscach nadmiernie uwilgotnionych.

Zaproponowane retencjonowanie w zamyśle autorów opracowania ma zarówno zapewnić odpowiednią ilość wody dla właściwej roślinności i zwierząt, jak i warunków umożliwiających poruszanie się po alejkach i duktach parkowych, przeprowadzeni zabiegów pielęgnacyjnych i estetycznych dla zespołu parkowego. Niektóre z zaleceń zawartych w opracowaniu zostało zrealizowanych w 2022 r.: wyremontowano jaz na rzece Horodniance oraz trzy urządzenia spustowe odprowadzające nadmiar wody. Rowy melioracyjne zostały oczyszczone a ich wyloty udrożnione, co dało możliwości regulacji i utrzymania wody w systemie.

¹ B. Poźniak, M. Poźniak, *Rozpoznanie systemu wodnego zespołu pałacowo-ogrodowego w celu uporządkowania stosunków wodnych i rewaloryzacji układu wodnego*, Białystok 2008, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

6. ANALIZY

6.1. Krytyczna analiza źródeł

W zaleceniach konserwatorskich wskazano, że główną zasadą rewaloryzacji zespołu pałacowo-parkowego w Choroszczu jest przywrócenie mu dawnego osiemnastowiecznego charakteru. Dlatego też krytycznej analizie poddano przede wszystkim źródła pochodzące z czasów świetności rezydencji, które docelowo posłużą sporządzeniu programu konserwatorskiego i dokumentacji projektowej. Kluczowymi materiałami archiwalnymi są:

- Inwentarz pałacu choroskiego z 1757 r.¹ zawiera opisy rozkładu i wyposażenia pałacu i nowo wybudowanych pawilonów gościnnych
- Inwentarz dóbr wszystkich Jana Klemensa Branickiego z 1772 r.² obejmuje wyszczególnienie wszystkich budynków wraz z wyposażeniem oraz krótki opis parku i jego dekoracji
- Plan zespołu rezydencjonalnego w Choroszczu autorstwa inżyniera Pierre'a Ricauda de Tirregaille
- widoki budowli pałacowych pochodzące ze zbioru króla Stanisława Augusta Poniatowskiego
- plan z 1827 r. przedstawiający układ drożny i wodny Choroszczu³

Niemal do końca XX w. badacze nie natrafili na żaden z innych znanych ze wzmianek w korespondencji Branickiego planów i "abrysów". Podstawę dla rekonstrukcji wyglądu hetmańskich ogrodów w Choroszczu stanowiły zatem przede wszystkim przekazy archiwalne, które nie pozwalały na dokładne ich odtworzenie. Dopiero w 1994 r. odkryty został w zbiorach Bibliothèque Nationale de France osiemnastowieczny plan założenia autorstwa Pierre'a Ricaud de Tirregaille. Rysunek ten trafił do paryskiej biblioteki wraz z wielką, liczącą ponad 16 tysięcy obiektów, kolekcją, ofiarowaną w 1863 r. przez Michela Hennin'a⁴. Pojawienie się we francuskich zbiorach planu Choroszczu należy wiązać z osobą przodka darczyńcy Pierre-Michel'a Hennin (1728-1807), rezydenta dworu wersalskiego w Polsce od 1752 r.⁵ Ów dyplomata był jedną z wielu osób zachwyconych letnią rezydencją Jana Klemensa Branickiego, czemu dał wyraz w liście do przyjaciela Le Roi, łowczego w Wersalu datowanym na 3 lipca 1763 r.⁶

¹ Inwentarz został opublikowany w: *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, Inwentarze z XVII i XVIII stulecia, cz. 2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012, s.151-163

² *Inwentarz dóbr wszystkich (...)*, dz. cyt., Inwentarz Dóbr Choroskich, s.229-255

³ *Explikacya Destynowanego Gruntu na Wsi Zastawie P. Klemensowi Szaybie*, 1827, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, syg.418, K44

⁴ P. Wątroba, *Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre'a Ricaud de Tirregaille'a odnalezionych w Bibliothèque Nationale de France*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, s.266

⁵ E. Rostworowski E., *Francja, Polska i Podlaski Wersal*, [w:] *Polska czasów saskich*, pod red. M. Wrzoska, Białystok, 1986, s.47

⁶ *Gdyby dywan sułtański Szecherezady przeniósł Cię tutaj w zeszłą niedzielę, znalazłbyś mię w miejscu rozkosznym, gdzie wielki hetman wydał przyjęcie, którego wspaniałość, wytworność i wesołość nie mało by Cię zadziwiły. W pewnej odległości od Białegostoku, pałacu który mógłby być zaszczytną siedzibą dla wielu suwerenów, znajduje się dworek wiejski zwany Choroszcz. Poza Francją nie widziałem nic przyjemniejszego. Apartamenty, ogrody stawy, wszystko ma tu charakter doskonałej elegancji. Dodaj do tego piękne i liczne towarzystwo, iluminację odbijającą się w kanale zakończonym kijoskiem, wyglądającym jak świątynia Sybilli Tyburskiej, oraz fajerwerki dużo bardziej urozmaicone niż nasze, a ujrzałbyś się przeniesionym do ogrodów z bajki.* cyt za: E. Rostworowski E., dz. cyt., s.31

Architekt i inżynier Pierre Ricaud de Tirregaille (ok.1725-ok.1776)¹, pracował dla Jana Klemensa Branickiego I. 1752-58. Ze wzmianek archiwalnych wiadomo też, że będąc już później na służbie króla pruskiego i mieszkając w Poczdamie jeszcze w 1763 r. utrzymywał on kontakty z hetmanem. Kluczowe znaczenie ma ustalenie, kiedy powstał rysunek, i czy stanowi on projekt czy inwentaryzację pewnej fazy realizacji założenia. Porównanie go z inwentarzem sporządzonym po śmierci hetmana wykazuje zarówno wiele podobieństw, jak też zadziwiająco rozbieżności. Nie wszystkie można wytłumaczyć faktem, że do 1764 r. trwały prace przy realizacji założenia i ulegało ono ciągłym przeobrażeniom.

Inwentarz z 1772 r. w części poświęconej dobrom choroskim zawiera schematyczny opis założenia ogrodowego:

Dziedziniec z dwoma Szulerauzami Szaro malowanymi między kotłami Mostek murowany na rowie kopanym z Poręczami kamiennymi, z Bromo do Wiazdu y dwoma Fortkami po boczni na zawiasach między słupami Murowanymi, z Takietow drewnianych budowane, szaro malowane. Od Bromy na Obydwie strony między Szescią słupami sztakiety Czworograniaste na podwalinach Dembowych namurze więcey łokcia od ziemi Wyniesionym Wapnem otynkowanym szaro malowanym kładzionych są ustawione, zielono malowane natych Wszystkich Słupach po Obydwo stronach jako też y na Bramie iest Gałek dziesięć, a Cztery z gniłych Opadłych, te Sztakiety do kordygardy przypierają, od ktorej do Officy kuchenney podobne pierwszym sztachetom przypierają, które między szescią słupkami sosnowymi budowlane, anasłupkach Gałki toczone, biało malowane, w których drzwiczki na Ogrodek ze Sztakietow na zawiasach z zaszczepeką, w Ogrodku od Officyn sciana podłużna, na prawej Ręce wymurowana, druga zas po lewey Ręce poprzeczna, od sadzawki z dyłow w słupy za budowana, tamze iest drzew fruktowych, iako to: Gruszek, Uabłek, y sliwek sztuk Sześćdziesiąt, Morelow y Brzoskwin przy Murze sztuk Osmnasce po prawey Ręce przy Sztakietach od Bromy przy gospodarza Pałacowego Budynku Wyzey opisanym kończących się a zatym Budynkiem w podobnych ze Sztakietach między Szescio słupkami z Gałkami na Sobie stojącymi drzwiczkami z tych Sztakietow (...) do Ogródka, drugiego w którym Drzew rodzajnych to iest gruszek labłek y Sliwek sztuk Trzydzieści dziewięć ten Ogrodek Parkanem z dyłow między słupami Oparkaniony ztąd powrociwszy na Dziedziniec przed Oknami Officyn iest kasztanow Sztuk dwadziescia sześć w korony Wystrzyganych zestarzałych zdawna dla Ozdoby dziedzinca Sadzonych. Ogród Włoski, Szpalerami Wierzbowemi po Części wysadzany, w którym drzewa Fruktowego Sliwek, Gruszek y labłek Sztuk sto, z tamtąd nazad powracając w koncu teyze Officyny po mimo Pawilonu Wyzey Opisanego iest Cztery Altanki z dwunastu Słupków z Daszkiem wybudowane łatami Ciężkimi wyciosanymi w kratkę Obite, zieloną malowane drzewem po Ogrodnicku Obsadzonym po przepletane do których Weyscie na kształt Drzwi y Ławki do Siedzenia, Między temi Szpalerek w koło niski, pomiędzy Lipami Wyzszemi Arkady Altanki od Altanki Dystyngowujące, zatemi Altankami sadzawka w koło Szpalerem lipowym Obsadzona, do ktorej Ustemp od Altanek kamienny na drugą Strone y za drugim Pawilonem Ulica z Lipy wysadzana w koncu ktorej przy Parkanie Altanka podobna Pierwszym Czterem wyzey Opisanym, od tych po Obydwo Stronach Sztakiety po nad kanałem Pałac Oblewającym, zieloną malowane w posrodku zaś idąc ku Pałacowi Most murowany przed którym stoi dwa Szulerauzy na Moście zaś poręcze z Obydwo bokach są ławki do Siedzenia -po bokach zas Pałacu Mostkow drewnianych dwa dla przechodzenia do Pawilonow z Porenczykami z balaskow - po prawey Ręce ex opposito Mostku będącego, w Ulicy Lipno

¹ J. Kowalczyk, *Pierre Ricaud de Tirregaille architekt ogrodów i pałaców*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1988, t.33, z.4

Wysadzanej Dyanna kamienna na Postumencie takim ze w koło niey kratka do ktorey przychodząc kształtem Altanki na słupach z Osob wyrzniętych kładka, na ktorey Osobek dwie snycerskiej roboty za Pałacem kanał Ciągnący się ku Altance Gorney, na którym wszędzie ponad brzegami Cambrowanie na Palach Fugowane, ponad tym Cambrowaniem Wały Murawą Osadzone z Obydwo bokow kanału w tym Pałacu Ogród z kwaterami bukszpanem Wysadzaniem na którym iest Osobek Kamiennych na postumentach stojących z Obydwo Bokow po Cztery, z których iedna stłuczona, także iest Kolumn dwie w kratkę złat zrobionych zielono malowanych, z Waskami na Wierzchu pozłacanemi w kołą zas kwater Bukszpanem wysadzanych Arkady, za Arkadami Szpaler Lipowy, między ktoremi Altanka na kształt wrot zrobiona, z Fortkami dla Prospektu w lewą Rękę do sadzawek, których na łąkach iest trzy Wykopanych, szpalerem niskim Lipowym Obsadzonych, w prawą zas do lasu który iest z Olszyny y leszczyny Wyrosły Sadzawka trylazem w kratkę Ogrodziona, z Osobą rznięto iusz Starą w koncu Arkad na Obydwo strony kanału są Bromki w kratkę (254) zielono malowaną robione, złe białe w Prawą Rękę tryba do Dyanny na koniec krzyzowego kanału która iest z Drzewa Snycerską Robotą Wyrobiona na postumencie Drewnianym, Podtym Postumentem Fundament Murowany, z Cegły, w lewą Rękę na drugi bok kanału Bromka do Altany Chinskiej na drugim koncu krzyzowego kanału stojący którą kanał w koło Oblewa, do tej Mostek Drewniany z Porenczami, y Balaskowaniem Dembowemi Stolarskiej roboty ta Altanka murowana o dwu kondygnacjach w Nizszej kondygnacyi Weyscia Czworo krzyzowych, bez drzwi, przy iednym pod Schodami komorka (...) Przy kazdym Weysciu Kamień Opoczny dla Weyscia, we szrodku Posadzka z takiego sz kamienia, w Tafle duze układana, ławek Cztery do Siedzenia - sciany zas zielono malowane z Osobkami, w koło Altanki Szpalerek z Lipiny niszkiej w rogach ktorego są duze Sadzone lipy z koronami w gorze Ostrzyganemi ztey na Wyzszą kondygnacyę schody Drewniane z Poręczami z Balaskow Okrągłych - która w koło Otacza gorną Altanki kondygnacyą, w tym iest prętow zelaznych podobnie robionych Sztuk trzynascie w tej Całej Altance Okien Cztery Wielkich - we szrodku Posadzka Dębowa w Szachownice Układana Woskowa - Sciany Alfresco malowane Plafon biały, na rogach ktorego Ptaki malowane ta Altanka na wyzszej kondygnacyi iest Drewniana Wypnem we wnątrz tynkowana Wierzch Gontami kryty zielono malowany z Gałą na ktorey Banderka z Blachy - powracaiąc nasad w krzyz kanału iest Cztery Bromki z kraty zielono malowanej do Perspektyw w lesie wyciętych od tych Postempuiąc po nad kanałem wszędy szpaler lipowy w Prawą Rękę nad kanałem Szopa Tarcicami Obita - daley idąc wkoncu kanału przeciw Pałacu stoi dwa Pilastry z kraty zielono malowanej robione na których Osobki Drewniane trzymaią powazie z drzewem z blachy białey zrobionym zielono malowanym między temi Słupami Trylasyk Niski Stolarskiej roboty w kratkę zielono malowana budowany na bokach przy Obydwo Pilastrach Drzwiczki takiezy roboty do Wyiscia, złe popsute, odąc od kanału na gorę Altanka, przy ktorey Walki Sypane, a z nich na kazdym po Cztery Sedlinek usadzonych, pod samą Gorą od Pałacu Trylaz z łat w kratkę między słupami robiony przytym z dzrewa na koncach Tarcice kładzione jusz stare, przez które wszedłszy na gore Altanka Pruskim Murem Wystawiona, o Czterech Filarach, po Obydwo bokach z Cegły Murowanych, z daszkiem z Wierzchu krytym y Suffitem białym, sama Altanka Dachowką kryta na ktorey Gałek drewnianych toczonych Dziesięć Lukarnia w dachu z Okiennicą do tej wchodząc przede drzwiami gradusów trzy, drzwi podwoyne Stolarskiej roboty - Okien trzy podwoynych na dwie kondygnacye w dole tylko odmykających się - Suffit lepiony z gliny jusz Opadający podłoga z Tarcic w korey drzwi - na Schody z których schodow w dole drzwi do Sklepu - ten Cały Sklep y szyia z Cegły Murowane Okienko wnim - pod tym Sklepem Lodownia murowana - w koło tej Altanki Dziedzinczyk Balaskowaniem - Między Słupkami Murowanemi na dylach z Wilkami

Oparkaniony - Idąc od Pałacu ku Rezydencji Administratorskiej Budy Ogrodniczy - za Budynkiem Oranżerya z Drzewa kostkowego zabudowana - (255v) ta Oranżerya teraz zarzucona, Piec zruynowany y kominy Okna powyimowane - od ktorego zabudowania Ogrod Fruktowy Ciągający się do Dziedzińczyka Folwarcznego w koło dylami w służy Oparkaniony a od Ulicy Balaskami Ogrodzony - za budynkiem Ogrodniczym na Sadsawkę Ogrod nowo założony do Potaszeryi Częściowo płoto łozowym Częściowo Zerdziami Ogrodzony Opisanie Folwarku Choroskiego Do ktorego wiezdziąc z Miasta Ulica Wierzbami wysadzana, - wzad powrociwszy (256) w Ulicy, Broma do Dworu między dwoma słupami Murowanemi z Tarcic - od tey Ulica ku Pałacowi Ciągąca się Balaskami Wygradzona - (255v) Nalewey Stronie Ulicy idąc od Pałacu Olendernia, z drzewa kostkowego w Węgieł budowana, z Staynią - Opisanie Fumien Choroszkich, do ktorych idąc od Folwarku po Obydwy Stronach Ogrody Folwarczne, po prawey Ręce Balaskowaniem a po lewey z Zerdzi y Balaskow złożonym Ogrodzeniem - z tey Obory Wrot podwoynych dwoie, iedne w Pole na Ulice ku zołtkom drugie na Gumna -¹

W zasadniczej części obejmującej rozplanowanie dziedzińca, układ wód parkowych oraz główne elementy kompozycji ogrodu rysunek zgadza się z inwentarzem. Pewne różnice w rozplanowaniu ogrodów przy pawilonach i oficynach, np. nieuwzględnienie na planie Ricauda niektórych altanek trejżowych może być tłumaczone niewielką skalą tych obiektów, czy jak w wypadku posągu Diany naprzeciw gabinecie hetmanowej czasem ich powstania² po odejściu Francuza ze służby. Jednocześnie jednak legenda jest w wielu miejscu niedokładna czy przekłamana - przede wszystkim zadziwiająco niekonsekwentnie potraktowany został zespół pałacu, pawilonów i oficyn. Oprócz samego pałacu autor wymienił oficyny: kuchenną i gościnną, których budowa rozpoczęła się dwa lata po jego wyjeździe do Lwowa, a także stróżówkę i kordegardę. Brak jest natomiast opisów wybudowanych w l. 1753-4 dwóch jednopiętrowych pawilonów gościnnych, mimo umieszczenia ich na planie³.

Do ewidentnych błędów należy też zaliczyć określenie „gabinetem chińskim” wnętrza ogrodowego na wzgórzu zamykającym główną oś założenia. Choć nie przechowały się wiadomości, kiedy wybudowano w tym miejscu pawilon, to jego istnienie odnotowano już w 1756 r.⁴ Styl i charakter tego budynku nasunął zaś francuskiemu dyplomacie porównanie go w liście z 1763 r. do świątyni Sybilli Tyburskiej⁵.

Być może legenda została uzupełniona przez autora w późniejszym okresie, owe nieścisłości można tłumaczyć również tym, że udział Ricaud'a przy realizacji ogrodu w Choroszczy ograniczał się jedynie do robót wodno-inżynierskich. W tym kontekście za datowaniem omawianego rysunku na l.50. XVIII w. przemawia też fakt, że plan

¹ *Inwentarz dóbr wszystkich ...*, dz. cyt., s.252-257

² rzeźbę tą umieszczono w tym miejscu w maju 1761 r.

³ A. *Le Palais* /B. *Offices* /C. *Cuisines* /D. *Logement du Concierge* /E. *Corps de Garde* /F. *Grand Canaul en face du Palais* /G. *Cabinet Chinois* /H. *Alleé Longue et large qui Conduit au Cabinet* /I. *Basins en ovale* /K. *alleé de Diane et Canal* /L. *Bassin rond dans le Bois* /M. *Serre pour les Batteaus* /N. *Maison du Jardinier* /O. *Orangerie* /P. *Jardin potager* /Q. *Hollandoise* /R. *Menagerie* /S. *Grenier* [A. pałac /B. oficyny /C. kuchnia /D. pomieszczenie dozorczy /E. ochrona /F. wielki kanał naprzeciwko pałacu /G. gabinet chiński /H. aleja długa, która prowadzi do gabinecie /I. baseny owalne /K. aleja Diany i kanał /L. basen okrągły w lesie /M. pomieszczenie na baty /N. dom ogrodnika /O. oranżeria /P. ogród warzywny /Q. holendernia /R. menażeria /S. spichlerz]

⁴ M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986, t.1 s.662

⁵ Z opisu w inwentarzu wynika, że był to parterowy, otynkowany na biało budynek z dachem krytym czerwoną dachówką, ozdobionym białymi kulami i latarnią na szczycie

Ricaud'a nie uwzględnia ostatniej, największej sadzawki powstałej w 1763 r.¹ w południowo-zachodnim narożniku ogrodu włoskiego. O jej rozmiarach wnioskować można na podstawie planu z 1827 r. przedstawiającego układ wodny i drożny Choroszczy. Sam teren miasta rysunek podaje jako białą plamę, uwidoczniono jednak na nim dokładnie rozplanowanie dziedzińca przed pałacem, usytuowanie zabudowy folwarcznej oraz układ wód parkowych, w tym rowów melioracyjnych. Z innych ciekawszych elementów odnotowanych na omawianym planie z 1827 r. wymienić należy mostek prowadzący na wyspę usytuowaną na końcu zachodniego ramienia kanału krzyżowego. Jest to jedyne źródło ikonograficzne zaznaczające jego pierwotną lokalizację.

Sadzawka utworzona na rzece Horodniance, była po prostu rezerwuarem wody, którą spuszczano w formie kaskady wówczas, gdy w czasie przejażdżki ważni goście odwiedzali Choroszcz. Niewątpliwie Ricaud umieściłby obiekt o tak dużej skali na swoim planie, gdyby wiedział o jego istnieniu czy też uczestniczył w jego projektowaniu. Z dużym prawdopodobieństwem można więc przyjąć, że rysunek, który wyszedł spod ręki francuskiego inżyniera nie ukazuje stanu założenia z konkretnej fazy jego rozwoju, lecz jest jednym z licznych niegdyś projektów wzmiankowanych w korespondencji Branickiego. Ze wzmianek archiwalnych wiadomo, iż odchodząc ze służby Branickiego w 1758 r. Ricaud zabrał ze sobą plany ogrodu i pałacu w Choroszczy². Zachowany rysunek jest więc albo jednym z wcześniejszych projektów założenia lub wykonaną na zamówienie francuskiego dyplomaty kopią³.

Wśród przedstawień budynków pałacowych rola dokumentu o największym znaczeniu przypada cyklowi 9 rysunków pomiarowych korpusu pałacowego oraz oficyn, pochodzącym ze zbioru króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Przechowywane one były w zbiorach Gabinetu Rycin Uniwersytetu Warszawskiego i w większości zaginęły podczas ostatniej wojny. Szczęśliwie jednak białostocki historyk Jan Glinka zamieścił ich reprodukcje w opublikowanej w 1938 r. monografii rezydencji w Choroszczy⁴.

Wszystkie te obiekty mające na pierwszy rzut oka cechy rysunków projektowych, trzeba jednak, w wyniku konfrontacji z dokumentami archiwalnymi i opartą o nie historią budowlaną, uznać za inwentaryzację pomiarową zespołu⁵. Według wszelkiego prawdopodobieństwa zarówno widoki elewacji pałacowej i ogrodowej, jak i rzuty pałacu powstały w tym samym czasie.⁶ Spod tej samej ręki, co plany pałacu wyszedł

¹ *W sadzawce nowej wody jest już łokieć. Gwałtownie jej nie można napęlniać, bo trzeba z dawniejszej sadzawki wiele wody upuścić, a trudno karpie ogołocić może jeszcze przyjdą zamrozki, to by w karpicach była szkoda. Ale się ona i tak przed zimą napęlni.*; korespondencja Branickiego, list z 24 VIII 1763, AGAD, AR XI/33 (wypis Teki Glinki, t. 341 s.11)

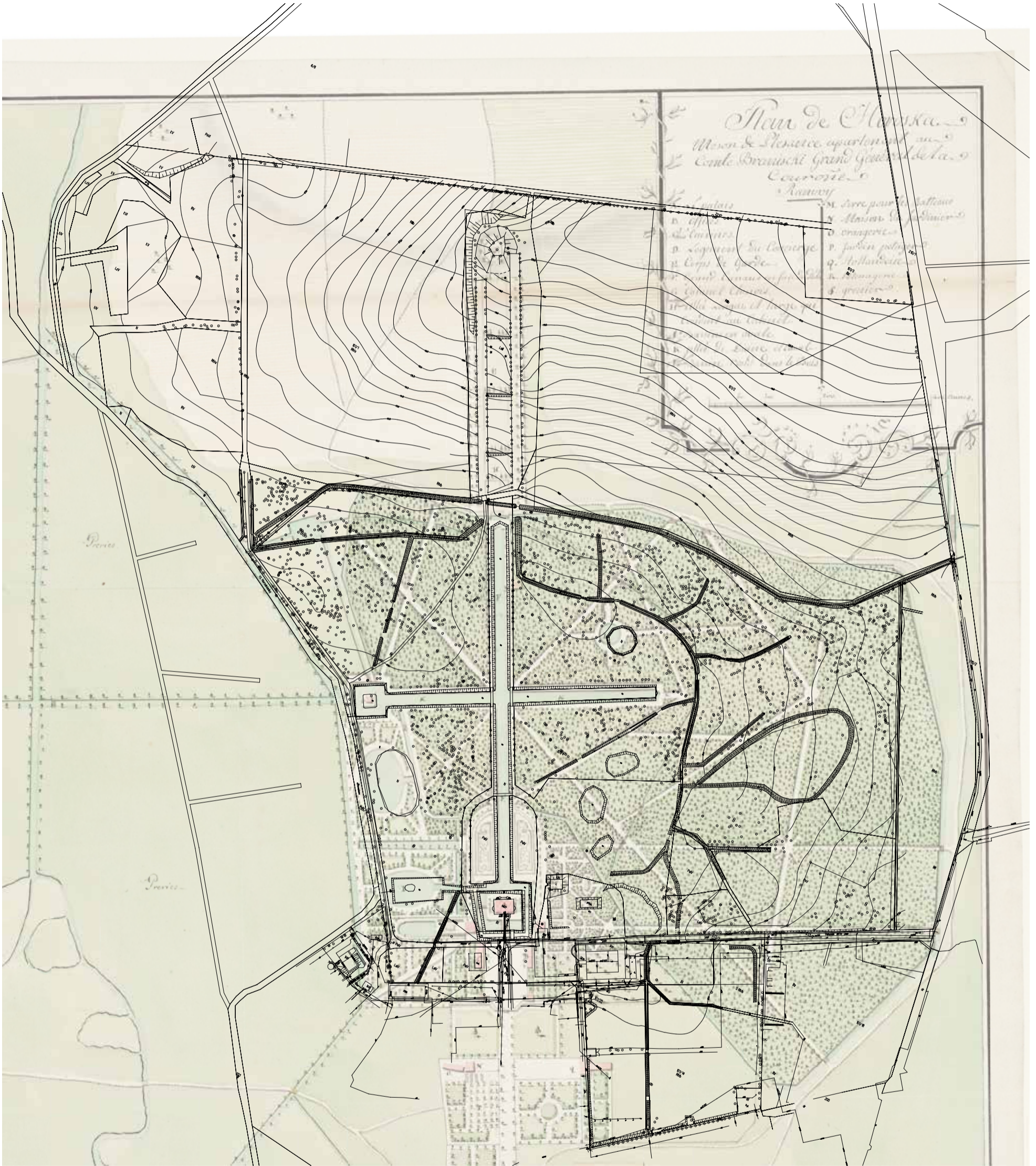
² *...jeżeli J.m. p. Kapitan Ricaud weźmie swoją dymisję, trzeba aby oddał astrolabium z swoim postumentem w puzdrze, i powierzone sobie niektóre księgi do Architektury należące z Biblioteki J.W. WMWM Pana Dobrodzieja, plantę pałacu i ogrodu;* list J.H.Klemma z 9 III 1758 r., AGAD, AR, sygn IX/40 (wypis Teki Glinki, t.339, s.11)

³ Za pierwszą hipotezę przemawia fakt, że autor rysunku podpisał się jako kapitan a w 1762 r. otrzymał on stopień pułkownika, J. Kowalczyk, dz. cyt., s.307

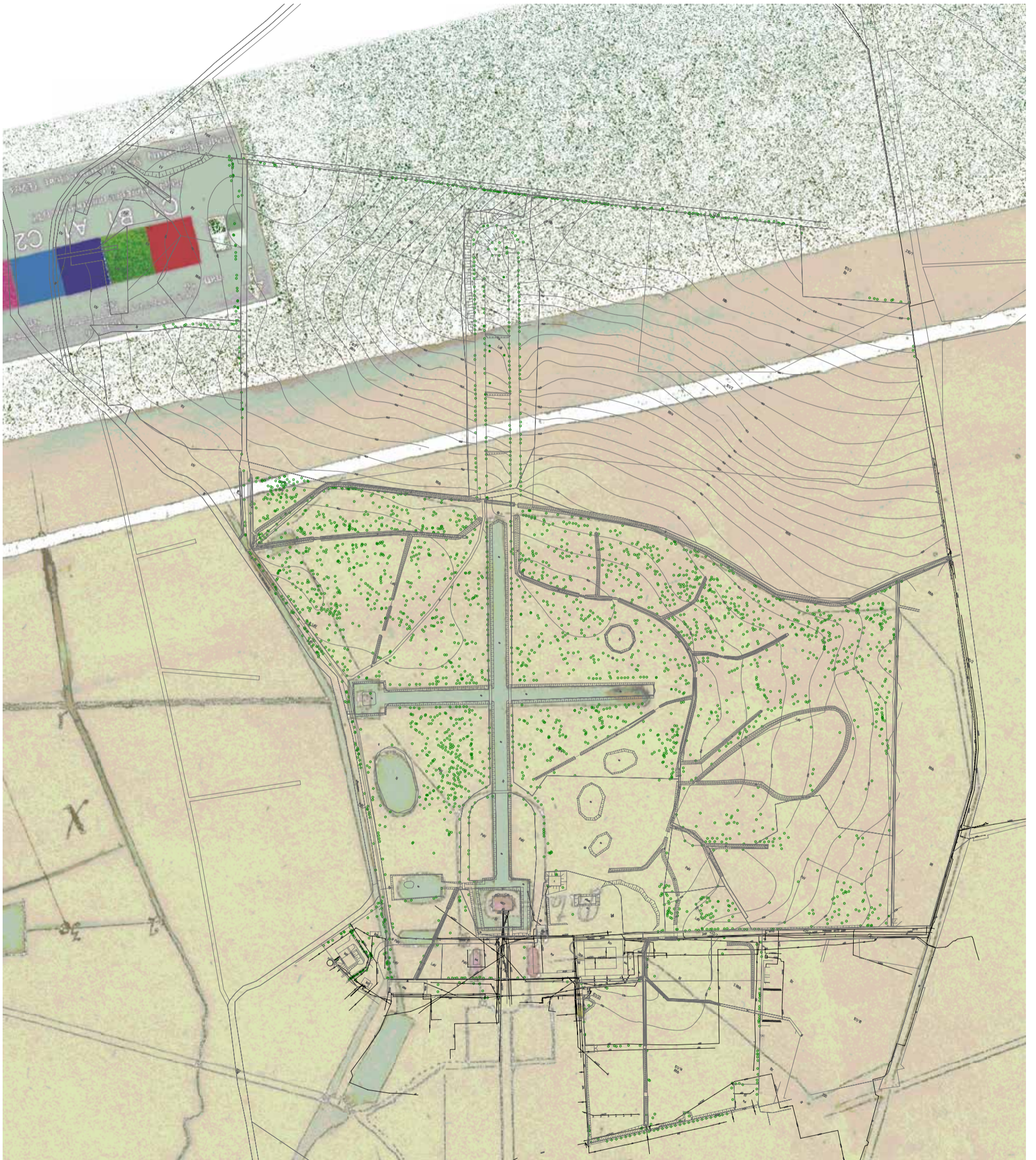
⁴ są to rzuty obydwu kondygnacji pałacu oraz plany oficyny gościnnej i kuchennej oraz widok elewacji tej ostatniej pochodzące ze zbioru króla Stanisława Augusta Poniatowskiego

⁵ Za najpoważniejsze argumenty przemawiające za takim właśnie charakterem rysunków dotyczących pałacu należy uznać wiadomości archiwalne z 1758 r. o dodaniu w trakcie budowy ławy kamiennej pod lukarną w elewacji ogrodowej, oraz zmianę kształtowania wnętrza pałacowych w trakcie realizacji. Zarówno nie uwzględniona w projekcie ława, jak i zastąpienie naroży projektowanych jako wyokrąglone przez naroża o zarysie kąta prostego, widoczne są na omawianych rysunkach pałacu.

⁶ W Tekach Glinki, znajdują się też inne reprodukcje widoku pałacu w Choroszczy znajdujących się w jednym z muzeów w Petersburgu. Dwa rysunki przedstawiają elewację frontową i rzuty dwóch kondygnacji (*Dom Mme de Krakovi y sele Choroščau bliz Belostoka; Façade du coteé de la Cour*, Teki Glinki, t. 256, il.10-11) i są w zasadzie identyczne z tymi z Gabinetu Rycin - różnią się od nich kilkoma drobnymi szczegółami. W rysunku petersburskim przy wejściu

Plan Ricaud de Tirregaille'a, na tle mapy zasadniczej, oprac. D. Wilczewski

Plan z 1827 r. na tle mapy zasadniczej, oprac. D. Wilczewski

zapewne widok elewacji oficyny kuchennej opisany podobnie w języku francuskim. Zupełnie innym charakterem pisma i po polsku opisane zostały rzuty kondygnacji oficyny kuchennej i gościnnej. O ile jednak w wypadku rysunków pałacu najwcześniejszą możliwą datą ich powstania jest rok 1758, to plany oficyn należy datować jeszcze później, na okres po 1763 r., kiedy to ukończona została ich budowa.

Dodatkowych informacji co do wyglądu oficyn i pawilonów pałacowych dostarczają fotografie i wykonane na ich podstawie pocztówki z początku XX w. Zachowana w Tekach Glinki fotografia z widokiem oficyny wschodniej i pawilonu gościnnego wykonana przez Deresza w 1910 r. jest jedynym źródłem ikonograficznym na którym uwidoczniony został dawny wschodni pawilon gościnny¹. Również w Tekach Glinki znajduje się inne zdjęcie, pokazujące widok jednego z pawilonów z okresu międzywojennego, na którym widoczne jest pozostałości dawnej dekoracji architektonicznej opracowanie otworów okiennych drzwi wejściowych i blend, profile zewnętrznych parapetów i gzymsu cokołowego². Natomiast zdjęcie wykonane w 1916 r. już po zniszczeniu zespołu fabryczno-rezydencjonalnego są o tyle istotne, że najwyraźniej widoczne są na nich podziały elewacji frontowej oficyny zachodniej.

Przy tworzeniu koncepcji rewaloryzacji należy w pierwszej kolejności korzystać ze źródeł ocenionych jako najbardziej wiarygodne czyli z planu Tirregaille'a i inwentarza z 1771 r. Te materiały archiwalne mają jednak zbyt ogólny charakter aby mogły stanowić samodzielnie podstawę do późniejszych prac projektowych. Jako materiał uzupełniający należy wykorzystać inne źródła z epoki zwłaszcza dotyczące dzieł powstałych w ramach mecenatu Jana Klemensa Branickiego, a zwłaszcza ogrodu w Białymstoku.

6.2. Analiza faz rozwojowych założenia

Powstałe w l. 20. XVIII w. założenie pałacowo-parkowe na przestrzeni niemalże 300 lat podlegało różnym przekształceniom w różnych okresach historii obiektu. Analiza faz rozwojowych odnosi się do wybranych, charakterystycznych okresów, mających istotny wpływ na rozwój i ewolucję założenia. Rozróżniono następujące etapy:

I. etap ok. 1725–1840 zespół pałacowo-ogrodowy letniej rezydencji Branickich

II. etap 1840–1915 zespół fabryczno-rezydencjonalny Moesów

III. etap 1915–1956 zniszczenia wojenne i adaptacja na potrzeby szpitala

IV. etap 1956 – rewaloryzacja założenia pałacowo-ogrodowego

I. etap: ok. 1725–1840 to najważniejszy okres w dziejach założenia, kiedy ukształtowany został pomyślany z wielkim rozmachem zespół letniej rezydencji Jana Klemensa Branickiego.

---

brak jest dekoracyjnej balustrady, zamiast niej widoczne są proste tralki, podobną balustradę ma każdy balkon obu ryzalitów bocznych. W tejsze elewacji kartusz herbowy flankują z jednej strony jedno a z drugiej dwa putta - w rysunku warszawskim stoją one pojedynczo. Ponad to plany pałacu w rzutach pokazano jednostajnie płaskie bez podziału ramowego ścian. Rysunki pochodzące z Petersburga, ze względu na temat, jak i miejsce przechowywania można również wiązać z osobą Stanisława Augusta Poniatowskiego. Częścią jego bogatej kolekcji towarzyszyła mu na wygnaniu, zaś po wyjeździe z Grodna król zabrał zbiory ze sobą do Petersburga.

¹ Oficyna wschodnia i pawilon, widok od strony dziedzińca, fot. Deresz, 1910, TG 256, fot. 13.

² Widoczny na zdjęciu budynek określono jako pawilon zachodni, jednak żadne ze źródeł ikonograficznych nie umiejscawia za nim budynku gospodarczego. Być może zdjęcie wykonano z odwróconego negatywu i w rzeczywistości dokumentuje ono stan pawilonu wschodniego, T.G.256, fot. 16.

Początki założenia pałacowo-parkowego w Choroszczy sięgają l. 20. XVIII w., kiedy niewielkim lasku olchowo-leszczynowym, zlokalizowanym na północny zachód od centrum miasteczka, rozpoczęto budowę pałacyku myśliwskiego. Zapewne dopiero po ukończeniu prac budowlanych przystąpiono do aranżacji najbliższego otoczenia pałacu, kopania kanałów wokół pałacu i na osi założenia oraz rowów odwadniających teren przyszłego parku. Prace melioracyjne musiały być zakrojone na szeroką skalę, gdyż, z jednej strony rezydencja została zlokalizowana na terenie podmokłych lasów i łąk nadnarwiańskich, z drugiej zaś utrzymanie odpowiedniego poziomu wody w kanałach wymagało budowy urządzeń przepustowych na rzece Horodniance. W pierwszej fazie kształtowania się rezydencji powstał pałac na sztucznej wyspie, towarzysząca mu oficyna¹ oraz wytyczona została główna oś założenia. Wyznaczały ją: aleja dojazdowa do miasta, przy której usytuowany został folwark, dziedziniec, budynek pałacowy i podłużne ramię kanału.

Intensyfikacja prac nad założeniem parkowym nastąpiła w 1748 r., co wiązało się z planowanym ślubem Jana Klemensa Branickiego z Elżbietą (Izabelą) Poniatowską. W tym czasie przystąpiono do kopania i umacniania nowego kanału, przecinającego dotychczasowy pod kątem prostym, a także do sypania wzgórza zamykającego główną oś widokową od północy. Równocześnie w porastającym obszar parku lesie liściastym karczowano drzewa i tworzone alejki, sypano groble, nawożono ziemię m.in. w pobliże istniejącej już holenderni. W kolejnych latach trwały nadal roboty nad regulacją systemu wodnego i upiększaniem założenia. W zachodniej części parku wykopano sadzawki, przecinano dukty w lesie, obsadzano je drzewami i stawiano treliAZE.

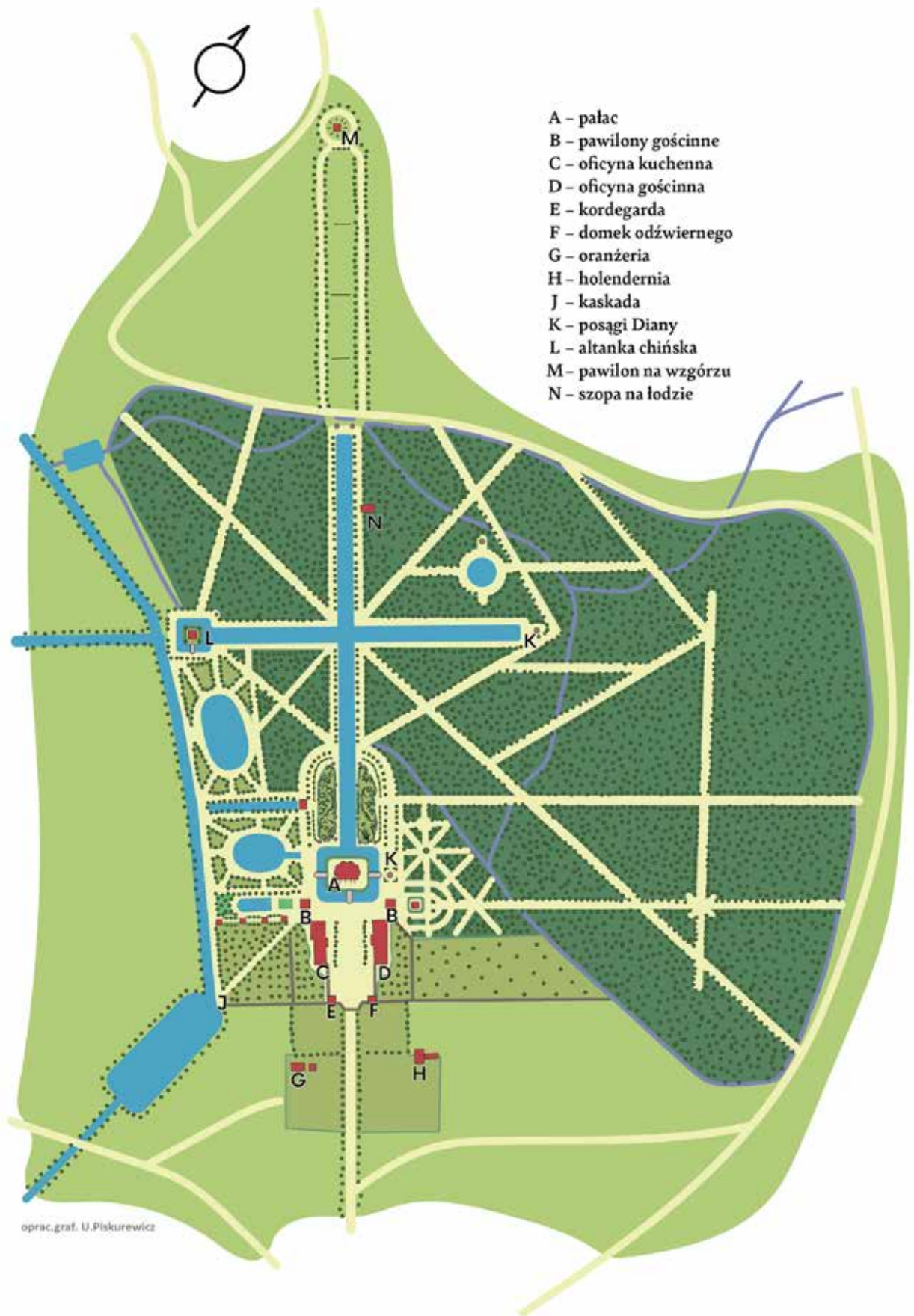
Jesienią 1753 r. położono fundamenty dwóch jednopiętrowych pawilonów gościnnych, flankujących budynek pałacowy, które rok później były już pod dachem. W latach następnym wykańczano wnętrza nowo postawionych budynków, o których wiadomo tylko, że miały one charakter gościnny. Zachodni mieścił na każdej kondygnacji reprezentacyjny apartament, we wschodnim zaś na parterze znajdował się skarbczyk i sala recepcyjna. W parku alejki wytyczone według planu zatwierdzonego przez Branickiego wysypano piaskiem zmieszonym z gliną, obsadzano szpalerami lip i grabów a na dziedzińcu posadzono sprowadzone z Bielska kasztanowce. W 1756 r. istniał już pawilon na wzgórzu zamykającym główną oś założenia oraz altanka chińska na wyspie w zachodnim ramieniu kanału krzyżowego.

Jesienią 1760 r. wykonano fundamenty dwóch oficyn, kuchennej i gościnnej, usytuowanych po obu stronach dziedzińca. W następnych latach kontynuowano prace nad ich wykończeniem, na tyłach założono sady owocowe, powstała nowa sadzawka na rzece poniżej pałacu. Prawdopodobnie w tym czasie wzniesiono dwa niewielkie budynki flankujące bramę wjazdową - kordegardę po prawej a po lewej dom gospodarza pałacu. Wraz z ukończeniem oficyn w 1764 r. kompozycja przestrzenna całego założenia została ostatecznie ukształtowana.

Po bezpotomnej śmierci Jan Klemens Branickiego, lata dożywotniego użytkowania dóbr choroskich przez wdowę po hetmanie zapewniły trwanie kompleksu w niezmienionym kształcie. Dokonywano jedynie niewielkich modyfikacji - w 1788 r. pod

¹ Wymieniona ona została w inwentarzu z 1757 r.; *Pałac Branickich w Białymstoku*, dz. cyt., s.163

Próba rekonstrukcji letniej rezydencji Branickich. Stan z 1771 r., oprac. A. Dąbrowska

kierunkiem białostockiego ogrodnika Jana Rychtera wybrukowano kanały, zaś trzy lata później wykopano rów odprowadzający wodę do Narwi. Choć moda i zasady kompozycji ogrodowej się zmieniały to rezydencja jeszcze przez wiele lat wzbudzała zainteresowanie i podziw. Po śmierci Izabeli Branickiej rozpoczął się jedna jej upadek: w jednej z oficyn założono manufakturę sukienniczą a pozbawiony ruchomego wyposażenia i uszkodzony podczas powstania listopadowego, pałac stał pusty. Pozostawiony przez wiele lat bez opieki park uległ znacznej degradacji, alejki i dukty leśne zarosły dziką roślinnością a znaczne przestrzenie ponownie zajął las.

II. etap: 1840–1915 to okres przekształceń związanych z przystosowaniem letniej rezydencji wykorzystywanej tylko okazjonalnie na potrzeby całorocznej siedziby fabrykanta i fabryki włókienniczej.

Kontrakt zawarty z braćmi Moes w 1840 r. spowodował znaczne zmiany w charakterze dziedzica, który otoczony został zabudowaniami fabrycznymi i biurowymi. Po obu stronach dziedzica stanęły dwa masywne trzypiętrowe budynki tkalni, zaś nad przecinającą posiadłość rzeczką Horodnianką postawiono farbiarnię i suszarnię.

Po 1850 r. budynek pałacowy po został po raz pierwszy przebudowany: od strony wschodniej i zachodniej dodano po trzyosiowym ryzalicie, zakończonym szczytem i ujętym w narożach lizenami, położono nowy dach i zmieniono detal architektoniczny. W związku z dobudową nowych części mieszkalnych prawdopodobnie uległ zaburzeniu układ wnętrza i komunikacji w starszej partii dworu. Niestety, żadne archiwalia nie dają odpowiedzi jak wyglądały pozostałe pomieszczenia – wiadomo tylko, że oprócz części mieszkalnej znajdowały się tam biura fabryczne.

Nie wydaje się jednak prawdopodobne aby pierwszy właściciel zakładów, Christian August Moes angażował jakieś znaczące środki w przeobrażanie i upiększanie choroskiego parku. Swój wysiłek koncentrował on na rozbudowie fabryki i rozmaitych inwestycjach gospodarczych, ponad to podjął on decyzję o zakupie w 1851 r. pałacu i majątku Pilica w guberni kieleckiej, gdzie rodzina miała spędzać letnie miesiące. Można przypuszczać, że to dopiero jego następca, najstarszy syn Carl August [1] był inicjatorem zmiany aranżacji otoczenia pałacu. Zapewne to w czasie rozbudowy pałacu zasypano z trzech stron kanały łącząc wyspę z otaczającym ją terenem. Likwidacji uległy też dwie sadzawki w południowo-zachodniej części założenia.

Prawdopodobnie w l. 70–80. XIX w. duży udział w kształtowaniu parku miał młodszy brat Carla Augusta [1], Camillus Alfred, właściciel gospodarstwa ogrodniczego w sąsiadujących z Choroszczą Nowosiólkach. Posiadał on ogród, sad, szparagarnię i plantację róż, wydawał nawet własny dwujęzyczny katalog wysyłkowy. W jednym z nich oferowano do sprzedaży między innymi kilka odmian klonów, wierzb, topoli i jesionów, kasztanowce, migdałowce, krzewy żylistka, śnieguliczki, tawuły, głogu i jałowca wirginijskiego. Ponadto w ofercie było kilkanaście odmian róż, wysokopienne i karłowate odmiany grusz i jabłoni, śliwy, czereśnie i wiśnie¹. Zapewne wtedy to wprowadzono do parku nowe, modne gatunki roślin, zaś jego kompozycja została tak zmieniona by nabrał on charakteru parku krajo-
brazowego. Wtedy to też brzegi kanałów i aleje na osi założenia obsadzono świerkami.

¹ Katalog drzew i krzewów owocowych z zakładu ogrodniczego Alfreda Moes w Nowosiólkach pod Białymstokiem przez Choroszcz Gubernia grodzieńska, 1889/90

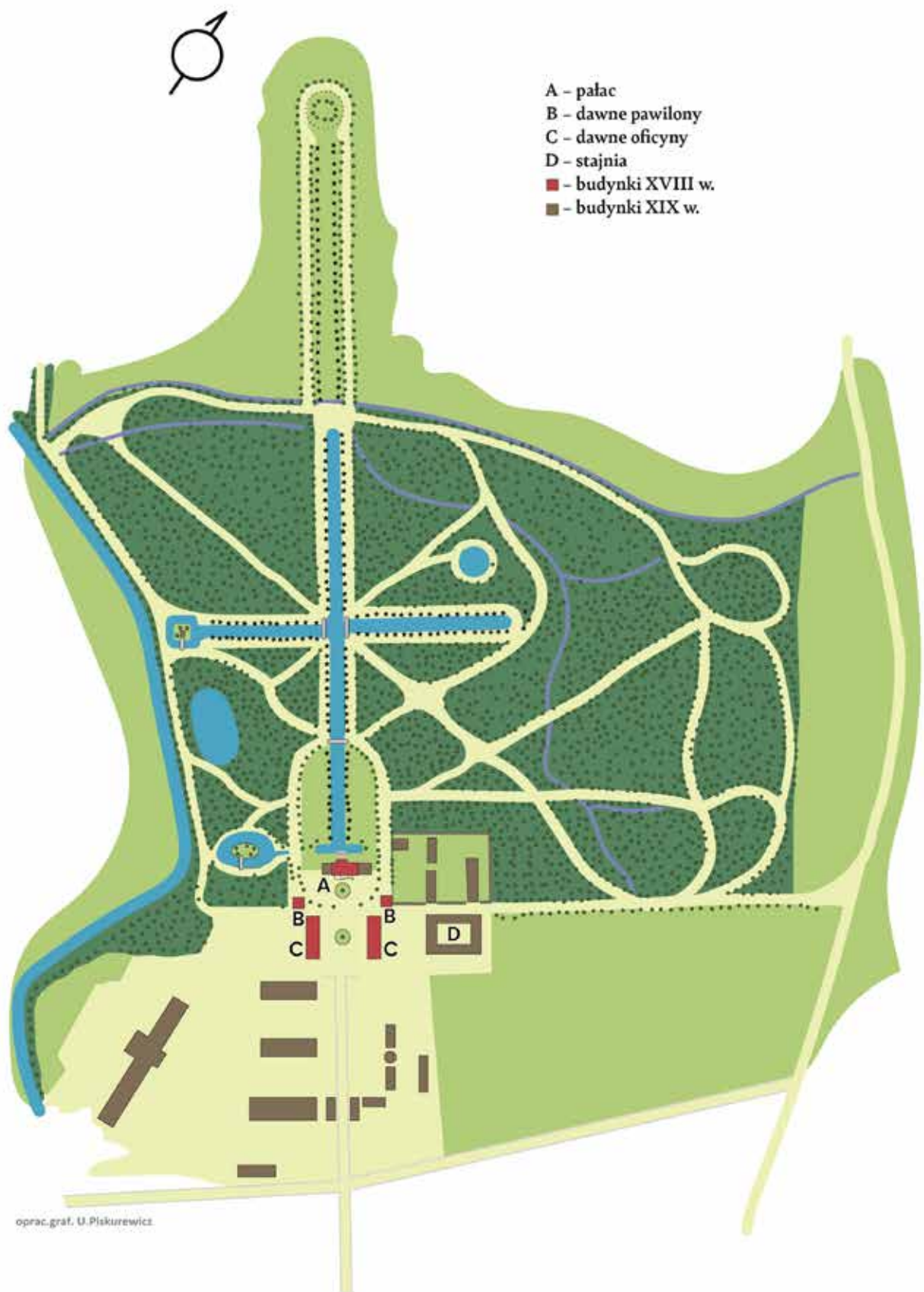
Kolejnym przekształceniom uległ park choroski pod koniec XIX w. za sprawą kolejnego z właścicieli Carla Augusta Moesa [II]. Mimo tych zmian dawny układ alejek w centralnej części parku pozostawał nadal czytelny, gdyż Moes wymagał aby w razie wypadnięcia starego, zabytkowego, drzewa sadzono na tym samym miejscu nowe. Wzdłuż ciągów spacerowych postawiono ławki, przez kanały przerzucono trzy ułatwiające komunikację mostki, na owalnym stawie w pobliżu pałacu powstała nowa wyspa, a w miejscu dawnej chińskiej altanki, stanęła nowa o ażurowej konstrukcji. Również wtedy utworzona została aleja o łagodnie zakrzywionej linii obiegająca park wzdłuż jego granic.

W końcu XIX w. za rządów ostatniego właściciela Carla Augusta Moesa [II] ostatnią fazę rozbudowy przeszedł również pałac. Dobudowano wówczas od strony wschodniej nową część, zakłócając tym samym symetryczną dotychczas bryłę budynku. W związku z przeprowadzoną rozbudową dokonano również zmiany kształtu otworów okiennych w bocznych ryzalitach a cały budynek pokryto nowym dachem. Po jego rozbudowie dalszym zmianom uległo otoczenie pałacu - od strony wschodniej znajdowała się obszerna weranda, przeszklona z jednej strony, która pełniła rolę zimowego ogrodu. Na dziedzińcu od frontu znajdował się podjazd: droga dojazdowa zakręcała wokół okrągłego trawnika z umieszczoną pośrodku latarnią (podobne okrągłe gazony z latarniami umieszczono symetrycznie przed pawilonami). Pałac oddzielało od pozostałych zabudowań niskie ogrodzenie z metalowych prętów, przy którym rosły kasztanowce. Bezpośrednio przed głównym wejściem do budynku usytuowany był okrągły kwietnik, z fontanną w kształcie postaci kobiecej. Przestrzeń za pałacem ukształtowano zapewne zgodnie z zaleceniami planistów końca XIX wieku - dawne partery przekształcono w trawniki z wielobarwnymi kwietnikami i malowniczymi grupami drzew i krzewów.

Zabudowania fabryczne powstawały przede wszystkim po zachodniej stronie drogi dojazdowej do pałacu, po stronie wschodniej znajdowały się sady oraz padoki, łąki i pastwiska dla koni pociągowych. W 1892 r. za wschodnią oficyną zbudowano nową stajnię, w kształcie czworoboku, dekorowaną geometrycznym wzorem z cegieł i dwiema pełno plastycznymi rzeźbami końskich głów. Cały układ zespołu zabudowań fabrycznych i jego usytuowanie względem otoczonego parkiem pałacu, będącego siedzibą właściciela, reprezentował typ charakterystyczny dla kompleksów przemysłowych owych czasów.

III. etap: 1915 – 1956 obejmuje okres od całkowitego zniszczenia zespołu pałacowego do objęcia parku i ruin pałacu ochroną konserwatorską

W trakcie działań wojennych w sierpniu 1915 r., kiedy zniszczeniu uległ pałac, pawilony gościnne, dawne oficyny i niektóre budynki fabryczne, sam park, jak się wydaje, nie odniósł istotnego uszczerbku. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości dawni właściciele do Choroszczu nie powrócili a majątek sprzedali braciom Woźniakom, którzy byli zainteresowani pozyskaniem metalu dla swojej odlewni w Sosnowcu. Dopiero po odkupieniu w 1929 r. nieruchomości przez Białostocki Związek Międzykomunalny dla Założenia i Utrzymania Wojewódzkiego Zakładu Psychiatrycznego, rozpoczęło się porządkowanie terenu i jego adaptację na potrzeby placówki medycznej.

Próba rekonstrukcji założenia fabryczno-rezydencjalnego Moesów. Stan z pocz. XX w., oprac. A. Dąbrowska

Pracami remontowymi i porządkowymi objęto cały teren dawnego założenia, w 1931 r. architekci Władysław Borawski i Marcin Heyman zinwentaryzowali zrujnowane budynki, zaś w tym samym czasie Władysław Iwanowicz, technik-meliorator, dokonał pomiarów ich otoczenia i parku. W 1932 r. rozebrano oficyny i zachodni pawilon, wschodni zaś został odbudowany w 1937 r. odmiennie od wyglądu pierwotnego. W następnym roku w zgliszcach korpusu pałacowego rozebrano partie boczne, zaś pozostałe mury niszczały ostatecznie w ciągu następnego dwudziestolecia.

W budzie szpitala liczącym się czynnikiem było własne gospodarstwo rolne: uprawiano zboża, ziemniaki, kopano torf, hodowano konie, krowy, owce, drób, pszczoły i ryby, 15 ha zajmowały sady owocowo-warzywne, były tam szklarnie, okna inspektowe i belgijskie skrzynie na pomidory. W parku nie dokonano jednak żadnych nowych inwestycji tylko uporządkowano jego teren i oczyszczono rowy odwadniające. Znacznie więcej troski poświęcono podniesieniu estetyki otoczenia budynków szpitalnych: ułożono chodniki, posadzono drzewa, urządzono kwietniki a nawet postawiono fontanny.

Po zniszczeniach II wojny kolejne przebudowy i rozbudowy szpitala pogłębiły proces dewastacji parku: przyszpitalne gospodarstwo rolne używało alejek spacerowych aby dojechać ciężkim sprzętem rolniczym na pola, zaś gnojowica z chlewni była odprowadzana do kanałów parkowych. Likwidacji uległa część starych drzew, sadzone wzdłuż kanału świerki przetrwały w stanie szczątkowym.

IV. etap: po 1956 r. to okres kiedy to po wpisie do rejestru zabytków objęto zespół pałacowo-parkowy ochroną konserwatorską i rozpoczęto jego rewaloryzację.

W 1956 r. ruiny pałacu wraz z parkiem o powierzchni 31 ha zostały wpisane do rejestru zabytków i objęte ochroną konserwatorską. Z uwagi na wysoką rangę artystyczną i wyjątkową kompozycję przestrzenną przystąpiono do odbudowy pałacu według projektu architekta Stanisława Bukowskiego na podstawie planów reprodukowanych przez Jana Glinkę. Prace rekonstrukcyjne prowadzone były w l. 1961-73 a w 1973 r. odbudowany pałac został przekazany Muzeum w Białymstoku.

Równocześnie w tym samym okresie w bezpośrednim otoczeniu pałacu następują zmiany w układzie przestrzennym związane z działalnością szpitala psychiatrycznego i przyszpitalnego gospodarstwa rolnego. Dawny pawilon gościnny i zabytkowa stajnia oraz budynki gospodarcze nadal są użytkowane były przez szpital, a prowadzona w nich działalność gospodarcza, m.in. hodowla świń zdecydowanie niezgodna z zabytkowym charakterem obiektu. W l. 50. i 60. XX w. kontynuowano akcję zalesiania parku, sadząc dużą ilość jesionów, brzoź, lip i topoli. Nieprzemyślane nasadzenia i postępujący niekontrolowany wzrost samosiewów doprowadził do zatarcia niektórych osi widokowych i likwidacji niektórych historycznych ścieżek. Natomiast w zachodniej części parku, pomiędzy dwoma zachowanymi sadzawkami utworzony został wybieg dla danieli otoczony ogrodzeniem z metalowej siatki.

Choć wraz z odbudową pałacu podjęto też działania zmierzające do odtworzenia wyspy pałacowej w jej formie z XVIII w. to do intensywnych prac nad systemem wodnym przystąpiono w l. 1982-85. Odtworzono wówczas kanał otaczający wyspę

Park przyszpitalny. Stan z l.50. XX w., oprac. A. Dąbrowska

z pałacem, jednakże w kształcie odbiegającym znacznie od oryginalnego. Oczyszczono kanały i zabezpieczono je nową palisadą, a na wymagających tego terenach wykopano szereg rowów melioracyjnych. Wtedy to również powstały trzy owalne sadzawki na łące na północny wschód od pałacu. Utworzenie tych całkowicie nowych zbiorników wodnych, nie mających uzasadnienia w przekazach historycznych, było wynikiem błędnego odczytania inwentarza z 1771 r.

Choć szpital psychiatryczny już w 1976 r. został zobowiązany do przekazania terenu zabytkowego parku wraz z dawnym pawilonem wschodnimi i XIX-wiecznymi stajniami na rzecz muzeum to decyzja ta została wykonana dopiero w 2003 r., zaś w 2005 r. Muzeum Podlaskie w Białymstoku stało się właścicielem nieruchomości. W latach 2006–2008 rozebrano XX-wieczne budynki gospodarcze: stodołę, chlewnię, ubojnię, wiatę i kuźnię oraz przeprowadzono zabiegi pielęgnacyjno-konserwatorskie na drzewach zachowanych z XVIII- i XIX-wiecznej kompozycji ogrodowej. W kolejnych latach prowadzone były prace o charakterze pielęgnacji bieżącej, które miały wpływ poprawę czytelności założenia: obejmowały one usuwanie podrostu, drzew suchych, uszkodzonych, i powalonych zasłaniających główne osie widokowe¹. Po remoncie z 2020 r. pałac odzyskał elewację w historycznych, wzmiankowanych w osiemnastowiecznych źródłach, kolorach: „jasnożółtego z ugru” i kremowej bieli. Renowacji poddano również balustrady przy schodach wejściowych i portfenetrach – zgodnie z zaleceniami zostały one pomalowane na kolor zielony, przypominający spatynowaną miedź.

6.3. Analiza dendrochronologiczna i składu gatunkowego drzewostanu

Analiza drzewostanu, jego wieku i stanu zachowania i składu gatunkowego jest jednocześnie analizą kompozycji i podstawą prac rewaloryzacyjnych. Ze względu na zaszczości historyczne dużych trudności nastrocza odnalezienie informacji źródłowych o datach posadzenia drzew sprzed kilkudziesięciu lat, nie mówiąc już o drzewostanie zabytkowym. Określenie wieku drzew w tym wypadku posiada charakter szacunkowy i polega na przyporządkowaniu drzewa (lub grupy drzew) do określonego przedziału wiekowego². Analizę dendrochronologiczną wykonano w celu wyselekcjonowania najstarszych drzew pochodzących z barokowej formy kompozycji oraz dziewiętnastowiecznych przekształceń, gdyż to one będą miały zasadniczy wpływ na projekt rewaloryzacji ogrodu.

¹ Kolejnym etapem tych działań mają być prace wskazane w opracowaniu: D. Sikora, *Projekt wstępnej gospodarki drzewostanem w zabytkowym parku w Choroszczu*, Warszawa 2023, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

² M. Siewniak, *Gospodarka drzewostanem w założeniach parkowo-ogrodowych*, „Komunikaty Dendrologiczne” 1990, nr 16, s.1-46

Zespół pałacowo-parkowy, stan z 2003 r. , oprac. A. Dąbrowska

Do obliczenia wieku drzew parku w Choroszczy wykorzystano tabele opracowane przez prof. Longina Majdeckiego¹ dotyczące określania wieku drzewa w zależności od średnicy jego pnia. Wielkość pierścicy określono tam dla warunków siedliskowych średniej bonitacji, natomiast park w Choroszczy położony jest w specyficznym miejscu i klimacie odbiegającym od średniej krajowej². Dlatego też uzyskane dane pozyskane z najnowszej inwentaryzacji³ zestawione zostały z wcześniejszymi spisami i zestawieniami gatunkowymi wykonanymi w latach: 1955, 1976, 1988 i 2001⁴. Porównanie średnicy wybranych drzew, wykazało, że rocznie przyrosty były niewielkie i w niektórych przypadkach wynosiły zaledwie 0,2–0,3 cm. Stąd nasuwa się wniosek, że drzewostan parkowy jest znacznie starszy niż wynika to z tabeli wiekowych. Pozyskane dane zostały zestawione z archiwalną dokumentacją fotograficzną⁵ i zweryfikowane w terenie.

Głównym kryterium przy analizie wiekowej było rozpatrzenie kolejnych faz rozwoju ogrodu. Analiza dendrochronologiczna wykazała, że drzewa sadzone w XVIII w. w okresie kształtowania się ogrodu i później pielęgnowane przez ogrodników Branickich nie zachowały się. Wyodrębniono 4 grupy wiekowe:

1 grupa obejmuje drzewa z 4 ćw. XIX wieku i starsze. W l. 70 i 80 tego stulecia sadzono nowe gatunki drzew a także uzupełniano ubytki w alejach lipowych. Wtedy też obsadzono brzegi kanałów i szpalerami świerkowymi, które widoczne są na pocztówce z 1904 r. Drzewa te nie dotrwały do naszych czasów.

Jest to najmniej liczna grupa stanowiąca niespełna 3% wszystkich drzew a 2/5 jej stanu stanowią lipy drobnolistne (*Tilia cordata*), z których najstarsza ma średnicę 142 cm. Należą do niej też jesiony wyniosłe (*Fraxinus excelsior*), dęby szypułkowe (*Quercus robur*), wiązy szypułkowe (*Ulmus laevis*), klonny, zwyczajny (*Acer platanoides*) i klon jawor (*Acer pseudoplatanus*). Jednym z najstarszych okazów jest pojedynczy egzemplarz grabu (*Carpinus betulus*) rosnący samotnie przy okrągłej sadzawce w części płn.-wsch. na którym widoczne są wyraźnie ślady cięcia korony. Pomnikowym drzewem jest topola osika (*Populus trzemula*) o $\varnothing$ 157 cm, warta wyróżnienia, gdyż drzewa te nie należą do gatunków długowiecznych. Jej wiek można szacować na około 150 lat.

¹ L. Majdecki, *Tabela wiekowa drzew*, rękopis w: Oddział Architektury Krajobrazu SGGW, Warszawa 1986

² Dane uzyskane za pomocą tabel są bardzo często obciążone grubym błędem, i nie jest to błąd stały. Ponieważ dotychczas nie powstała w Polsce metoda obiektywna, potrzebna do oceny dużych, liczebnych i cennych drzewostanów tabele są w dalszym ciągu stosowane w trakcie badań w obiektach architektury krajobrazu (Łukaszkiwicz J., *Określanie wieku niektórych gatunków drzew ulicznych na podstawie wybranych parametrów dendrometrycznych*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego”, 2010, s.28–29)

³ W Szczegółowej Inwentaryzacji Dendrologicznej Zabytkowego Parku w Choroszczy z 2023 r., zamieszczono średnicę pni poszczególnych gatunków, a także ślady deformacji korony spowodowanej cięciami formującymi.

⁴ G. Ciołek, *Choroszcz. Inwentaryzacja drzewostanu*, 1955; E. Bończak – Kucharczyk, *Park zabytkowy w Choroszczy. Szczegółowa inwentaryzacja roślinności*, 1976; E. Bończak-Kucharczyk, J. Żukowski, *Aktualizacja szczegółowej inwentaryzacji roślinności parku w Choroszczy*, 1988; I. Wildner-Nurek, A. Dąbrowska, *Szczegółowa inwentaryzacja roślinności Ogrodu letniej rezydencji Branickich w Choroszczy*, 2000/2001. Opracowania w zasobach NID i Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

⁵ Przy analizie wiekowej drzewostanu przydatna była dokumentacja fotograficzna sporządzona w 1932 i 1937 r. przez Jana Glinkę i w 1950 r. przez Władysława Paszkowskiego

Inwentaryzacja drzewostanu parku z 1955 r. na tle mapy zasadniczej z naniesionym aktualnym drzewostanem, oprac. D. Wilczewski

2 grupa to drzewa pochodzące z czasów intensywnego przekształcenia kompozycji przez rodzinę Moesów na przełomie XIX i XX w. Z przekazów historycznych wiadomo, że uzupełniali oni ubytki w podstawowych formach ogrodu, np. aleje lipowe otaczające obszar dawnych parterów i te prowadzących na wzgórze wzdłuż głównej osi kompozycyjnej. Zgodnie z nowymi trendami powstały też nowe nasadzenia m.in. aleja lipowa w płn.-wsch. części parku, oraz tzw. cienniki. Natomiast drogi w części przemysłowej obsadzone były klonami jesionolistnymi (*Acer negundo*). Drzewa z tej grupy stanowią nieco ponad 6 % zinwentaryzowanego drzewostanu z czego ponad połowę stanowią lipy drobnolistne (*Tilia cordata*). Kolejne pod względem ilości są graby (*Carpinus betulus*) (42 szt.) i jesiony wyniosłe (*Fraxinus excelsior*) (24 szt.). Z tego okresu pochodzą również zachowane w mniejszej liczbie egzemplarze wiązów (*Ulmus laevis*), klonów (*Acer platanoides*) (*Acer negundo*), olszy czarnej (*Alnus glutinosa*), robinii akacjowej (*Robinia pseudoacacia*) i jeden egzemplarz topoli berlińskiej (*Populus x berolinensis*) o $\varnothing$ 187 cm.

3 grupa drzew przede wszystkim nasadzenia z l. 30. XX w. z okresu adaptacji parku na potrzeby szpitala psychiatrycznego. Z tego okresu pochodzą szpalery lipowe wzdłuż głównej osi kanału i oraz uzupełnienia w alejach prowadzących na wzgórze zamykające główną oś widokową. Sza to zarówno lipy drobnolistne (*Tilia cordata*) jak i szerokolistne (*Tilia platyphyllos*). Zgodnie z ówczesnymi trendami do obsadzania alei stosowano również szybko rosnące topole (*Populus x canadensis*) (*Populus x berolinensis*) oraz jesiony pensylwańskie (*Fraxinus pennsylvanica*), z których zachowało kilkadziesiąt egzemplarzy. W tej grupie wiekowej znalazły się też drzewa, które pojawiły się części leśnej parku w wyniku naturalnej sukcesji. To przede wszystkim olsza czarna (*Alnus glutinosa*). Drzewa z tej grupy stanowią niespełna 10% drzewostanu.

4 grupa to nasadzenia l. 50-70 XX w. ze społecznej akcji zalesiania, samosiewy i odrosty, które w wielu miejscach zaburzają historyczną kompozycję. Jest to najbardziej liczna grupa stanowiąca ponad 80% obecnego drzewostanu. Na załączniku graficznym przedstawione zostały trzy pierwsze grupy wiekowe, gdyż to one przede wszystkim będą wpływać na projekt rewaloryzacji kompozycji ogrodu.

Przeprowadzona w 2023 r. inwentaryzacja obejmująca drzewa powyżej 15 cm średnicy wykazała obecność 40 gatunków. Wśród nich przeważa sześć, są to: olchy, jesiony, lipy, wiązy, topole i klony. W mniejszych ilościach występują brzozy, graby, robinie i wierzby. Zestawienie ilościowe poszczególnych gatunków drzew przedstawia się następująco:

1. Olsza czarna (*Alnus glutinosa*) – 1029 (33,7%)
2. Lipa drobnolistna (*Tilia cordata*) – 423 (14%)
3. Wiąz szypułkowy (*Ulmus laevis*) – 370 (12,1%)
4. Jesion wyniosły (*Fraxinus excelsior*) – 282 (9,2%)
5. Lipa szerokolistna (*Tilia platyphyllos*) – 130 (4,3%)

Analiza wiekowa drzewostanu, oprac. A .Dąbrowska

Analiza składu gatunkowego drzewostanu, oprac. A. Dąbrowska

6. Klon jesionolistny (*Acer negundo*) – 94 (3,1%)
  7. Klon zwyczajny (*Acer platanoides*) – 90 (2,9%)
  8. Topola kanadyjska (*Populus x canadensis*) – 85 (2,8%)
  9. Brzoza brodawkowata (*Betula pendula*) – 72 (2,4%)
  10. Grab pospolity (*Carpinus betulus*) – 68 (2,2%)
  11. Czeremcha zwyczajna (*Prunus padus*) – 66 (2,2%)
  12. Jesion pensylwański (*Fraxinus pennsylvanica*) – 63 (2,1%)
  13. Robinia akacjowa (*Robinia pseudoacacia*) – 50 (1,6%)
  14. Topola osika (*Populus tremula*) – 30 (1%)
  15. Topola berlińska (*Populus • berlinensis*) – 28 (0,9%)
  16. Wierzba krucha (*Salix fragilis*) – 28 (0,9%)
  17. Śliwa ałycza (*Prunus cerasifera*) – 22 (0,7%)
  18. Klon jawor (*Acer pseudoplatanus*) – 20 (0,7%)
  19. Głóg jednoszyjkowy (*Crataegus monogyna*) – 12 (0,4%)
  20. Grusza polna (*Pyrus pyraeaster*) – 8 (0,3%)
  21. Jabłoń domowa (*Malus domestica*) – 8 (0,3%)
  22. Wierzba iwa (*Salix caprea*) – 8 (0,3%)
  23. Trzmielina zwyczajna (*Euonymus europaeus*) – 7 (0,2%)
  24. Brzoza Aschersona (*Betula x aschersoniana*) – 6 (0,2%)
  25. Świerk pospolity (*Picea abies*) – 6 (0,2%)
  26. Kasztanowiec pospolity (*Aesculus hippocastanum*) – 5 (0,2%)
  27. Świerk kłujący (*Picea pungens*) – 5 (0,2%)
  28. Dąb szypułkowy (*Quercus robur*) – 4 (0,1%)
  29. Topola czarna (*Populus nigra*) – 3 (0,1%)
  30. Dąb czerwony (*Quercus rubra*) – 2 (0,1%)
  31. Jarząb pospolity (*Sorbus aucuparia*) – 2 (0,1%)
  32. Topola szara (*Populus • canescens*) – 2 (0,1%)
  33. Wiśnia ptasia (*Prunus avium*) – 2 (0,1%)
  34. Dąb szypułkowy, 'Fastigiata' (*Quercus robur*) – 1
  35. Dziki bez czarny (*Sambucus nigra*) – 1
  36. Grusza domowa (*Pyrus communis*) – 1
  37. Lipa srebrzysta, 'Pendula' (*Tilia tomentosa*, 'Pendula') – 1
  38. Szakłak pospolity (*Rhamnus cathartica*) – 1
  39. Topola Simona (*Populus symonii*) – 1
  40. Wierzba biała (*Salix alba*) – 1 (%)
- Topola (identyfikacja niemożliwa) (*Populus* sp.) – 3
- Jesion (identyfikacja niemożliwa z uwagi na stan fitosanitarny) (*Fraxinus* sp.) – 1

Lipy (*Tilia*) są jednym z najważniejszych gatunków tworzących w parku nasadzenia liniowe. Wchodzi w skład alej znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu, otaczających obszar dawnych parterów, dwóch alej prowadzących na wzgórze, tworzą także szpaler wzdłuż głównej osi kanału. Szpalery nasadzone równolegle do kanału głównego, w jego południowo-wschodnim odcinku złożone są głównie z lipy drobnolistnej (*Tilia cordata*). Północno-zachodnia część kanału otoczona jest niemal

wyłącznie lipą szerokolistną (*Tilia platyphyllos*). Odcinek poza zasięgiem kanału złożony jest z obu gatunków lip oraz pojedynczych drzew innych gatunków: klon jawor (*Acer pseudoplatanus*), klon zwyczajny (*Acer platanoides*). Lipy wyznaczają też dziewiętnastowieczną aleję spacerową, położoną w północno-wschodniej części parku.

Graby pospolite (*Carpinus betulus*), wchodzących w skład cienników, dawnych alej oraz pozostałych nasadzeń historycznych zlokalizowanych we wschodniej części parku. Jesiony wyniosłe (*Fraxinus excelsior*) oraz pensylwańskie (*Fraxinus pennsylvanica*) wchodzą w skład szpalerów nasadzonych po obu stronach północno-wschodniego kanału poprzecznego oraz swobodnych nasadzeń w części leśnej parku.

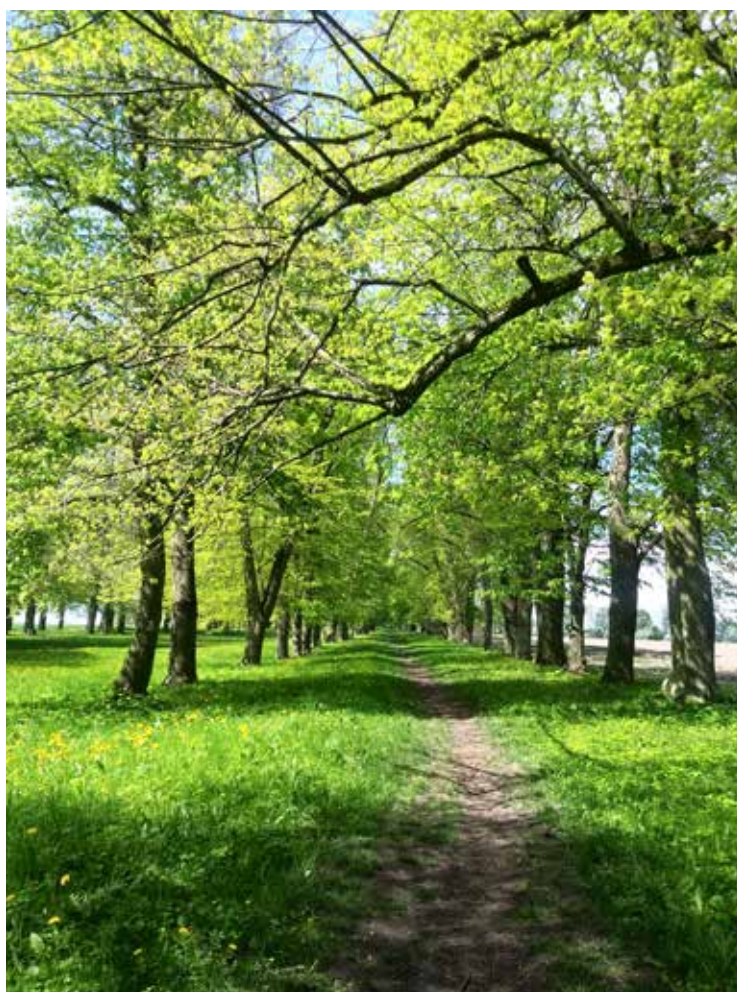
Znaczną część drzew nasadzonych w parku w wieku dwudziestym stanowią przedstawiciele rodzaju topola (*Populus*). Drzewa te wchodzą w skład alej i szpalerów (aleja równoległa do koryta rzeki Horodnianki, aleja biegnąca od północno-wschodniej granicy parku do skrzyżowania kanałów) oraz są szkieletem swobodnych nasadzeń w północno-wschodniej części leśnej założenia parkowego. Szpalery brzożowe (*Betula*) ciągną się po obu stronach południowo-wschodniego ramienia kanału poprzecznego oraz otaczają owalną sadzawkę we wschodniej części parku. Podobnie jak aleje topolowe, są jednymi z najmłodszych nasadzeń w parku pałacowym w Choroszczy. Tworzone są przez brzożę brodawkowatą (*Betula pendula*) oraz jej mieszańca z brzożą omszoną (*Betula x aschersoniana*). Największą powierzchnię porastają drzewa wchodzące w skład zieleni o charakterze leśnym. Jednym z gatunków jest olsza czarna (*Alnus glutinosa*), stosunkowo odporna na negatywny wpływ czynników biotycznych. Olsze były naturalnym wypełnieniem leśnej części pierwotnego założenia parkowego. Z upływem lat ich zasięg zmieniał się. Obecnie postępująca sukcesja naturalna zwiększa udział olszy czarnej.

Aleje lipowe obrzeżające partery, fot. K. Rajecki, 2023

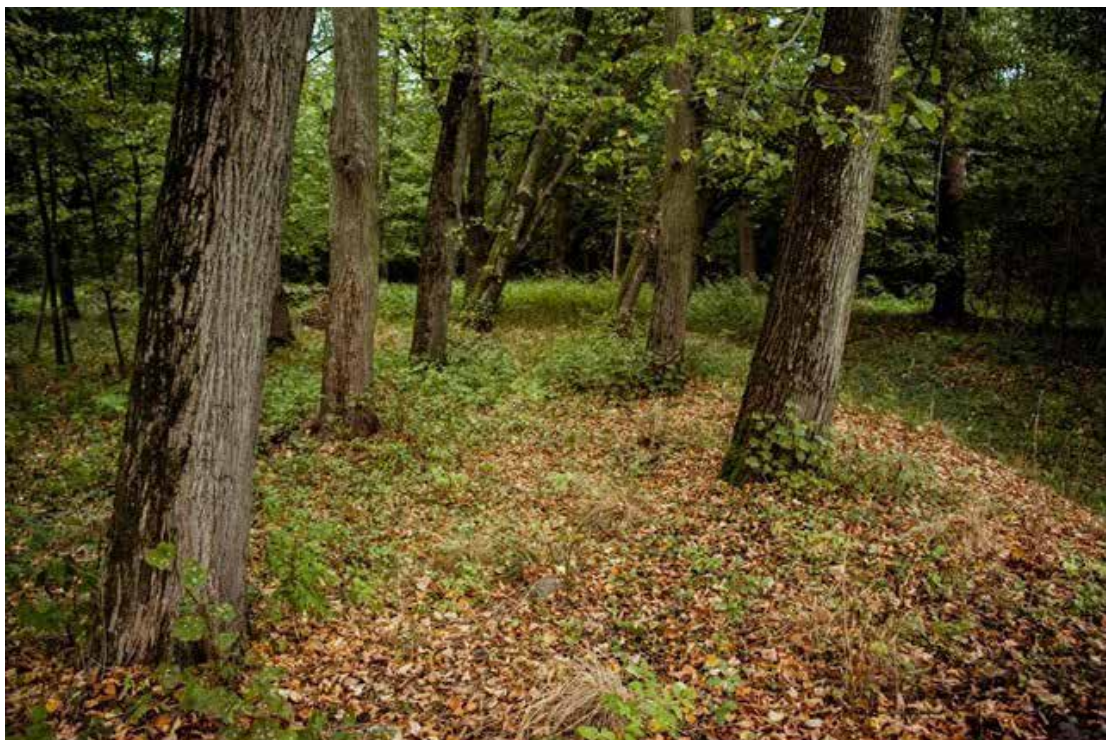

Szpalery lipowe wzdłuż głównej osi widokowej, fot. J. Orłowska-Rogalska, 2023

Aleja lipowa prowadząca na wzgórze,
fot. A. Dąbrowska, 2024

Zarys dawnej alei lipowej we wschodniej części parku, fot. J. Orłowska-Rogalska, 2023

Graby nasadzone w obrębie dawnego ciennika, fot. J. Orłowska-Rogalska, 2023

Grab pospolity pochylony nad owalną sadzawką, fot. A. Dąbrowska, 2024

Przeprowadzone analizy wykazały, że chociaż w ciągu kolejnych faz przekształceń obiektu zmieniała się zarówno ich liczba, jak i skład gatunkowy, to w miejscach istotnych kompozycyjnie występują te same gatunki, które były w okresie kształtowania się ogrodu. Otrzymane wyniki pokrywają się z informacjami pochodzącymi z materiałów źródłowych, tj. korespondencji Jana Klemensa Branickiego.

Szpalery brzoźowe nasadzone po obu stronach kanału poprzecznego, fot. J. Orłowska-Rogalska, 2023

Aleja złożona z topoli berlińskiej, kanadyjskiej i topoli Simona., fot. J. Orłowska-Rogalska, 2023

6.4. Analiza kompozycji

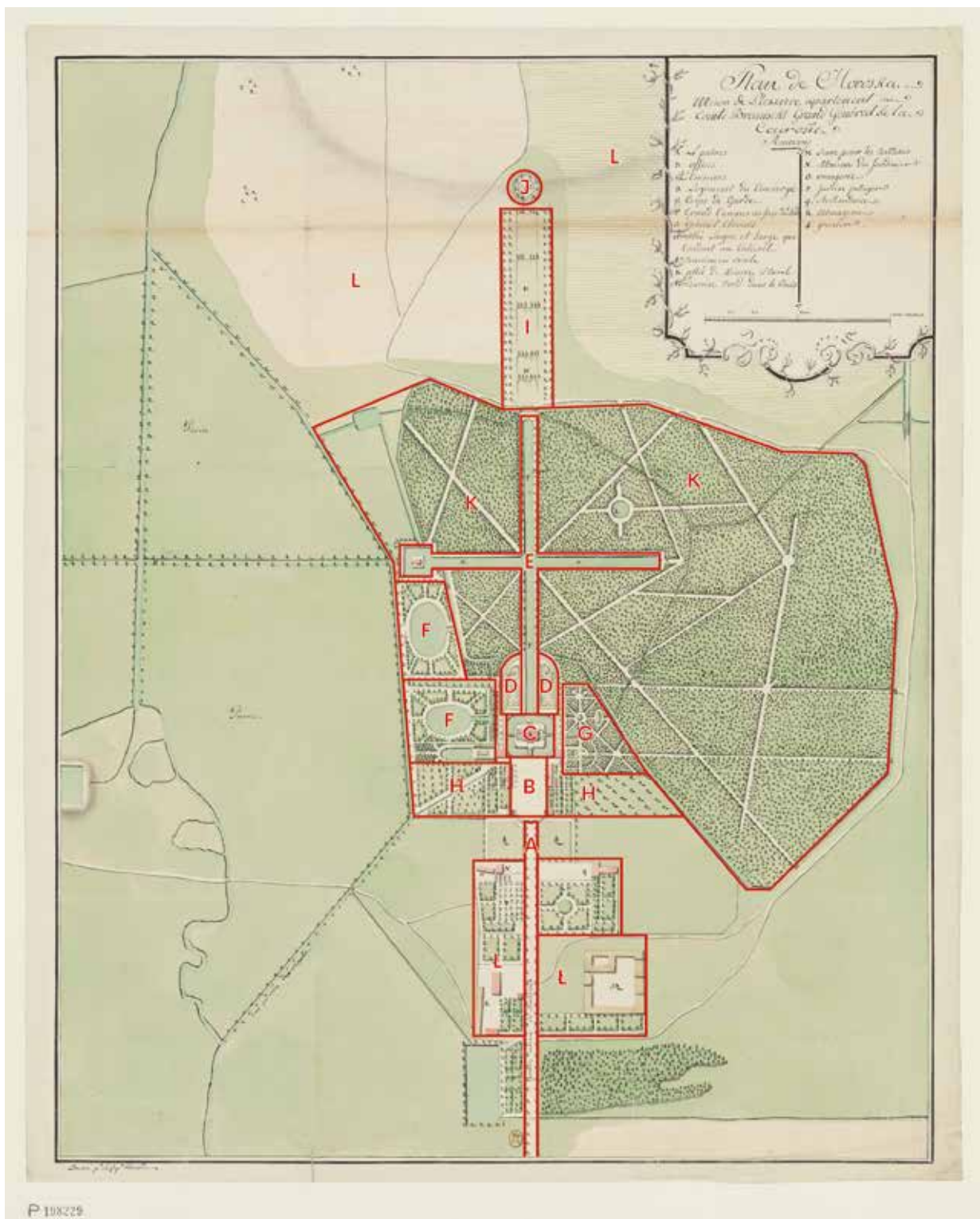
Analizie poddano kompozycję założenia z czasów jego świetności w XVIII wieku. Odpowiada ona obowiązującym w całej Europie wzorom francuskiej szkoły ogrodowej, dla której charakterystyczna jest wspólna dla pałacu i ogrodu oś symetrii, od której rozchodzą się regularnie pozostałe linie planu.

W swym ostatecznym kształcie założenie rezydencjalne w Choroszczy tworzyło jednolitą całość i reprezentowało typ *entre cour et jardin*. Plan ogrodu podporządkowany został dominancie budowli pałacowej i oparty na zasadach geometrii tworząc kompozycję wieloosiową i wielokierunkową. Cechuje ją występowanie wielu układów: prostokątnych, promienistych i gwiaździstych, wzajemnie się przenikających i tworzących jednorodną kompozycję przestrzenną ukierunkowaną wzdłuż głównej osi założenia. Poszczególne części ogrodu: salon ogrodowy z parterami haftowymi, boskiety, szpalery, kanał krzyżowy i partery wodne tworzą efekcie urozmaiconą lecz jednolitą całość. W obręb założenia włączono także duże przestrzenie leśne - zwierzyniec, podzielony układem alei i duktów wychodzących niekiedy daleko poza ogród.

Cały układ kompozycyjno-przestrzenny można podzielić ze względu na funkcje na kilka części:

Oznaczenia na planie	Element przestrzenny kompozycji	Narys
A	Aleja dojazdowa	forma wydłużona
B	Dziedziniec	prostokąt
C	Wyspa z pałacem	czworobok foremny zbliżony do kwadratu
D	Salon ogrodowy	dwa prostokąty z jednym bokiem półkolistym
E	Kanał wodny	krzyż
F	Partery wodne	dwa trapezy
G	Boskiety z gabinetami	trapez
H	Kwatery sadów	wieloboki foremne
I	Aleje prowadzące na wzgórze	wydłużony prostokąt
J	Wzgórze z gabinetem	okrąg
K	Zwierzyniec	nieregularny
L	Łąki	nieregularny
Ł	Folwark	prostokąty

Osiemnastowieczny plan założenia z zaznaczeniem głównych elementów kompozycji przestrzennej: A aleja dojazdowa B. dziedzińiec C. wyspa z pałacem D. salon ogrodowy E. kanał krzyżowy F. partery wodne G. boskiety H. sady I. aleje prowadzące na wzgórze J. wzgórze z gabinetem K. zwierzyńiec L. łąki, Ł. Folwark (oprac. A. Dąbrowska)

Do pałacu, poprzez mostek na rowie, wiodła **aleja** (A) obsadzona szpalerem wierzbowym, na osi której ustawiona była brama z dwoma furtkami, rozplanowana na rzucie łuku. Z obydwu stron była ona ujęta przez kordegardę i domek odźwiernego - niewielkie parterowe budynki na planie kwadratu, wykonane z muru pruskiego i kryte dachówką.

Dziedziniec (B) dzielił się na dwa wnętrza: *avant cour* i właściwy *cour d'honneur* na wyspie dostępny przez murowany most na osi głównej i dwa boczne, drewniane i malowane na szary kolor. Boczne granice dziedzińca wstępny wyznaczały dwie oficyny: od wschodu gościnna i kuchenna od zachodu. Były to murowane, jednopiętrowe budynki na planie prostokąta, kryte czterospadowym dachem z lukarnami, posiadające elewacje i fasady tej samej długości, od strony dziedzińca wzbogacone płaskim ryzalitem zakończonym szczytem. Każda z oficyn miała, ze względu na pełnioną funkcję, inny rozkład wnętrz i inaczej opracowane fasady. Oficyna gościnna posiadała regularny, symetryczny układ, analogiczny na obu piętrach: środek zajmowała sień z klatką schodową, do której przylegały apartamenty mieszkalne składające się z garderoby i sypialni. Do garderóbek prowadziły jeszcze dodatkowo wejścia z bocznych klatek schodowych. Na parterze oficyny kuchennej znajdowała się posiadająca osobne wejście reprezentacyjna sala jadalna, poprzedzona krytą galerią, klatką schodową i sienią. Dodatkowa jadalnia mieściła się na piętrze, a pozostałą część budynku zajmowały pomieszczenia kuchenne: kuchnia, piekarnia, spiżarnia. Przed oficynami rosły szpalery strzyżonych kasztanowców, po trzynaście sztuk z każdej strony¹.

Przestrzeń po obu stronach dziedzińca na tyłach oficyn zajmowały **sady** (H) owocowe w których rosły śliwy, jabłonie i grusze. Usytuowany pomiędzy domem odźwiernego a oficyną gościnną mniejszy sad obwiedziony był słupami i drewnianym parkanem, zaś obszerniejszy² pomiędzy kordegardą a oficyną kuchenną z dwóch stron zamknięty był murowanymi ścianami przy których rosły morele i brzoskwinie. Przylegał do ogrodu włoskiego otoczonego szpalerami wierzbowymi i obsadzonego również drzewami owocowymi³. W południowo-zachodnim narożniku tego sadu znajdowała się utworzona na rzece kaskada, zaś od północy zamykał go rząd czterech ażurowych altanek, wspartych na dwunastu słupkach, które otaczały drzewa lipowe, zaś łączył niskim szpaler.

Na wysokości kanału oddzielającego dziedziniec od wyspy, nieco cofnięte w stosunku do linii oficyn, znajdowały się dwa murowane, jednopiętrowe pawilony, kryte mansardowymi dachami. Wiadomo o nich, że miały charakter gościnny: zachodni mieścił na każdej kondygnacji reprezentacyjny apartament, posiadający przedpokój, sypialnię i garderobę, we wschodnim zaś oprócz, analogicznie rozplanowanego piętra, na parterze znajdował się skarbczyk i sala recepcyjna. Drzwi i dociągnięte do poziomu posadzki okna reprezentacyjnych sali na parterze wychodziły bezpośrednio na kamienne tarasy, które przechodziły łagodnie w niskie stopnie schodów.

Reprezentacyjny charakter pawilonów gościnnych narzucał konieczność odpowiedniego opracowania ich otoczenia. Okna w zachodniej elewacji lewego pawilonu

¹ drzewa te posadzono przed powstaniem oficyn, korespondencja Wojnarowski do J.K. Branickiego, list z 4 XI 1756, AR XXV/41 k.437-441

² pierwszy liczył 39 a drugi 60 sztuk jabłoni, grusz i śliw

³ 100 sztuk

określone zostały jako wychodzące na ogródek¹, za nim położona była niewielka sadzawka w kształcie podkowy. Dalej zlokalizowane zostały dwie owalne zakomponowane wraz z niskimi szpalerami jako **partery wodne** (F). Za pawilonem po przeciwnej stronie dziedzińca, w usytuowanej na osi budynku lipowej alei znajdowała się altanka o nieokreślonym bliżej kształcie. Do tego fragmentu ogrodu odnosi się zapewne wzmianka o istnieniu w parku labiryntu². Tym mianem określano **boskiety** (G) stworzone z uformowanych w zielone ściany drzew, zakomponowanych tak, aby po ich minięciu przed obserwatorem roztaczał się zupełnie nowy, zaskakujący widok.

Usytuowany na prostokątnej **wyspie** (C) niewielki pałacyk stanowił główny element założenia, któremu podporządkowano najważniejsze osie widokowe. Był to kryty dachówką jednopiętrowy budynek na planie prostokąta, z czterema ryzalitami, z których boczne występowały tylko w partiach przyziemia i zakończone były półkolumnami z blachy malowanej na zielono. Siedmioosiowa fasada frontowa dekorowana była panopliami, dwoma popiersiami na konsolach, tympanonem z przedstawieniem kartuszy herbowych (Gryfem Branickich i Ciołkiem Poniatowskich), które flankowały dwa złożone putta. Fasadę ogrodową, z wydatnym ryzalitem po środku, również zdobiły panopilia, złożone putta i wazy nad lukarnami oraz popiersia na konsolach, zaś całość uzupełniały cyzelowane, żeliwne kraty balustrady schodów głównych, tarasów i porte-fenetre'ów.

Korpus pałacowy mieścił zaledwie dwadzieścia dwa pomieszczenia, z czego większość miała charakter reprezentacyjny. Parter zajmowały, poprzedzone sienią i salonem, apartamenty Branickich - prawa część należała do Izabeli Branickiej, lewa do hetmana, na piętrze mieściły się apartamenty gościnne. Po wschodniej stronie, *vis a'vis* okna gabinetu Pani, na wysokości mostku łączącego pałac z pawilonem w treliazowej altanie umieszczony został kamienny posąg Diany³, flankowany dwiema drewnianymi rzeźbami. Z pokoju hetmana rozciągał się natomiast rozległy widok na partery wodne.

Za pałacem znajdowało się reprezentacyjne wnętrze - **salon ogrodowy** (D) obwiedziony alejami lipowymi, z jednej strony kończącymi się na osi pawilonów gościnnych, z drugiej tworzącymi łuk aż do przecięcia z kanałem. Partery haftowe wysadzone bukszpanem z od strony szpalerów otoczone były treliazem w formie drewnianych arkad. Wzdłuż kanału stało natomiast osiem rzeźb kamiennych, po cztery z każdej strony oraz dwie drewniane kolumny z połączanymi wazami. Partery kończyły się dwoma bramkami, umieszczonymi w poprzek osi głównej - stąd otwierały się dwie boczne osie perspektywiczne zakończone z jednej strony kolejną rzeźbą Diany a z drugiej chińską altanką. Od zachodu, na 1/3 długości parterów, w pergoli umieszczono altankę: *na kształt wrot zrobioną, dla prospektu*. Z tego miejsca rozciągał się na lewo widok na otoczone niskimi szpalerami dwie owalne sadzawki, na prawo zaś, poprzez wodę, w głąb dzikiego lasu olchowo-leszczynowego. Wiodła doń aleja, równoległa do tej na osi prawego pawilonu gościnnego.

¹ Spis pozostałości, dz. cyt., s.240, być może był to ogródek kwiatowy, podobny do tego w Białymstoku

² w raportach z końca 1748 jest wzmianka o kopaniu ziemi *tam gdzie ma być labirynt*, cyt. za E. Kowecka, dz. cyt., s.174

³ rzeźbę tą umieszczono w tym miejscu dopiero w maju 1761 r., raport budowlany z 18 V 1761, AR, cyt. za E. Żyłko, dz. cyt., s.40

Zasadnicze osie kompozycyjne wyznaczone zostały poprzez ramiona kanału krzyżowego i rozchodzące się promieniście aleje, tworzące osie perspektywiczne długości nieraz kilkuset metrów. Umieszczone w obrębie parku obiekty architektury i rzeźby ogrodowej powiązane były z najważniejszymi ciągami widokowymi i wprowadzały dodatkowy akcent kolorystyczny: bramki i trejaże malowane były na zielono, rzeźby figuralne na biało, niektóre elementy również złocono.

Północne zakończenie ponad czterystumetrowego **kanału** (E) stanowił niski treliaż, który flankowały dwa pilastry z umieszczonymi nań puttami, podtrzymującymi wazy z blaszanymi drzewami. Po bokach pilastrów mieściły się dwie ażurowe bramki wiodące ku **alejom** (I) obsadzonym lipami. Przestrzeń pomiędzy nimi została ukształtowana w formie czterech tarasów. Główną oś założenia zamykał pawilon z muru pruskiego usytuowany w **gabinecie na wzgórzu** (J). Był to parterowy, podpiwniczony i otynkowany na biało budynek z dachem krytym czerwoną dachówką, ozdobionym białymi kulami i latarnią na szczycie. Wnętrze pawilonu pozbawione było zupełnie dekoracji, co wskazuje na to, że był on przeznaczony do oglądania z daleka¹. Dzieńdziniec wokół budynku obrzeżono drewnianą balustradą, zaś u stóp kopca kryjącego lodownię ustawiono drewniany treliaż łączący dwie kolumny.

Od zachodu efektownym zakończeniem poprzecznego ramienia kanału była altanka chińska umieszczona na niewielkiej wyspie. Z zachowanego opisu można wnosić iż sama bryła tego budynku była zgodna z zasadami architektury europejskiej, zaś o jego orientalnym charakterze decydowały pewnie takie elementy jak forma dachu czy motywy *chinoiserie* we wnętrzach. Był to niewielki, dwukondygnacyjny pawilon w partii parteru murowany i przepruty czterema arkadowymi otworami. Piętro wykonane z tynkowanego drewna otaczał balkonik z drewnianą balustradą, zaś przykryte ono zostało dachem z gontu malowanego na zielono zwieńczonym gałką z chorągiewką z blachy. Wnętrze pomieszczenia górnego było niezwykle starannie opracowane malarsko, zaś przez cztery wielkie okna rozciągał się rozległy widok na park. Wyspę otaczał niski szpaler z czterema dużymi wystrzyganymi lipami po rogach, zaś prowadził doń drewniany mostek z tralkową balustradą. Brzegi prostokątnego stawu wokół wyspy obwiedzione zostały również nisko przyciętym szpalerem wierzbowym².

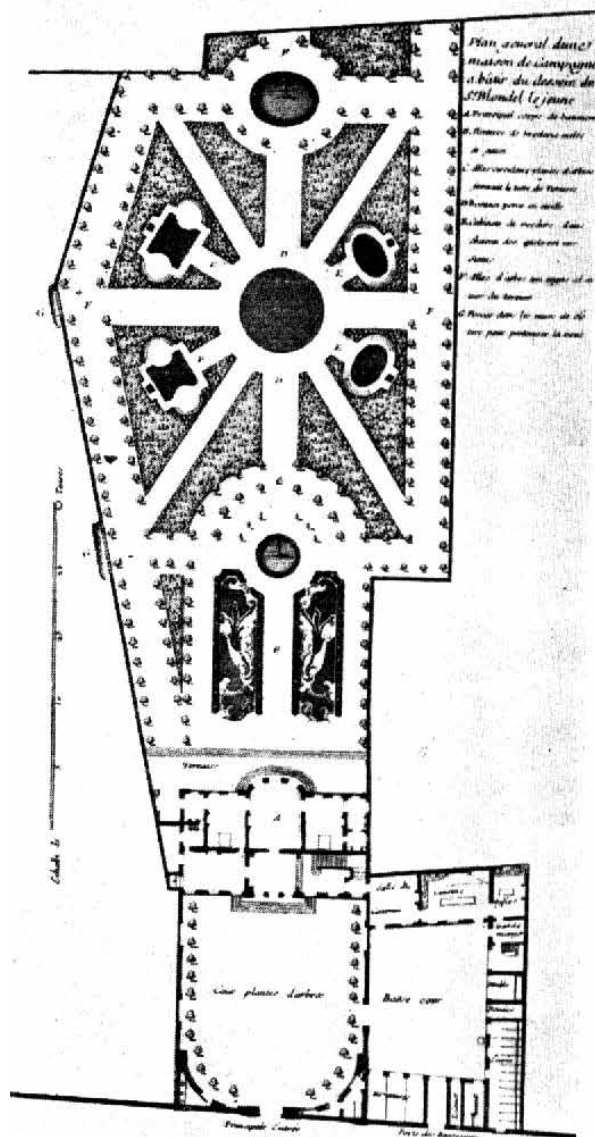
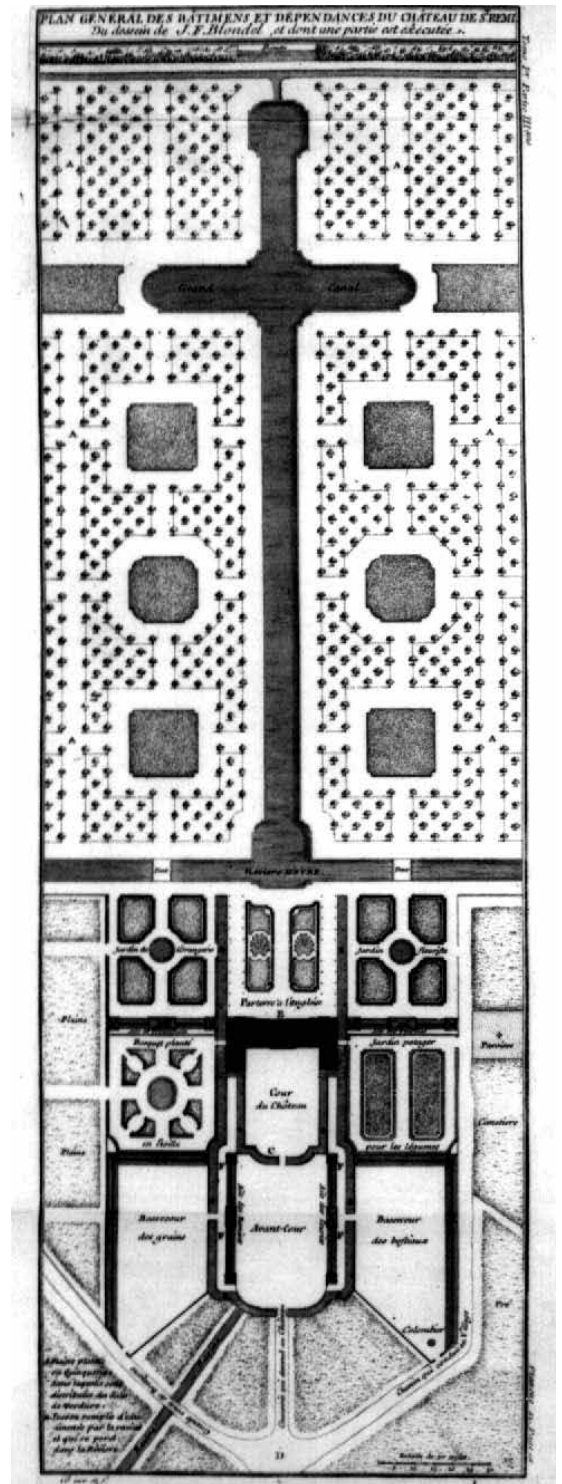
Wschodnie ramię kanału zamykała, poprzedzona niską bramką, drewniana rzeźba Diany, ustawiona na murowanym fundamencie. Na północ od skrzyżowania ramion kanału, tuż przy jego brzegu położona była szopa służąca do przechowywania batów. Po tej samej stronie znajdował się też gabinet ogrodowy, którego okrągłe, wyznaczone treliażem wnętrze wypełniała sadzawka zasilana wodą z bijącego tam źródła. Znajdowała się tam też bliżej nieokreślona rzeźba drewniana.

Największą część założenia zajmował **zwierzyniec** (K) ściśle powiązany z regularnym ogrodem. W pierwotnym lesie olchowo leszczynowym wytyczono krzyżujące się ze sobą dukty tworzące osie widokowe otwierające się na **łąki** (L) otaczające wzgórze z pawilonem. Zwierzęta zamknięte w klatkach pojawiały się w zwierzyncu tylko w czasie urządzanych w Choroszczy polowań.

¹ Był to też jedyny obiekt z całego założenia widoczny od strony traktu wiodącego ku Złotorii i od strony rzeki Narwi
² Korespondencja J.Waguza do K.Cieszkowskiego, list z dnia 11 III 1758, AR 29/130

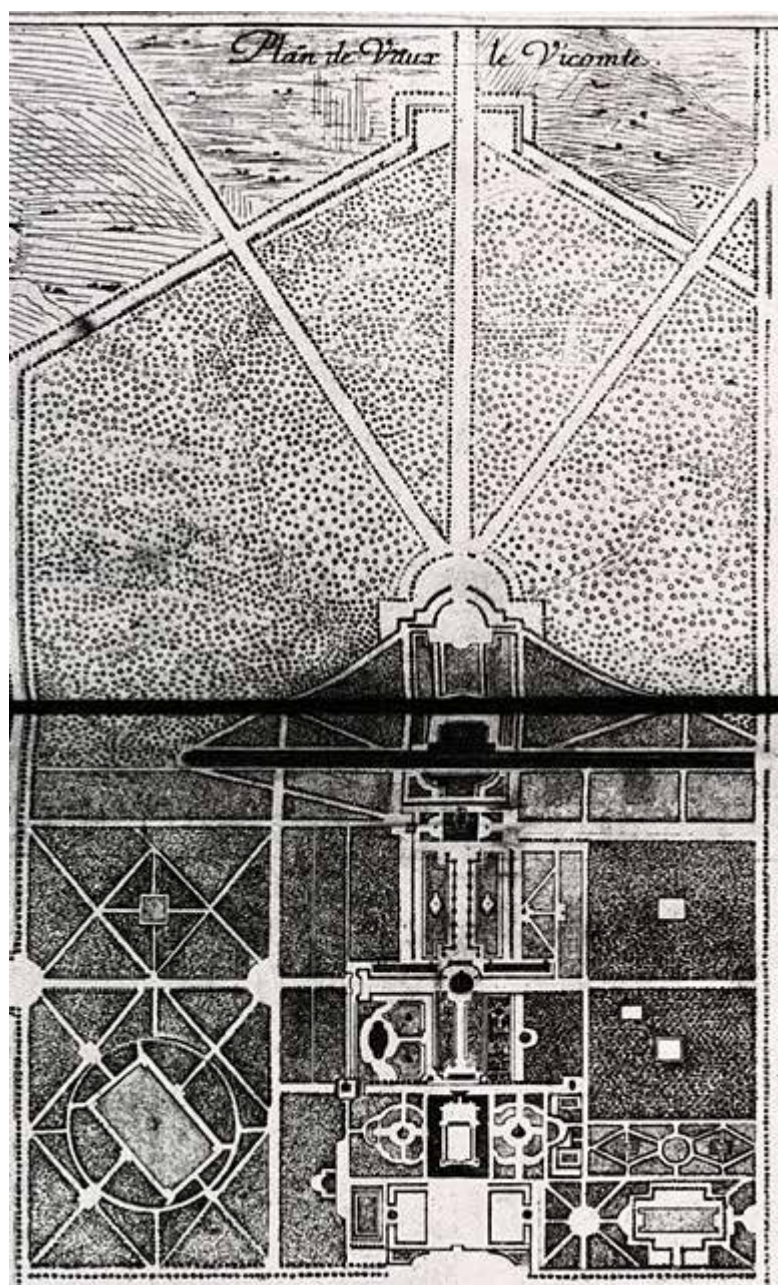

J.F.Blondel, plan założenia château de St.Remi

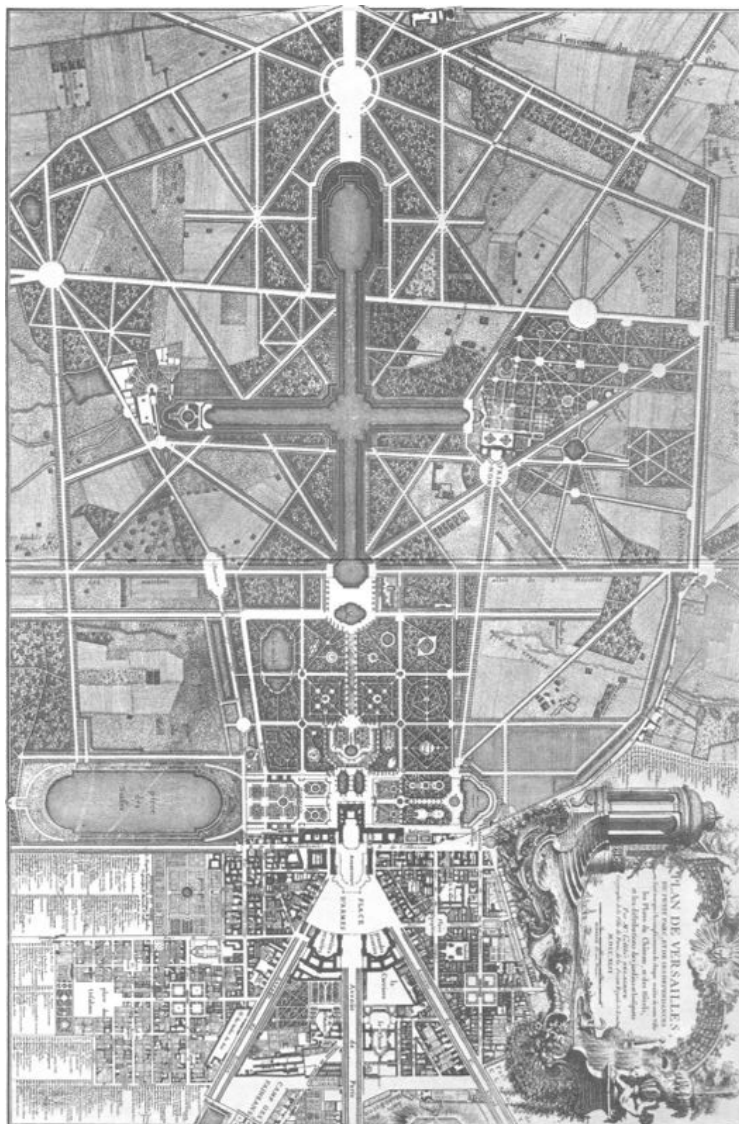
J.F.Blondel, projekt *maison de campagne*

Założenie choroskie było niewątpliwie komponowane w nawiązaniu do słynnych siedemnastowiecznych rezydencji, których ogrody zaprojektował André Le Nôtre. Vaux-le-Vicomte stanowi analogię jeżeli idzie o ukształtowanie całości założenia, położenie pałacu na wyspie i sposób powiązania architektury z ogrodem. Wersal Ludwika XIV był natomiast wyraźnym pierwowzorem jeżeli chodzi o szkielet kompozycji właściwego ogrodu skupionego wokół kanałów tworzących kształt krzyża. Porównanie z rezydencją Króla-Słońce narzucało się już współczesnym, ze względu na analogiczne ulokowanie obu obiektów na podmokłych terenach, które wolał właściciele przekształcone zostały we wspaniałe rezydencje¹.

Vaux-le-Vicomte - plan ogólny ogrodu (1656-1661)

¹ Cóż o Choroszczy mówić czy Wersalu/Zwać wzorem tamto mało chodź, jest Dzieło/Monarchów w Mieyscu sposobnym, Tu Calu/W błotnych Trzęsawach dobrać trudno było/Tak, że się zdanie uwodzi Ludzka że/Ręka robiła rzecz się dziwić każe(bruliony listów od JKB do różnych osób AR LXXVII/17)

Wersal – plan ogólny założenia ogrodowego wg Le Rouge'a, stan z 1770

Posiadłość Branickiego wykazuje też podobieństwo do ogrodów niemieckich, jeżeli chodzi o zgromadzenie w jednym miejscu różnorodnych form architektury ogrodowej, takiej jak pawilony, altany. Choroskie pawilony gościnne utrzymane były w typie pawilonów pałacowo-ogrodowych występujących w architekturze saskiej doby baroku. Są bliskie stylowo tzw. domom kawalerów (Kavaliershaus) w rezydencjach króla Augusta II Mocnego w Großer Garten i Moritzburgu koło Drezna. Podobnie jak w Choroszczy były tam pałacyki myśliwskie otoczone parkiem, w którym urządzano polowania i rozmaite dworskie uroczystości. Ścisłe powiązane z otoczeniem piętrowe budynki na planie kwadratu o wertykalnych podziałach i wysokich dachach pełniły funkcje pawilonów ogrodowych przeznaczonych do odpoczynku. Na inspirację architekturą saską zdaje się wskazywać fakt, iż z tego samego okresu co pawilony choroskie pochodzi zachowana oficyna w zespole dworskim w Sosnowicy, wzniesiona przez właściciela dóbr Józefa Sylwestra Sosnowskiego prawdopodobnie w 1753 r.

Moritzburg – Kavaliershaus z 1733 r. autorstwa M. D. Pöppelmana, fot. J. Tomalska-Więcek

Sosnowica, oficyna północna z 1753 r.

Rezydencja w Choroszczycy stanowiła integralną część Polskiego Wersalu – głównej siedziby Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku. Stosowano w nich podobne rozwiązania, ze względu na gust i ściśle określone upodobania właściciela. W obu ogrodach pojawiają się zatem partery haftowe dekorowane rzeźbami i wazami, boskiety, altanki treliazowe a także altana chińska. Niekiedy trudno jest ustalić, jakiej rezydencji dotyczyły zamówienia na rzeźby ogrodowe¹.

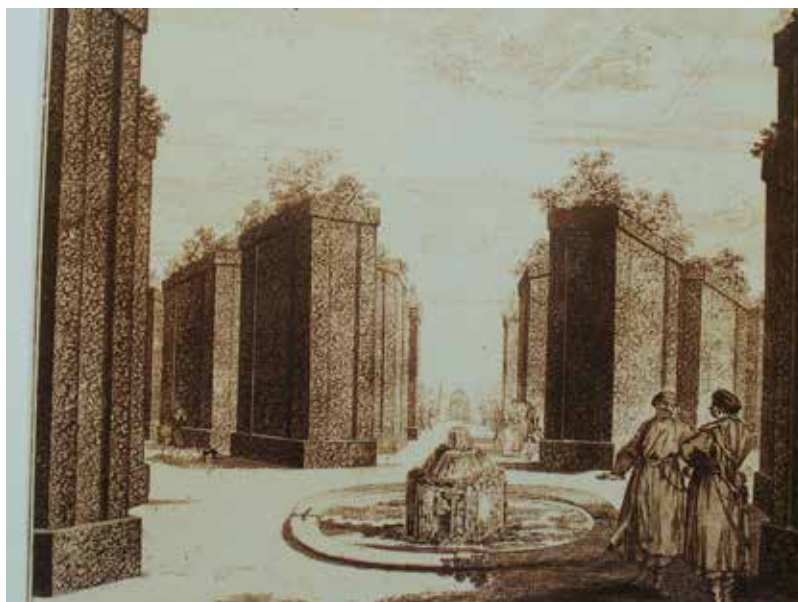
¹ J. Nieciecki, *Kamienne rzeźby...*, dz.cyt., s.144-145

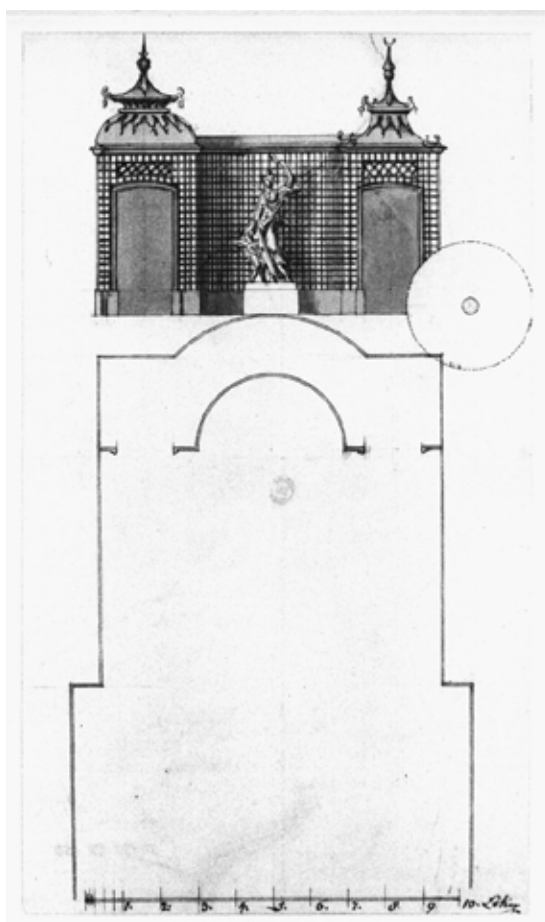
Ogród górny w Białymstoku, ryt. M.H. Rentz wg rys. J.H. Klemma, ok. 1748–50

Widok Pawilonu Chińskiego w Białymstoku, ryt. M.H.Rentz, rys. J.H. Klemm

Fragment ogrodu górnego z boskietami w Białymstoku, BUW Gabinet Rycin

Altana trejżazowa w Białymstoku

Rzeźba Diana z Ogrodu górnego w Białymstoku

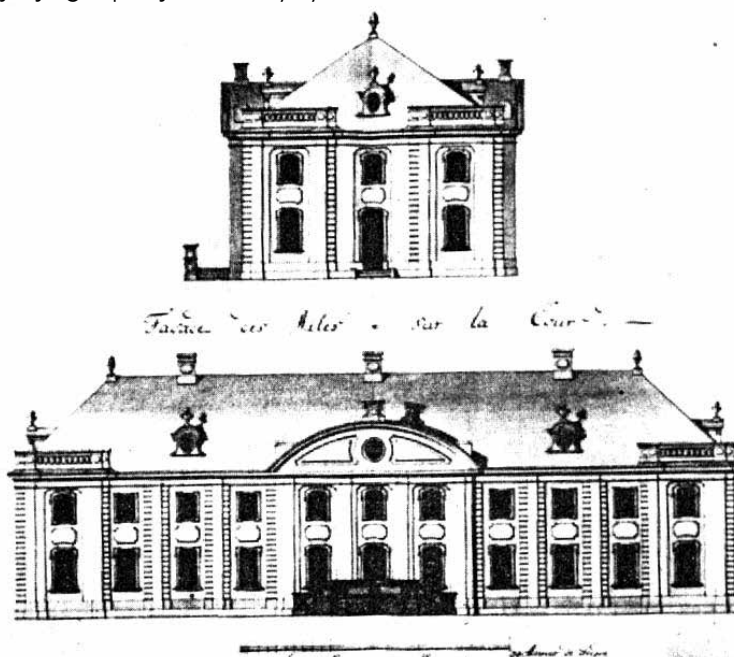

Waza z Ogrodu górnego w Białymstoku

6.6. Atrybucja

Swoiste osiemnastowieczne pojmowanie mecenatu artystycznego¹, w którym na pierwszym miejscu stawiany był fundator a nie artysta sprawiło, że trudno jest ustalić autora czy też autorów choroskiego założenia. Niewątpliwie było jednak ono dziełem środowiska skupionego wokół Jana Klemensa Branickiego, na którego dworze architektami byli zwykle jego podwładni, oficerowie, których awans często zależał od ich osiągnięć budowlanych. Przed realizacją każdy projekt przechodził tę samą drogę: od wskazania przez Branickiego konkretnego wzoru poprzez opracowanie rozmaitych wersji po zatwierdzenie wybranego projektu. Niejednokrotnie hetman dokonywał też własnoręcznych poprawek a każdy nowy plan musiał uzyskać jego akceptację nie tylko co do kształtu ale i sposobu prowadzenia prac.

Projektantem pałacu a być może również pawilonów i oficyn w Choroszczu był zapewne Johann Sigismund Deybel von Hammerau (ok. 1685-1752), kapitan, a od 1746 major artylerii koronnej, nadworny architekt króla Augusta II. W 1728 r. został zatrudniony przez swego przełożonego, wówczas generała artylerii konnej, Jana Klemensa Branickiego, przy rozbudowie jego białostockiej rezydencji zgodnie z francuskim modelem *entre cour et jardin*. W tym samym czasie rozpoczęto budowę pałacyku na Wysokim Stoku i pałacyku myśliwskiego w Choroszczu, mających stanowić oprawę głównej siedziby w Białymstoku. Na potwierdzenie autorstwa Deybla przy projektowaniu letniej rezydencji Branickiego nie zachowały się żadne dokumenty², przemawia jednak za tym analiza formalna jego prac³. Niewątpliwie podobieństwo do choroskich oficyn wykazuje jego projekt oficyny w Puławach

J.S. Deybel, Projekt oficyny w Puławach (publ.: W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967, t. 2, il.546)

¹ E. Szulborski, *Mecenat artystyczny Jana Klemensa Branickiego*, [w:] *Polska czasów saskich*, pod red. M. Wrzoska, Białystok 1986, s.289

² Materiały archiwalne dotyczące wszystkich prac Deybla na zlecenie J. K. Branickiego zachowały się tylko w drobnej części, Glinka J., *Prace Jana Zygmunta Deybla w ramach mecenatu Jana Klemensa Branickiego*, "Biuletyn Historii Sztuki" 1961, z.4, s.385-389

³ W. Hentschel, dz. cyt., s.401

Ostateczny kształt kompozycji ogrodowej Choroszcz zawdzięcza natomiast osobie Jana Henryka Klemma (? -1777), twórcy wielu założeń parkowych dla hetmana, jego krewnych i przyjaciół. Niektórzy badacze przypisują mu również autorstwo pawilonów gościnnych, ze względu na podobieństwo do tzw. „dworu myśliwskiego” w Turośni za autora którego jest uważany. To do niego należał ogólny nadzór nad wszelkimi pracami w Choroszczy¹, miał on też zgodę na wprowadzanie poprawek do zatwierdzonych projektów nawet bez konsultacji z Branickim. W mniejszym stopniu taką kontrolę sprawowali budowniczy Józef Sękowski a po jego śmierci jego syn Jan Józef i komisarz dóbr podlaskich Józef Wojnarowski. Do robót inżynieryjno-budowlanych angażowany był także podstoli halicki i kapitan artylerii konnej Józef Kurdwanowski, pełniący przez wiele lat rolę doradcy artystycznego Branickiego².

Autor jedyne zachowanego planu ogrodu, architekt i inżynier Pierre Ricaud de Tirregaille, podczas swojej działalności w Polsce (1752-63) zajmował się zarówno działalnością architektoniczną, projektowaniem przestrzennym, kartografią jak i rozwiązywaniem problemów technicznych i konstruowaniem urządzeń hydraulicznych. Wydaje się, że jego udział w realizacji ogrodu w Choroszczy ograniczał się jedynie do robót wodno-inżynieryjnych: udoskonalania czy też nadzorowania skomplikowanego systemu instalacji wodnych łączących naturalne zbiorniki z kanałami i stawami ogrodowymi. O tym, że na tym właśnie koncentrowała się jego uwaga świadczy chociażby precyzja w zaznaczeniu na zachowanym planie rozmaitych układów i elementów wodnych, z uwzględnieniem nawet rowów melioracyjnych, których kształt uległ tylko nieznacznej zmianie do dnia dzisiejszego. Branicki, który początkowo cenił Francuza bardzo wysoko, nazywał „swoim inżynierem” i szybko awansował na kapitana, wraz z upływem lat miał do niego coraz więcej zastrzeżeń. Te nieustanne pretensje z powodu częstych nieobecności i braku właściwego nadzoru nad prowadzonymi pracami oraz konflikt z głównym architektem, Janem Henrykiem Klemmem, spowodowały rezygnację Ricauda z pracy u Branickiego.

Malarze Sylwester Mirys i Antoni Herliczka wykonywali projekty i dekorację malarską nie tylko do wnętrza pałacowych, pawilonów gościnnych i oficyn ale również pawilonów ogrodowych. Snycerze Wojciech Jabłoński i Frantz tworzyli drewniane rzeźby ptaków i puttów do ozdoby treliazy i altan. Natomiast rzeźby kamienne do salonu ogrodowego zamówione zostały najprawdopodobniej w Gdańsku³.

Ostateczny kształt ogrody choroskie zawdzięczały również ogrodnikom, którzy nadawali zielonej materii takie same cechy jak w dziełach sztuki: kompozycję, formę, fakturę i kolor. Musieli uwzględnić wzrost drzew, zmieniające się kształty ich koron dostosować projekt do cyklu pór roku. Pracami sezonowymi w ogrodach i parku kierowali białostoccy fachowcy z których kilku jest znanych z nazwiska: Wiśniewski, Augustyn, Baur czy Rychter.

¹ np. we wrześniu 1758 r. Klemm pisał do Branickiego iż wysłał mu „abrys” do aprobaty, cyt. za E. Kowecka, dz. cyt., s.97-8

² J. Glinka, Prace...,s.387

³ J. Nieciecki, dz. cyt., s.144-145, 150

6.7. Stopień zachowania substancji zabytkowej

Zachowana substancja zabytkowa reprezentuje relikty pochodzące z różnych etapów kształtowania się obiektu. Pod uwagę brane były wszystkim te, które pochodzą z I etapu, z okresu pierwotnego kształtowania się rezydencji i które powinny mieć istotne znaczenie przy jej rewaloryzacji. Z tego czasu zachował się przede wszystkim unikalny układ przestrzenny założenia i jego powiązanie wspólną osią widokową z centrum miasta.

Główna oś kompozycyjna łącząca założenie z miastem, fot. J. Rajecki, 2023

Widok ze wzgórza na kościół poddominikański, fot. Z. Andruszkiewicz

Założenie wraz z przedpolem ekspozycyjnym od strony północnej i zachodniej, fot. J. Bobrowski

Założenie wraz z przedpołem ekspozycyjnym od strony południowej i wschodniej, fot. J. Rajcecki, 2024

Założenie w części obejmującej zespół pałacowy w znacznym stopniu zatracił swój historyczny układ kompozycyjny z XVIII w., nie zachowały się na południe od pałacu żadne ślady dziedzica – teren ten był wielokrotnie niwelowany w trakcie prac budowlanych w XIX i XX w.¹ Natomiast pozostały teren nie uległ większym zmianom i zachował swoje dawne ukształtowanie. Nastąpiło tylko jego nieznaczne przetworzenie, z których najważniejsza to zmiana koryta rzeki Horodnianki² i nawiezenie znacznej ilości ziemi na teren dawnych boskietów³.

Jeżeli chodzi o architekturę to do substancji zabytkowej z I etapu należy zaliczyć przede wszystkim położony na wyspie budynek pałacowy, zrekonstruowany w l. 60 XX w. na podstawie oryginalnych rysunków pomiarowych. Stanowi on dominantę, której zostały podporządkowane główne osie kompozycyjne. Z pierwotnej XVIII-wiecznej zabudowy zachował się jedynie wschodni pawilon gościnny, który po zniszczeniach wojennych został odbudowany w 1937 r. w uproszczonej formie. Natomiast z II etapu kształtowania się założenia pochodzi stajnia wybudowana w 1892 r. Jest ona unikatowym przykładem tego typu obiektu na terenie województwa podlaskiego. Stan techniczny budynków jest zróżnicowany: w najlepszym stanie jest budynek pałacowy, w najgorszym dwa pozostałe, które wyłączone zostały z użytkowania.

Układ drogowy zachował się w znacznym stopniu, jeżeli chodzi o aleje otaczające salon ogrodowy, prowadzące na wzgórze i drogę wzdłuż rzeki, degradacji uległa natomiast ich nawierzchnia i kształt. Alejki wiodące wzdłuż głównej osi kanału zostały poddane pewnej modyfikacji – zostały przesunięte bliżej brzegów, gdzie wcześniej znajdowały się szpalery lipowe⁴. Prawdopodobnie też zmniejszyła się ich szerokość. Dukty

¹ Teren ten podniósł się znacznie w stosunku do stanu z XVIII w., o czym można wnioskować z opisu pawilonu gościnnego do którego pierwotnie wchodziło się po dwóch schodkach, a obecne poziom parteru znajduje się poniżej poziomu dziedzica

² Po zasypaniu największego stawu na rzece Horodniance jej koryto zostało przesunięte na zachód. Nastąpiło to w XIX w. i związane było z rozbudową fabryki włókienniczej

³ Teren w niektórych miejscach podniósł się o ponad 1 m

⁴ Jak można wnioskować z XVIII w. planu, analogicznie do parku w Wersalu, brzegi kanałów obsadzone zostały szpalerami lipowymi za którymi znajdowała się alejka

leśne w wielu miejscach zarosły roślinnością i uległy zatarciu. Niemniej jednak czytelne są podstawowe osie widokowe przede wszystkim w kierunku północnym i zachodnim. Na terenie obiektu powstała też nowa droga związana z funkcjonowaniem obiektu w XX w., która pełni obecnie funkcję jedynej drogi dojazdowej do obiektu. Jej przebieg równoległy w niewielkiej odległości od dawnej alei usytuowanej na osi pawilonu wschodniego spowodował likwidację pierwotnej alei, niemniej jest ona nadal czytelna w terenie.

Z oryginalnego systemu wodnego najważniejszy element kompozycyjny stanowi umieszczony na osi kanał krzyżowy, który zachował się w niemal niezmienionym kształcie, poza zniekształconym w stosunku do osiemnastowiecznego fragmentem wokół wyspy pałacowej. Z innych komponentów pierwotnego założenia przetrwały trzy skupiska wody stojącej: dwa stawy na zachód od wyspy pałacowej, na wysokości dawnego zachodniego parteru i sadzawka na północny wschód od przecięcia ramion kanału. Park przecięty jest siecią kanałów i rowów melioracyjnych, usytuowanie najważniejszych z nich, m.in. rowu biegnącego wzdłuż północnych granic parku i przecinającego aleje prowadzące na wzgórze, odpowiada ich pierwotnemu przebiegowi w XVIII wieku. Natomiast stanowiące zachodnią granicę założenia koryto rzeczki Horodnianki uległo zmianie na jego południowo-zachodnim odcinku po zasypaniu zlokalizowanego tam największego stawu.

Analiza wiekowa drzewostanu wykazała, że nie zachowało się nic z pierwotnych nasadzeń. Jednakże stosowana w XIX i XX w. praktyka aby w historycznych alejach stosować te same gatunki drzew spowodowała, że układ roślinności sprawia wrażenie dobrze zachowanego. Natomiast z punktu widzenia ogrodu barokowego, gdzie powinny dominować drzewa młode, o wyrównanym regularnym pokroju, jest on znacznie przerośnięty i zdeformowany.

Analiza powiązań widokowych wskazuje, że w niektórych miejscach park stracił otwarcie widokowe. Dotyczy to zwłaszcza najbliższego otoczenia części rezydencjalnej zespołu, gdzie wskutek powstania zabudowań fabrycznych i szpitalnych powstałych na przestrzeni XIX i XX w. likwidacji uległy niektóre powiązania widokowe od strony południowej i wschodniej. Chociaż oś kompozycyjna założenia od strony miasta kontynuowana jest w dzisiejszym układzie urbanistycznym szpitala to ze względu na wysoki drzewostan widok na usytuowany na jej zakończeniu kościół jest utrudniony. Od strony wschodniej powstanie osiedla mieszkaniowego, boiska sportowego oraz chaotyczna zabudowa ogródków działkowych spowodowały utratę łączności widokowej z otaczającym krajobrazem.

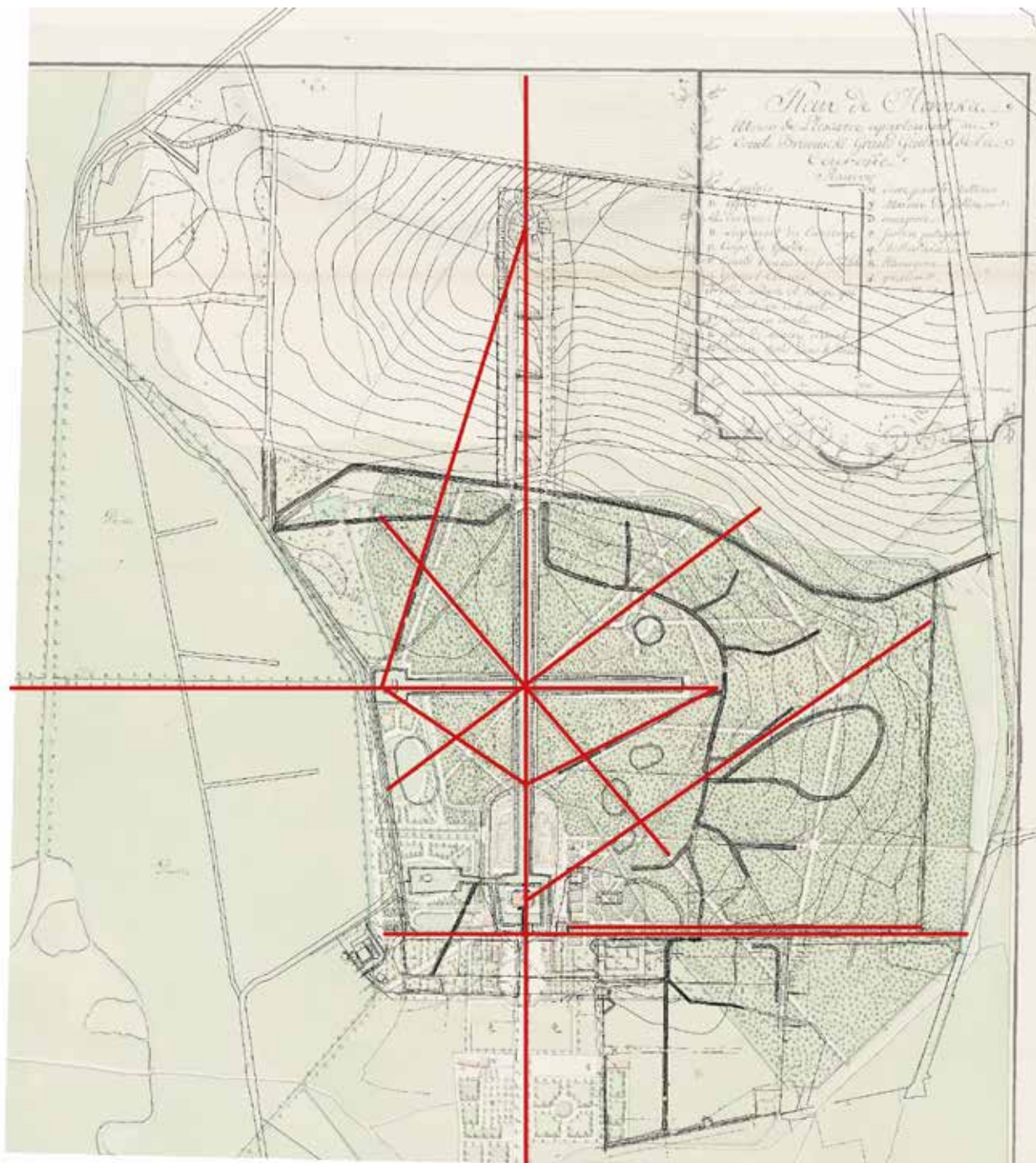
Na szczęście przedpole ekspozycyjne od strony północnej i zachodniej zachowało dotychczasowy wiejski charakter, związany z terenami łąk i pól uprawnych w dolinie rzeki Narwi. Jednakże na skutek nieprzemyślanych nasadzeń i wieloletniego braku pielęgnacji wysokie egzemplarze drzew i zagęszczenia krzewów wzdłuż granicy założenia przysłaniają wgląd w otwarty krajobraz łąk nadrzecznych od strony północnej i zachodniej. Nadal znakomity punkt widokowy mieści się na wzgórzu kończącym główną oś założenia, skąd można podziwiać pałac, a w dobrych warunkach atmosferycznych i kościół zlokalizowany na rynku w odległości ponad dwóch kilometrów.

Zestawienie tabelaryczne stanu zachowania

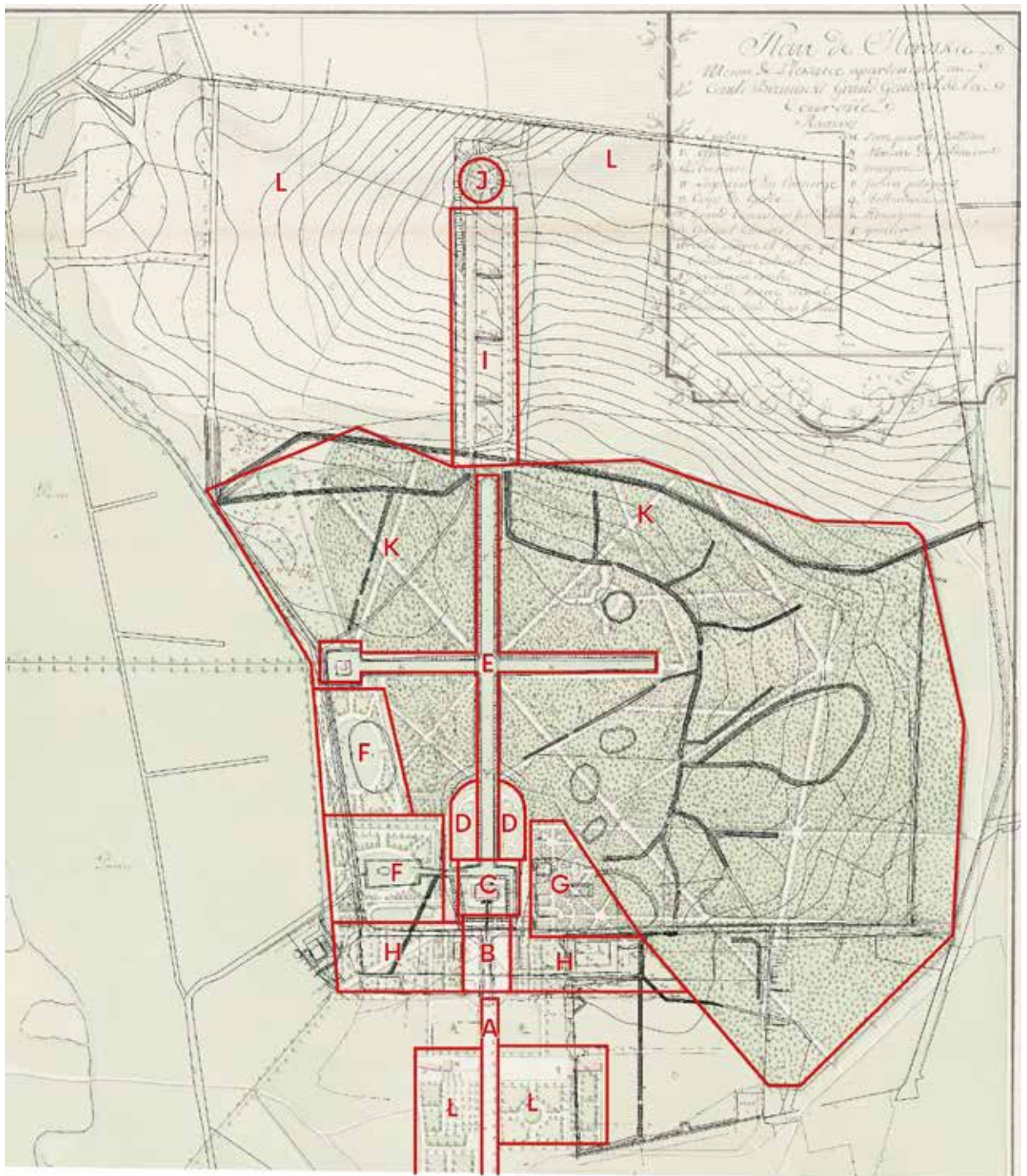
Oznaczenia na planie	Element przestrzenny XVIII-wiecznej kompozycji	Stan zachowania	Zachowane elementy	Elementy powodujące destrukcję
A	Aleja dojazdowa	czytelna fragmentarycznie	- oś widokowa	- wysokie nasadzenia drzew innych gatunków - nie pełni swojej pierwotnej funkcji znajduje się na odgrodzonym terenie szpitalnym
B	Dziedziniec	nieczytelny	- pawilon wschodni przebudowany w l. 30. XX w.	- współczesne ogrodzenie odcinające część dziedzińca - trawniki - samosiewy
C	Wyspa z pałacem	dobry	- pałac zrekonstruowany w l. 60. XX w.	- zniekształcony narys wyspy - tymczasowy mostek drewniany nie leży na osi pałacu
D	Salon ogrodowy	czytelny	- kształt parterów - układ alei okalających salon	- nowe nasadzenia zawężające oś widokową - zaniedbany drzewostan
E	Kanał wodny	dobry	- w całości, po rekonstrukcji części przy-pałacowej	- zniekształcony fragment okalający wyspę z pałacem - trzy mostki z XIX w.
F	Partery wodne	zatarty	- 2 z 3 sadzawek - aleja wzdłuż rzeki	- zniekształcony obrys jednej z sadzawek - nowy rów melioracyjny - nowe nasadzenia, samosiewy, odrosty
G	Boskiety z gabinetami	zatarty	- brak	- ruiny lodowni - wkopane silosy na kiszonki - samosiewy, odrosty
H	Kwatery sadów	zatarty	- brak	- budynek XIX – wiecznej stajni - budynek PKZ - oczyszczalnia ścieków - samosiewy - nowy rów melioracyjny - ogrodzenie
I	Aleje prowadzące na wzgórze	dobry	- 2 aleje - zarys 4 tarasów	- przerośnięty drzewostan
J	Wzgórze z gabinetem	czytelny	- wzgórze	- nowe nasadzenia, samosiewy i odrosty - deformacja kształtu

K	Zwierzyniec	czytelny	- czytelne fragmenty duktów - zachowany charakter leśny	- ogródki działkowe w części wschodniej - boisko sportowe w części pld.-wsch.
L	Łąki	czytelne	- zachowane jako obszar rolniczy	- ogrodzenie i samosiewy zasłaniające widok na dolinę Narwi
Ł	Folwark	przekształcenia nieodwracalne	- brak	- zabudowania XIX w. zespołu fabrycznego, adoptowane na budynki szpitalne

Aktualny plan założenia z zaznaczeniem głównych osi widokowych, oprac. A. Dąbrowska

Aktualny plan założenia z zaznaczeniem elementów przestrzennych XVIII-wiecznej kompozycji: A. aleja dojazdowa B. dziedziniec C. wyspa z pałacem D. salon ogrodowy E. kanał krzyżowy F. parterry wodne G. boskiety H. sady I. aleje prowadzące na wzgórze J. wzgórze z gabinetem K. zwierzyńiec L. łąki, ł. Folwark; oprac. A. Dąbrowska

7. WALORYZACJA

Celem waloryzacji zabytkowych zespołów planowanych do objęcia pracami konserwatorskimi, jest określenie ich podstawowych wartości, które w powyższych procesach powinny podlegać ochronie lub wyeksponowaniu. Rozpoznanie tych wartości umożliwi podejmowanie w pełni świadomych decyzji konserwatorskich oraz umożliwi określenie ich ewentualnych skutków dla przyszłości obiektów i ich substancji zabytkowej. Zespół pałacowo-parkowy w Choroszczy to historyczny obiekt, wyróżniający się wieloma indywidualnymi wartościami, które są właściwe obiektom zabytkowym. Przeprowadzone badania i analizy umożliwiły doprecyzowanie tych wartości.

Wartość historyczna zespołu pałacowo-parkowego w Choroszczy stanowi fakt, że stanowił on integralną część „Polskiego Wersalu” – głównej rezydencji Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku. Ranga tego obiektu wpłynęła też istotnie na rozplanowanie pobliskiego miasta, którego układ przestrzenny i drogowy został przebudowany tak, aby stanowiło ono godną oprawę magnackiej siedziby. Relacje z urządzanych tam polowań, zabaw i uroczystości zostały utrwalone w licznych listach, pamiętnikach i okolicznościowych wierszach zarówno Polaków, jak i przybyszów z innych krajów.

Już w 1752 r. Branicki gościł w Choroszczy króla Augusta III wraz z licznym dworem, co opisał ambasador francuski w Warszawie Charles-François hrabia de Broglie. W 1755 r. rezydencję odwiedził wojewoda inflancki Fryderyk Szembek i poseł turecki, a obecny w jego orszaku poeta uwiecznił pałac w okolicznościowym wierszu. Sekretarz ambasady francuskiej Pierre Hennin w listach przyrównywał ją do ogrodów z bajki, pochlebnie wyrażał się o Choroszczy król Stanisław August, brat Izabeli z Poniatowskich trzeciej żony Branickiego. W kolejnych latach jej planami interesował się pruski minister Friedrich von Schrötter, również dyplomata pruski Ernst Ahasverus von Lehndorff¹ pozostawił w swoich pamiętnikach opis założenia.

Ponadto obiekt jest ściśle związany rodziną Moesów, dzięki którym przez dziesięciolecia Choroszcz była znana w wielu krajach świata ze świetnej jakości sukna wytwarzanego w ich fabryce włókienniczej. Carl August Moes II (1865–1929) na przełomie XIX/XX w. pełnił wiele funkcji publicznych w Białymstoku: był radnym miejskim, honorowym sędzią pokoju, przewodniczącym zarządu szkoły handlowej. Jedna z ulic niedaleko dworca kolejowego otrzymała nazwę od ich nazwiska Moesowskaja (obecnie jest to ulica Krakowska).

Wartość artystyczna obiektu wynika z faktu, iż rezydencja choroska została zaprojektowana i realizowana zgodnie z wymogami barokowej architektury i sztuki ogrodowej. Z inspiracji, które legły u podstaw jej kompozycji i dekoracji należy wymienić zarówno projekty teoretyczne rozpowszechnianymi za pomocą wzorników i traktatów architektonicznych jak i gotowe realizacje do, autorstwa André Le Nôtre takie jak Vaux-le-Vicomte czy Wersal, oraz realizacje powstałe w ramach mecenatu

¹ E.A. Lehndorff, Dziennik [w:] *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, Warszawa, 1963, t.2, s.10

króla Augusta II. Możliwe tu było pełniejsze niż w Białymstoku wcielenie idei ogrodu francuskiego, z przecinającymi się alejami tworzącymi węzły komunikacyjne, z włączeniem zwierzyńca w obręb kompleksu zieleni dekoracyjnej i połączenie całości z krajobrazem otwartymi osiami widokowymi. Letnia rezydencja Branickich jest realizacją o charakterze zupełnie **unikatowym** zarówno pod względem formy architektonicznej jak i rozwiązania przestrzennego. Jest wymieniana we wszystkich opracowaniach dotyczących polskiej sztuki ogrodowej¹.

Choroskie założenie to obiekt o wysokim stopniu **autentyzmu** wynikającego przede wszystkim z jego zachowanej formy: oryginalnego położenia, układu przestrzennego, relacji z główną dominantą – pałacem oraz powiązań widokowych. W istotnych kompozycyjnie miejscach występują też tam drzewa gatunków zaplanowanych w XVIII w. Zespół zachował się niemalże w całości w swych historycznych granicach co świadczy o jego **integralności**.

W związku z powyższym założenie pałacowo-parkowe w Choroszczu jako wiarygodne źródła wiedzy o epoce, w której powstał oraz o czasach, w których ulegał przekształceniom, oraz świadectwo tradycji kulturowej od wielu lat był przedmiotem badań **naukowych**. W powiązaniu z zachowanym materiałem archiwalnym kolejne prace badawcze dotyczyć mogą następujących dziedzin: archeologii, historii, historii sztuki, architektury krajobrazu, technik ogrodniczych, dendrologii i arborystyki.

Obiekt cechują też wiele innych wartości, w tym przede wszystkim **przyrodnicze**. Decydują o nich następujące cechy: położenie w otulinie Narwiańskiego Parku Narodowego, bogaty drzewostan z zachowanymi okazami z XIX w. oraz szpalerami z przełomu XIX i XX w. i wreszcie rozbudowany system kanałów i stawów stanowiących istotny czynnik siedliskowy dla roślinności i wpływających na mikroklimat. Obok najczęściej spotykanych zbiorowisk wodnych, roślinności łąkowej, zaroślowej i leśnej występują tu liczne gatunki zwierząt. Niezaprzeczalnym walorem parku jest ornitofauna. Wśród ptaków odnotowano wiele gatunków wymienionych w Dyrektywie Ptasiej, których siedliska mają być chronione w ramach ogólnoeuropejskiej sieci Natura 2000.

Zespół pałacowo-parkowy jest miejscem ogólnie dostępnym, służy jako miejsce wypoczynku jest też obiektem budującym lokalną tożsamość i niepowtarzalny charakter Choroszczu co świadczy o jego wartościach **społecznych i użytkowych**. Obok funkcji muzealnej z udostępnionymi do zwiedzania wnętrzami oraz wystawami czasowymi, w pałacu organizowane są koncerty. W parku przypałacowym odbywają się rozmaitego rodzaju imprezy kulturalne, zarówno okazjonalne jak i cykliczne. To tu w 1992 r. odbyły się Dożynki Wojewódzkie, a w 2007 r. mieszkańcy świętowali jubileusz 500-lecia nadania praw miejskich. Od ponad trzydziestu lat niezmiennie dużą popularnością cieszy się Jarmark Dominikański będący swoistym łącznikiem między współczesnością a czasami Jana Klemensa Branickiego.

¹ G. Ciołek, dz. cyt., s.77-78; L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa, 1981, s.363-5, 383; J. Bogdanowski, *Polskie ogrody ozdobne*, Warszawa 2000, s. 86, 87, 88, 312

8. ZALECENIA DLA DALSZYCH DZIAŁAŃ KONSERWATORSKICH

8.1. Założenia generalne

Wpływ na postępowanie konserwatorskie w zespołach pałacowo parkowych mają: **Karta Ateńska, Karta Wenecka, Karta Florencka, Dokument z Nara o Autentyźmie** oraz **Europejska Konwencja Krajobrazowa**. Dodatkowo, jeżeli chodzi o ogrody to wpływ na planowane w nich prace mają też przyrodnicze akty prawne: **Dyrektywa Ptasia** i **Dyrektywa Siedliskowa**. Na tle wymienionych powyżej międzynarodowych konwencji i aktów prawnych kierunki postępowania konserwatorskich przyjęte w regularnych ogrodach europejskich różnią się od siebie, co związane jest m.in. z ich stanem zachowania, sytuacją własnościową, społeczną rangą obiektu a zwłaszcza możliwościami finansowo – organizacyjnymi administratora obiektu.

Zespół pałacowo-parkowy w Choroszczy to obiekt o dobrze zachowanej substancji zabytkowej dysponujący ograniczonymi możliwościami finansowymi i organizacyjnymi. W oparciu o zalecenia Karty Florenckiej podstawą działań w dawnym zabytkowym parku powinna być bieżąca, stała pielęgnacja¹. Aby przywrócić obiektowi w jak najpełniejszym stopniu jego historyczną wartość i rangę przy jednoczesnym uwzględnieniu jego współczesnej funkcji należy podjąć też kompleksowe działania rewaloryzacyjne. Ze względu na znaczny stopień zatarcia kompozycji zwłaszcza w części przypałacowej: np. dziedzińiec, salon ogrodowy, częściowo układ wodny na zachód od pałacu, należy przeprowadzić działania z zakresu restauracji i restytucji(rekonstrukcji) szczególnie zniszczonych fragmentów.

Pomimo konieczności akceptacji niektórych elementów z etapów późniejszych w rozwoju parku, podstawową treścią pozostaje rewaloryzacja parku z etapu 1 – okresu jego świetności. Działania z zakresu restauracji i restytucji winny być przedsięwzięte po dokonaniu analizy wszystkich dokumentów archiwalnych i materiałów porównawczych. Podstawowe źródła na których powinna się opierać się koncepcja rewaloryzacji założenia to:

- plan założenia pałacowo-parkowego w Choroszczy, autorstwa Pierre Ricaud de Tirregaille ze zbiorów Bibliothèque Nationale de France (sygn. P 198229)
- Inwentarz Dóbr, sporządzony w rok po śmierci hetmana w 1772 r., przechowywany obecnie w AGAD w Warszawie, w zespole Archiwum Potockich z Rosi (syg.122).

Przy rekonstrukcji budynków, projektowania ogrodzenia, czy małej architektury ogrodowej ze względu na braki w materiale ikonograficznym należy się posiłkować materiałem porównawczym z epok, w tym przede wszystkim tym dotyczącym ogrodu Branickich w Białymstoku. Ze źródeł ikonograficznych do najważniejszych zaliczyć należy:

- Ogród górny w Białymstoku ryt. M.H. Rentz wg rys. J.H. Klemma, ok. 1748–50, Muzeum Czartoryskich w Krakowie, sygn. MNK-XV-R.10-106

¹ D. Sikora, *Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w.*, Warszawa 2011, s.208, 217-19

- Widok ogólny ogrodu w Białymstoku od strony pałacu, rys. P. Ricaud de Tirregaille, ok. poł. 1752–poł. 1754, Bibliothèque Nationale de France, sygn. R 14553
- Widok na kaskadę i Altanę Chińską w Białymstoku z mostu ogrodowego, rys. P. Ricaud de Tirregaille, ok. poł. 1752–poł. 1754, Bibliothèque Nationale de France, sygn. R 14555
- Widok Pawilonu Chińskiego w Białymstoku, ryt. M.H.Rentz, rys. J.H. Klemm, Teki Glinki, t.236, fot. 59
- Elewacja Pawilonu nad Kanałem w Ogrodzie Dolnym w Białymstoku, BUW Gabinet Rycin, Zbiory Króla Poniatowskiego 187, nr 131
- Pawilon Włoski, rzut i elewacja (projekt?) - I poł. XVIII w., Teki Glinki, t. 236
- Fragment ogrodu górnego z boskietami, BUW Gabinet Rycin, Zbiory z Łańcuta, Inw. G. R. 1887, odcz. F. II
- Sala w boskiecie ogrodu w Białymstoku, ryt. M.H.Rentz wg rys. J.H. Klemma, ok.1748-50, Muzeum Czartoryskich w Krakowie, sygn. MNK-XV-R.10-109
- Altana trejżowa „chińska”, IS PAN neg. nr 8991 nr 8992
- Brama przed Pałacem Gościnnym, rys. z poł. XVIII w., IS PAN neg. nr 8991

Również wobec braku przekazów ikonograficznych dotyczących sposobu aranżacji salonu ogrodowego i parterów wodnych, ich rekonstrukcja winna się opierać na XVIII-wiecznych wzornikach. Przede wszystkim należy posiłkować się wzornikami, które Branicki znał lub posiadał w swoich zbiorach, takich jak:

- Antoine Joseph Dezallier d' Argenville, *La theorie et la pratique du jardinage*, 1709(I wyd.)
- Jacques-François Blondel, *De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général*, T.1-2, Paris 1737-8
- Daniel Marot, *Nouveaux Livre de Cabinets de Jardins different ornée de Cascades*, Amsterdam 1712
- Gabriel Perelle, *Lot of two engravings from Vues des plus belles maisons de France*, 1753
- Matthias Diesel, *Erlustierende Augenweide in Vorstellung Herrlicher Garten- und Lustgebäude*, Monachim 1723

Przy opracowywaniu poszczególnych rozwiązań niewątpliwie pomocne będzie posiłkowanie się istniejącymi opracowaniami projektowymi i realizacjami dotyczącymi przede wszystkim ogrodów historycznych w Białymstoku i w Wersalu.

8.2 Zalecenia szczegółowe

Dla obiektów zabytkowych o walorach architektoniczno-krajobrazowych jakimi są założenia pałacowo-parkowe ważna jest ochrona podstawowego układu kompozycyjnego i powiązań z otaczającym krajobrazem. W tym wypadku dopuszczalne są tak radykalne rozwiązania, jak wycinka dojrzałego drzewostanu dla odsłonięcia głównych osi kompozycyjnych czy wprowadzenie nowych elementów zieleni przesłaniającej dla zniwelowania znaczenia obcych stylistycznie obiektów.

Ukształtowanie terenu

Rzeźba terenu z czasów świetności kompleksu zachowała się niemal w niezmienionej formie. Wyjątek stanowi teren dawnego dziedzińca, fragmentów położonych na jego zapleczu sadów i dawnych boskietów. Czytelność historycznej kompozycji ogrodu zakłócają przede wszystkim pozostałości po dawnej lodowni i silosach na kiszonki. Wskazana jest ich likwidacja oraz usunięcie nadmiaru ziemi w okolicach dawnego pawilonu wschodniego. Niwelację terenu trzeba przeprowadzić przed rozpoczęciem prac związanych z odtwarzaniem kompozycji ogrodowej. Korekty wymaga też kształt wzgórza widokowego oraz umieszczonych na jego osi tarasów.

Kompozycja

Czytelną obecnie we fragmentach kompozycję należy odrestaurować zgodnie z przekazami historycznymi z XVIII w., zachowując w miarę możliwości dawny układ alej, systemów wodnych i wewnątrz ogrodowych. Należy weń włączyć zachowane fragmenty kompozycji parkowej z przełomu XIX/XX w.: aleję lipową zlokalizowaną w północno-wschodnim oraz zarysy owalnych wewnątrz tzw. cienników. W części dawnego dziedzińca i położonych na jego zapleczu sadów należy umiejętnie wkomponować w układ późniejsze, obce stylistycznie obiekty związane z współczesnym funkcjonowaniem zespołu.

Architektura

Obecnie na terenie założenia znajdują się jedynie dwa obiekty z liczącego dawniej siedem budynków dawnego zespołu pałacowego: pałac i wschodni pawilon gościnny. Niezwykle istotne dla odtworzenia historycznego charakteru założenia jest odtworzenie historycznych budowli w bezpośrednim otoczeniu pałacu: pawilonów gościnnych i oficyn. Odtworzenie w pierwotnym miejscu budynków kordegardy i domku odzwiernego jest niemożliwe ze względu na znajdującą się na tym terenie obiekty szpitalne. Za niedopuszczalne uważa się projektowanie i wznoszenie innych nowych budynków na terenie całego zespołu. Za wskazane uważa się w miarę możliwości przysłonięcie zielenią budynków powstałych w późniejszym okresie, w celu złagodzenia ich dominacji w krajobrazie.

Niezwykle istotne dla charakteru założenia jest przypisanie istniejącym i zrekonstruowanym obiektom odpowiednich funkcji:

- pałac: nadal prowadzona będzie działalność muzealna
- pawilon wschodni: po kapitalnym remoncie parter będzie pełnił funkcje obsługi ruchu turystycznego, na piętrze umieszczone zostaną pracownie muzealne.
- pawilon zachodni (nieistniejący): po rekonstrukcji przeznaczyć należy na cele muzealne, takie jak: wystawy czasowe, zajęcia edukacyjne i warsztaty muzealne
- oficyna kuchenna (nieistniejąca): po rekonstrukcji z budynek winien być użytkowany zgodnie z pierwotną funkcją. Należy urządzić w nim restaurację i kawiarnię. Piętro może być wykorzystywane jako centrum konferencyjne lub na większe wystawy czasowe.
- oficyna gościnna (nieistniejąca): tak jak w przypadku oficyny kuchennej celowe jest zachowanie pierwotnej funkcji. Budynek ten pomieścić powinien hotel.

- stajnia z 1892 r. : odremontowany i zmodernizowany (z zachowaniem historycznej bryły zewnętrznej) budynek służyć będzie zarówno jako zaplecze gospodarczo-ogrodnicze parku, jak i na potrzeby wystawiennicze i edukacyjne. Wewnętrzny dziedziniec po przesłonięciu szklanym dachem może pełnić rolę oranżerii
- budynek wagi samochodowej: obiekt z l. 30. XX w., po remoncie i adaptacji może zostać wykorzystany do pracy twórczej
- budynek Centrum Badań i Konserwacji Zabytków: mieści muzealne pracownie konserwatorskie
- magazyn gospodarczy: ten niewielki budynek docelowo należy rozebrać
- oczyszczalnia ścieków: obiekt ten bezwzględnie należy rozebrać

Układ wodny

Układ wodny zachował się w znacznym stopniu, jednakże w niektórych miejscach nastąpiła jego deformacja. W ramach rewaloryzacji należy:

- przeprowadzić korektę linii brzegowych kanału krzyżowego w celu przywrócenia jej oryginalnego kształtu wokół wyspy pałacowej, jego ramiona winny być jednakowej szerokości, zaś naroża zaokrąglone
- odtworzyć historyczny układ trzech sadzawek i łączących je kanałów na terenie dawnych parterów wodnych
- zlikwidować sadzawki powstałe w l. 80. XX w.
- wykonać zbiornik wyrównawczo-spustowy i progi na rowach melioracyjnych w celu magazynowania wody i jej użytkowania dla potrzeb parkowych w okresie suszy

Do umacniania zbiorników wodnych, kanałów i rowów melioracyjnych należy zastosować materiały wskazane w opracowaniu rozpoznania systemu wodnego¹, takich jak: darni, faszyna, palisada². Wprowadzanie umocnień betonowych czy kamiennych należy ograniczyć do niezbędnego minimum, ze względu zarówno na zabytkowy charakter obiektu, jak i potrzebę traktowania wód jako składników określonej biocenozy.

Układ drogowy

Na terenie parku przebieg dróg winien być prosty i zgodny ze śladami dawniejszych alei lub tak zaprojektowany by nawiązywały one do osiowych kompozycji charakterystycznych dla ogrodów XVIII w. Należy przekształcić w aleję drogę o nawierzchni gruntowej biegnącą wzdłuż rzeki Horodnianki i drogę gruntową prowadzącą skrajem lasu od strony północnej. W wypadku przywrócenia łąk na polach otaczających wzgórze widokowe powinno się też odtworzyć ścieżki o łagodnej linii widoczne na planie z XVIII w.

Alejki i ścieżki wewnątrz parku powinny zachować charakter wyłącznie pieszy z nawierzchnią nawiązującą do historycznych rozwiązań z epoki. Ich konstrukcja powinna jednak zostać tak zaprojektowana aby umożliwić przejazd sprzętu związanego pielęgnacją zieleni. Ze względu na konfigurację terenu parku utrzymanie układu drogowego w należytym stanie wymaga wykonania rowów jak i drenowania pod ważniejszymi ciągami komunikacyjnym w miejscach nadmiernie uwilgotnionych.

¹ B. Poźniak, M. Poźniak, dz. cyt., s.19

² Jednym z polecanych rozwiązań jest palisada dodatkowo wzmocniona poziomą belką (L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993, s.324)

Szata roślinna

Ochrona zieleni w zabytkowym parku w Choroszczy wymaga podjęcia różnorodnych działań, takich jak: pielęgnacja, konserwacja, restauracja i restytucja. Wiele drzew i krzewów należy usunąć, gdyż zacierają dawny układ kompozycyjny, zaś w zachowanych alejach i szpalerach należy uzupełnić ubytki przez dosadzenie nowych egzemplarzy, w możliwie najstarszym wieku. Zwrócić też trzeba szczególną uwagę na zachowanie grup roślinności o charakterze leśnym, które powstały na skutek naturalnej sukcesji zbiorowiska roślinnego. Ich usunięcie spowodowałoby zakłócenie równowagi ekologicznej w parku, co pociągnęłoby za sobą nieodwracalne i trudne do przewidzenia skutki.

Przy nowych nasadzeniach podstawę doboru materiału roślinnego powinno stanowić zarówno archiwalnie potwierdzona obecność danego gatunku w parku, jak i jego dostosowanie do zmienionych warunków fizjograficznych i klimatycznych. Niedopuszczalne jest wprowadzanie współczesnych gatunków i odmian obcych dla parków historycznych.

Elementy rzeźby i architektury ogrodowej

Istotne znaczenie dla uzyskania charakteru dawnej magnackiej rezydencji ma odtworzenie salonu ogrodowego. Konsekwentnie należało by zatem uzupełnić dekorację salonu ogrodowego o trejaż i zespół ośmiu rzeźb figuralnych i dwóch waz uwzględniając znane preferencje hetmana Branickiego w tym względzie. Figury zdobiące partery winny być zwrócone w kierunku pałacu, tak by optymalne miejsce do ich oglądania znajdowało się na osi budynku.

Zakończenie ramion poprzecznych kanału krzyżowego stanowiła z jednej strony rzeźba Diany a z drugiej umieszczona na niewielkiej wyspie altanka chińska. Odtworzenie tych elementów wyposażenia parku jest istotne dla jego spójności kompozycyjnej. Piętrowa altana nawiązującą do mody na *chinoserie*, da możliwość percepcji rozległych panoram zarówno wewnątrz i na zewnątrz założenia. Konsekwentnie należało by zatem odtworzyć trejaż flankowany przez dwa putta umieszczony na zakończeniu osi głównej kanału. Natomiast istniejący starodrzew, sprawia że odtworzenie pawilonu wieńczącego wzgórze widokowe obecnie nie jest możliwe. W przyszłości, jeżeli podjęte zostanie decyzja o wymianie drzewostanu na młodszy odpowiadający charakterem założeniom barokowej sztuki ogrodowej, należy powrócić do tematu rekonstrukcji tego budynku, gdyż była to główna dominanta północnej części założenia i jedyny obiekt architektoniczny widoczny od strony rzeki Narwi i drogi Choroszcz-Złotoria¹.

Należy uwzględnić proces ewolucji ogrodu w czasie i zachować pochodzące z przełomu XIX/XX wieku trzy mostki: na osi głównej i dwóch osiach bocznych. Oprócz kamiennego mostu² prowadzącego na wyspę pałacową należało by również odtworzyć mostki drewniane stanowiące wyjście z wyspy na aleje ogrodowe. Mostki te powinny być powiązane kompozycyjnie z niskim płotkiem odgradzającym kanał

¹ Obecny przebieg drogi Warszawa-Białystok został wyznaczony dopiero w XIX w.

² W 2021 r. firma KARST Sp. z o.o., wykonał projekt mostka, który uzyskał akceptację Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

wokół wyspy po jego zewnętrznej stronie. Powinno się też odtworzyć mostek prowadzący na wyspę leżącą na zakończeniu zachodniego ramienia kanału.

Na terenie dawnego założenia ogrodowego należy rozmieścić ławki a także zaprojektować mostki nad rowami melioracyjnymi przebiegającymi pod alejkami i duktami. Ich lokalizacja winna być zgodna z planem Ricaud de Tirregaille'a.

Odtwarzanie powiązań widokowych

Ważnym elementem kompozycji są powiązania widokowe, zarówno między elementami w obrębie samego założenia jak i otaczającym krajobrazem. Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym najbliższej okolicy: rozwój zabudowy, zmiany w układzie komunikacyjnym oraz nowe podziały własnościowe uniemożliwiają postrzeganie ogółu kompozycji zespołu z zewnątrz. Możliwy jest jedynie wgląd poprzez miejsca stanowiące rodzaj wejść wprowadzających na jego teren.

Natomiast ekspozycja czynna oparta na osiach widokowych, stanowiących przedłużenie kompozycji ogrodowej w wielu miejscach się zachowała. Dotyczy to przede wszystkim otwarcia w części północnej i zachodniej na okoliczne tereny łąk nadnarwiańskich. Te widoki zapożyczone są ważnym elementem kompozycji ogrodowej, i winny być traktowane jako jeden z głównych czynników tworzących *genius loci* choroskiego założenia. Należy zatem dążyć do usunięcia nieprzemyślanych nasadzeń, samosiewów i zakrzewień zacierających miejscami niektóre kierunki powiązań widokowych. Od strony wschodniej, gdzie krajobraz szpecą liczne przykłady chaotycznej „nowoczesnej” zabudowy i infrastruktury boiska sportowego za wskazane uważa się w miarę możliwości przysłonięcie zielenią budynków powstałych w późniejszym okresie.

Infrastruktura

Zarówno droga dojazdowa, teren dziedzińca, salon ogrodowy, jak i główne alejki parkowe docelowo powinny być oświetlone i monitorowane. Konieczne jest by przy ulicy Pałacowej, w pobliżu lokalnego boiska sportowego powstał parking dla samochodów osobowych i autokarów. Za niedopuszczalne uznaje się wprowadzanie do zabytkowego obiektu wszelkich nowoczesnych udogodnień, które mogły by zmienić historyczny wizerunek obiektu.

Ogrodzenie

Za celowe i konieczne uważa się ogrodzenie obiektu w jego obecnych granicach. Przedsięwzięcie to jest uzasadnione z punktu widzenia charakteru planowanych prac konserwatorskich zagrożonych dewastacją ze strony ludzi i dzikich zwierząt. Ze względu na zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym otoczenia rezydencji nie ma możliwości odtworzenia stanu z XVIII w. Rodzaj ogrodzenia powinien zostać dostosowany do charakteru otoczenia:

- na osi głównej należy zaakcentować kierunek historycznego dojazdu do pałacu poprzez odtworzenie bramy wjazdowej i furtek na osi głównej założenia. Ogrodzenie na odcinku obejmującym szerokość dziedzińca i dwóch leżących po jego bokach

ogródków powinno nawiązywać do wzorów historycznych z epoki. Ze względu na sąsiedztwo ze szpitalem psychiatrycznym musi mieć odpowiednią wysokość i być wykonane z trwałych materiałów

- od strony południowo-wschodniej sąsiadującej z terenem szpitala i gminnym „Orlikiem” z uwagi, że znajduje się tu wejście na teren założenia, płot powinien zachować reprezentacyjny charakter. Może mieć lżejszą formę: metalowych sztachet na podmurówce. Brama wjazdowa na teren zespołu powinna zostać umieszczona na wysokości granicy z boiskiem. Wymaga to uzgodnień z Gminą Choroszcz, która jest właścicielem fragmentu drogi długości ok. 120 m wcinającej się w teren należący do Muzeum.

- od strony zachodniej w znacznej części nie ma konieczności stawiania ogrodzenia. Rzeka Horodnianka stanowi aha – formę rozgraniczania ogrodu uniemożliwiającą jego przekroczenie a jednocześnie nie przesłaniającą widoku na okolicę

- od strony północnej i północno zachodniej sąsiadującej z terenem łąk nadnawiańskich i lokalną drogą do Złotorii ogrodzenie powinno przyjąć formę ażurowych paneli umożliwiających percepcję rozległych panoram widokowych.

- od strony wschodniej sąsiadującej z terenem ogródków działkowych, ze względu na traktowanie parku jako zaplecza przez ich użytkowników, dobrym rozwiązaniem było by ogrodzenie z wysokich paneli, rodzaj parkanu, stosowany w ogrodzie białostockim.

Komunikacja

Dawna główna aleja obecnie łącząca obiekt z pobliskim szpitalem psychiatrycznym pozostaje zamknięta. Ze względu na obecne podziały własnościowe jej otwarcie jest niemożliwe. Droga ta stanowi ona jednak ważny element kompozycyjno-przestrzenny i należy podjąć próbę zaakcentowania jej historycznego charakteru przez odtworzenie przynajmniej fragmentu alei wierzbowej.

Na teren założenia prowadzi ulica Pałacowa o nawierzchni żwirowej na bruku, która łączy dziedziniec z lokalną szosą do Złotorii. Z racji faktu, że pełni ona obecnie rolę głównego wjazdu powinna zostać zmodernizowana i dostosowana do ruchu zarówno samochodowego, jak i pieszego. Wskazane jest aby komunikacja wewnętrzna związana z działalnością Muzeum przekierowana została na nową drogę poprowadzoną wzdłuż ogrodzenia od strony południowej. Dodatkowo, jako drogę gospodarczą służącą do prac pielęgnacyjnych na terenie parku należy wykorzystać równoległą do ul. Parkowej drogę gruntową prowadzącą na pola od strony rzeki Narwi.

Zestawienie tabelaryczne zaleceń

Oznaczenia na planie	Element przestrzenny kompozycji	Zalecenia
A	Aleja dojazdowa	docelowo: - odtworzyć pierwotną formę alei wierzbowej bez funkcji dojazdowej do pałacu.
B	Dziedziniec	tymczasowo: - wyremontować pawilon wschodni - formowaną zielenią zaznaczyć zarysy oficyn docelowo: - odtworzyć pierwotny układ budynków historycznych - zasadzić szpalery kasztanowców przed oficynami - zmienić bramę i ogrodzenie między dziedzińcem a terenem szpitalnym
C	Wyspa z pałacem	docelowo: - powrócić do pierwotnej formy wyspy - odtworzyć 3 mostki (1 od frontu i 2 na osi bocznych ryzalitów) i powiązać je z niskim ogrodzeniem odgradzającym kanał wokół wyspy po jego zewnętrznej stronie - przywrócić dawny reprezentacyjny charakter <i>cour d'honneur</i>
D	Salon ogrodowy	tymczasowo: - prowadzić prace pielęgnacyjne na drzewostanie (cięcia formujące) - założyć partery gazonowe docelowo: - założyć partery haftowe - uzupełnić dekorację salonu ogrodowego o trejaż i zespół ośmiu rzeźb figuralnych i dwóch waz - wymienić drzewostan w alejach lipowych
E	Kanał wodny	tymczasowo: - zapewnić konserwację układu wodnego - prowadzić prace pielęgnacyjne na pobliskim drzewostanie docelowo: - powrócić do pierwotnej formy kanału wokół wyspy pałacowej - wykonać nową palisadę - skorygować kształt wyspy leżącą na zakończeniu zachodniego ramienia kanału, odtworzyć prowadzący do niej mostek, otoczyć ją niskim szpalerem wierzbowym z czterema formowanymi lipami po rogach - zaprojektować altanę nawiązującą do mody na <i>chinoserie</i> - wszystkie ramiona kanałów po zewnętrznej stronie obwieść strzyżonymi szpalerami lipowymi.

F	Partery wodne	<p>tymczasowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - uporządkować roślinność - zapewnić konserwację istniejących basenów <p>docelowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - odtworzyć układ trzech basenów i łączących je kanałów - odtworzyć układ roślinności z XVIII w. - przywrócić terenowi za zachodnim pawilonem formę wnętrza ogrodowego, zamkniętego z dwóch stron boskietami
G	Boskiety z gabinetami	<p>tymczasowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - zlikwidować silosy na kiszonki i rozebrać ruiny lodowni - uporządkować teren <p>docelowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - zagospodarować teren w formie boskietów - wewnątrz ogrodowe za wschodnim pawilonem przeprojektować uwzględniając planowaną funkcję związaną z obsługą ruchu turystycznego
H	Kwatery sadów	<p>tymczasowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - rozebrać nieczynną oczyszczalnię <p>docelowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - zlikwidować istniejący parking i drogę gruntową do rzeki - założyć sady otoczone szpalerem wierzbowym
I	Aleje prowadzące na wzgórze	<p>tymczasowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - prowadzić prace pielęgnacyjne na drzewostanie (cięcia formujące) <p>docelowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - odtworzyć tarasowy układ na osi założenia - ukształtować alejki - wymienić drzewostan w alejach lipowych - ustawić trejaż na zakończeniu kanału
J	Wzgórze z gabinetem	<p>tymczasowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - prowadzić prace pielęgnacyjne na drzewostanie (cięcia formujące) <p>docelowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ukształtować wzgórze widokowe i odtworzyć schody na osi głównej - wymienić drzewostan - odtworzyć pawilon
K	Zwierzyniec	<p>tymczasowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - prowadzić prace pielęgnacyjno-porządkowe na drzewostanie <p>docelowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - odtworzyć układ duktów leśnych - prowadzić gospodarkę drzewostanem
L	Łąki	<p>tymczasowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - prowadzić prace pielęgnacyjno-porządkowe na drzewostanie: - otworzyć widok na pola i łąki nadnarwiańskie <p>docelowo:</p> <ul style="list-style-type: none"> - odtworzyć łąki - odtworzyć ścieżki

9. Uwagi końcowe

Rewaloryzacja zespołu pałacowo-parkowego w Choroszczy napotyka na dość poważne trudności - nie ma wystarczającej dokumentacji pisanej i ikonograficznej, ponadto południowa część dziedzińca jest własnością innego użytkownika i nie nadaje się do pełnej rekonstrukcji. Poważny problem stanowi wkomponowanie w układ obiektów późniejszych i odmiennych stylistycznie a także odtworzenie powiązań widokowych z otaczającym krajobrazem. Rozwój zabudowy, zmiany w układzie komunikacyjnym oraz nowe podziały własnościowe sprawiły, że w niektórych miejscach zakłócona została zarówno czynna, jak i bierna ekspozycja założenia.

W latach poprzednich powstawały kilkakrotnie koncepcje rewaloryzacji założenia pałacowo-parkowego w Choroszczy. Pierwszą temat ten podjęła w 1962 r. Elżbieta Żyłko w dokumentacji historycznej dotyczącej pałacu. W l. 70. XX w. powstały projekty odtworzenia podwórca wokół pałacu, remontu i rekonstrukcji pawilonów gościnnych oraz ich adaptacji. Jolanta Mierzwa-Duniewicz zaproponowała pełną rekonstrukcję według inwentarza dóbr choroskich: odtworzenie rzeźb, małej architektury ogrodowej, altany chińskiej i pawilonu na wzgórzu, gdzie mieściła by się cukiernia. W pobliżu drogi dojazdowej miały też powstać parking i restauracja. Z kolei Ewa Bończak-Kucharczyk zakładała utworzenie we wschodniej części parku zwierzyńca a funkcję obiektu określiła jako teren rekreacji okolicznych mieszkańców i pacjentów szpitala oraz cel wycieczek turystycznych.

W sporządzonym w 1989 r. przez Annę Walkiewicz studium historyczno-przestrzennym zrezygnowano już z tak rozbudowanego programu na korzyść projektu nie wymagającego dużych nakładów finansowych. Nowością była propozycja utworzenia w części parku naturalnej łąki kwietnej, jednocześnie jednak, w otoczeniu pałacu, w sezonie letnim proponowano wystawianie drzewek oranżeryjnych - cytryn i pomarańczy. Wszystkie wyżej wymienione opracowania zwracały uwagę na unikalność założenia parkowego, jednak brak materiałów ikonograficznych z epoki sprawił, że często proponowane rozwiązania były bardzo dowolnym wytworem wyobraźni projektanta. Co znamienne wszystkie te projekty tworzone były w oderwaniu zarówno od spraw własnościowych, aktualnego układu komunikacyjnego czy otoczenia zespołu i to zarówno tego wartościowego, jak i zdegenerowanego. Zakładano formę ochrony indywidualnej w wąskich granicach zabytku pozbawionych strefy ochrony konserwatorskiej.

Momentem zwrotnym w studiach nad zespołem choroskim stało się odkrycie w ostatnich latach XX w. pochodzącego z epoki planu założenia wykonanego przez Pierre'a Ricaud de Tirregaille. Jego analiza dała nowe spojrzenie na kolejne próby rekonstrukcji pierwotnego układu barokowego zatartego w XIX i XX wieku. Miała również wpływ na decyzję o objęciu ochroną konserwatorską łąk i pól otaczających park od strony północno-wschodniej i północno-zachodniej.

Główną intencją przyświecającą obecnemu programowi rewaloryzacji winno być przywrócenie charakteru dawnej XVIII-wiecznej letniej rezydencji magnackiej poprzez rekonstrukcję reprezentacyjnego dziedzińca flankowanego pawilonami i oficynami.

nami oraz odtworzenie zgodnie z przekazami historycznymi salonu ogrodowego oraz parku. Szczególną uwagę należy zwrócić na to, by uwzględnić istniejącą substancję zabytkową i aby nowe rozwiązania, niezbędne dla współczesnego i przyszłego funkcjonowania obiektu nie kolidowały z historyczną kompozycją założenia ogrodowego.

Przygotowanie dokumentacji realizacyjnej wymaga dostosowania do specyfiki konserwatorskiej zabytkowych założeń pałacowo-parkowych. Potrzebne jest ścisłe powiązanie dokumentacji z innymi zagadnieniami realizacyjnymi, ich zakresem oraz trybem konserwatorskiego postępowania w terenie. Dokumentacja realizacyjna obejmuje zarówno projekt rewaloryzacji głównych składników założenia pałacowo-parkowego, jak i rozwiązań składowych takich: projekt techniczny rewaloryzacji układu wodnego, projekt budowlany i wykonawczy dróg i ich odwodnienia, projekty techniczny adaptacji istniejących budynków historycznych, projekty techniczne obiektów rekonstruowanych.

Przy opracowaniu harmonogramu realizacji na szczególną uwagę zasługują ustalenia dotyczące kolejności i wzajemnego nakładania się poszczególnych rodzajów prac rewaloryzacyjnych. Dotyczy to zwłaszcza prac ogrodniczych, które mogą być wykonywane tylko w określonej porze roku, a właściwy efekt osiągnięty zostaje niekiedy po kilku latach od rozpoczęcia prac. Prace ogrodnicze stale przeplatają się z innymi, jak układanie sieci uzbrojenia podziemnego, drogowe, melioracyjne, itd. Wiele robót determinuje wykonanie innych, co wymaga właściwego oznaczenia terminu i czasu ich realizacji.

Optymalnym rozwiązaniem by było, aby koncepcję rewaloryzacji zespołu pałacowo-parkowego w Choroszcy opracować dla całego obiektu. Jednak z uwagi na rozmiar obiektu i konieczność przeprowadzenia dodatkowych badań, można założyć, że będzie przygotowywana etapowo. W pierwszej kolejności działaniami powinno się objąć rejon drogi dojazdowej, dziedzińca, wyspy pałacowej, salonu ogrodowego i parterów wodnych. Kwestią przyzwolenia konserwatorskiego jest odchodzenie w procesie rewaloryzacji od bezwzględnego tradycjonalizmu na rzecz realizacji, które dobrze wpiszą się w struktury układu przestrzennego, spełnią oczekiwania funkcjonalne i użytkowe a także będą świadczyć o ciągłości procesu ewolucji.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zespół Archiwum Roskie

Inwentarz dóbr wszystkich (...) po śmierci (...) Jana Klemensa (...) Branickiego (...) w roku tysięcznym siedemsetnym siedemdziesiątym drugim spisany, sygn.122,

Explicacya Destynowanego Gruntu na Wsi Zastawie P.Klemensowi Szaybie sygn.418

Inwentarz pałacu choroskiego pisany d[nia] 2 Augusti 1757 Anno sygn.763 [w:] Pałac Branickich w Białymstoku, t. 1, Inwentarze z XVII i XVIII stulecia, cz. 2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012

Korespondencja, listy Jana Klemensa Branickiego i osób z nim związanych, sygn.: IV/10, IX/40, XVII/12, XXI/3, XXI/33, XXIV/1-2, XXIV/41, XXIV/96, XXIX/130, XXX/90, LXXVII/17

Bibliothèque Nationale de France, Paryż

Plan de Horoska. Meson de Plesance appartenent au Comte Braniski Grand Général de la Courone. Plan de Horoska. Meson de Plesance appartenent au Comte Braniski Grand Général de la Courone, sygn. P. 198229

Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej

Fotografia polska 30.11.1963 r. nr neg. N-34-106-D-Narew;

Ortomozaika fotografii polskich 13.10.1975 r. nr neg. Rob.58/GK 2938; Rob.58/GK 2946

Gabinet Rycin Uniwersytetu Warszawskiego

Pałac w Choroszczu, rysunek, sygn. Zb. Króla P. 187 nr 151

Gosudarstvenny muzejno-wystawocznyj Centr ROSFOTO, Petersburg

Park w Choroszczu, P.N. Aleksiejew, 1915, sygn. ROSFOTO KP 081/109,

Park w Choroszczu, fotografia, P.N. Aleksiejew, 1915, sygn. ROSFOTO KP 081/110,

Pałac w Choroszczu, fotografia, P.N. Aleksiejew, 1915, sygn. ROSFOTO KP 081/111,

Park w Choroszczu, fotografia, P.N. Aleksiejew, 1915, sygn. ROSFOTO KP 081/113,

Muzeum Podlaskie w Białymstoku

Pałac w Choroszczu, pocztówka, 1904, sygn.. MN/CH/1/17

Fabryka C.A. Moesa, pocztówka, 1904, sygn.. MN/CH/1/19

Park w Choroszczu, fotografia, 1916, sygn. sygn. MBH/1/8909.80,

Park w Choroszczu, fotografia, 1916, sygn. sygn. MBH/1/8909.81

Park w Choroszczu, fotografia, 1916, sygn. sygn. MBH/1/8909.82

Dokumentacja fotograficzna prac przy rekonstrukcji systemu wodnego, fot. A. Ciulkin, 1985, neg. Dz. Sztuki nr 271-276

Narodowe Archiwum Cyfrowe

Ruiny pałacu w Choroszczu, fotografia, sygn. 3/1/0/9/-589, 590

Narodowy Instytut Dziedzictwa

Teki Ciołka, sygn. TC-OR-715-12; TC-P-694

Teki Glinki, sygn. T. 256, 315, 316, 328, 339, 341, 358, 368, 397

Samodzielny Publiczny Psychiatryczny Zakład Opieki Zdrowotnej w Choroszcy

Orzeczenie szacunkowe z dn. 12 VII 1929 r. towarzyszące aktowi notarialnemu zakupu ziemi, 6 kart luzem

Staatsbibliothek zu Berlin

Pierworys mapy J.C. Textora Neu-Ost-Preussischen Kriegskarte, 1795-1800, sygn. SBB III C Kart. Q17030

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku

Dokumentacja fotograficzna parku, fot. W. Paszkowski, 1950

Dokumentacja fotograficzna parku, 1962, neg.32/2863, 32/2864, 35/2868, 35/3071

Dokumentacja fotograficzna parku, 1963, , neg.38/3373, 41/3602, 41/3603,

Dokumentacja fotograficzna parku, 1964, neg.46/4121, 49/7390

Dokumentacja fotograficzna parku, 1966, neg.5/179, 5/180,

The National Archives at College Park, Maryland

Zdjęcie lotnicze Choroszcy, 1944, sygn. GX929

Źródła drukowane

Berg vom C., *Geschichte der Familie Moes*, Düsseldorf, 1911

Borawski W., Heyman M., *Budowa Wojewódzkiego Białostockiego Zakładu Psychiatrycznego w Choroszcy*, Warszawa 1930

„Gazeta Białostocka” 1913, nr 47(54)

Gloger Z., *Letni dworzec w Choroszcy*, „Kłosa” 1874, nr 476

Katalog drzew i krzewów owocowych z zakładu ogrodniczego Alfreda Moes w Nowosiótkach pod Białymstokiem przez Choroszcz Gubernia grodzieńska, 1889/90

Lehndorff E.A. *Dziennik [w:] Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, Warszawa, 1963, t.2, s.10

Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, oprac. B. Królikowski, Warszawa 1986

Poniatowski S.A., *Pamiętniki, pod red. Wł. Konopczyńskiego i St. Ptaszyckiego*, Warszawa 1915
Sprawozdanie z działalności Białostockiego Wojewódzkiego Szpitala dla Psychiczenie i Nerwowo Chorych za rok 1932, Choroszcz 1933

Opracowania

Baran D., Kazimierzak R., Kola A., *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Choroszcy k/Białegostoku*, Toruń 2001, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

Baran D., Kaźmierczak R., *Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie ogrodu Branickich w Choroszcy k/Białegostoku w 2001 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2003, z. 8-9

Blondel J.F. *De la distribution des maisons de la plaisance et de la décoration des édifices engénérale*, t.1, Paris 1737

Bogdanowski J., *Polskie ogrody ozdobne*, Warszawa, 2000

Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Katalog parków i ogrodów województwa białostockiego*, maszynopis w WUOZ w Białymstoku, cz.2, t.4, Białystok 1988

- Bończak – Kucharczyk E.**, *Park zabytkowy w Choroszczy. Szczegółowa inwentaryzacja roślinności*, 1976; oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Bończak-Kucharczyk E., Żukowski J.**, *Aktualizacja szczegółowej inwentaryzacji roślinności parku w Choroszczy*, 1988; oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Ciołek G.**, *Choroszcz. Inwentaryzacja drzewostanu*, 1955, oprac. w zasobach NID
- Ciołek G.**, *Ogrody polskie. Przemiany treści i formy*, Warszawa, 1954
- Dąbrowska A.**, *Założenie pałacowo-parkowe w Choroszczy. Od "domku wiejskiego" magnata do rezydencji fabrykanta*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1999, t.31
- Dąbrowska A.**, *Pałac w Choroszczy jako rezydencja fabrykanta (1840-1915)*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2000, z. 6
- Dąbrowska A.**, *Założenie pałacowo-parkowe w Choroszczy. Źródła ikonograficzne XVIII-XIX w.*, [w:] *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie. Źródła historyczne - stan badań*, Białystok 2003
- Dąbrowska A.**, *Miasto letniej rezydencji Branickich*, [w:] *Czas na Podlasie – Choroszcz, Białystok*, 2008
- Dąbrowska A.**, *„Plan de Choroska” a „inwentarz dóbr” – porównanie dwóch osiemnastowiecznych źródeł do założenia pałacowo-parkowego w Choroszczy*, „Biuletyn Konserwatorski” 2008
- Dąbrowska A.**, *Letnia rezydencja Branickich w Choroszczy. Problemy rewaloryzacji i adaptacji* [w:] *Parki i ogrody zabytkowe - ochrona i konserwacja. Ogród Branickich Białymstoku historia rewaloryzacji*, Białystok, 2011
- Dąbrowska A.**, *Problemy rewaloryzacji założenia pałacowo-parkowego w Choroszczy w świetle zmian w zagospodarowaniu przestrzennym otoczenia rezydencji*, [w:] *Muzea – rezydencje w Polsce I*, Kozłówka 2015
- Dąbrowska A.**, *Pawilony gościnne w zespole pałacowym w Choroszczy: historia, stan obecny i plany na przyszłość*, „Biuletyn Konserwatorski” 2020
- Dezallier d' Argenville A. J.**, *La theorie et la pratique du jardinage*, 1709
- Glinka J.**, *Choroszcz letnia rezydencja hetmańska w XVIII stuleciu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1938, nr 2,
- Glinka J.**, *Prace Jana Zygmunta Deybla w ramach mecenatu Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Historii Sztuki”, nr 4, 1961
- Hautecouer L.**, *Historie de l'architecture classique en France, Premiere moitiel du XVIII*, t.3, Le Style Louis XV, Paris 1950
- Hentschel W.**, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967, t. 1-2
- Kowalczyk J.**, *Pierre Ricaud de Tirregaille architekt ogrodów i pałaców*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1988, t.33, z.4
- Jaworski M., Pisz M., Rzeźnik S., Wroniecki P.**, *Sprawozdanie z badań nieinwazyjnych na terenie założenia parkowego Pałacu Branickich w Choroszczy*, Warszawa 2011, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
- Kowecka E.**, *Dwór "najrzędniejszego w Polsce magnata"*, Warszawa, 1991
- Lepionka H.**, *Opracowanie i analiza Numerycznego Modelu Terenu dla zespołu pałacowo parkowego w Choroszczy, gm. loco, woj. podlaskie*, Supraśl 2023; oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku

- Łukaszewicz J.**, *Określanie wieku niektórych gatunków drzew ulicznych na podstawie wybranych parametrów dendrometrycznych*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego”, 2010
- Majdecki L.**, *Historia ogrodów*, Warszawa, 1981
- Majdecki L.**, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa, 1993
- Majdecki L.**, *Tabela wiekowa drzew, rękopis w: Oddział Architektury Krajobrazu SGGW*, Warszawa, 1986
- Mózdzyński G.**, *Badania architektoniczne pawilony wschodniego w zespole pałacowym dawnej letniej rezydencji Branickich w Choroszcy*, Białystok 2016, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Mózdzyński G.**, *Badania architektoniczne budynku wagi samochodowej na terenie zabytkowego parku pałacowego w Choroszcy*, Białystok 2024; oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Nieciecki J.** *Kamienne rzeźby zamawiane przez Jana Klemensa Branickiego w Gdańsku*, [w:] *Europa, Rzeczpospolita, Prusy Królewskie: nowożytność*, pod red. Danuty Dettlaff, Bydgoszcz, Puck 2018
- Nieciecki J.**, *Opowieści o „Polskim Wersalu”. O tym jak zwiedzano piękności parków i okolic Białegostoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1998,, z.4
- Oleksicki A.**, *Białystok i okolice - nowo pozyskane źródła kartograficzne z archiwów rosyjskich*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Białostockiego” 1996
- Oleksicki A.**, *Przemiany przestrzenne Choroszcy w pierwszej połowie XVIII w.*, [w:] *Polska czasów saskich*, pod red. M. Wrzoska, Białystok, 1986
- Oleńska A.**, *Jan Klemens Branicki „Sarmata nowoczesny”. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011
- Orłowska E.**, *Wyniki badań zapraw z polichromią z pawilonu w Choroszcy*, Toruń 2015, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Orłowska-Rogalska J.**, *Szczegółowa Inwentaryzacja Dendrologiczna Zabytkowego Parku w Choroszcy*, Białystok 2023, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1, Inwentarze z XVII i XVIII stulecia, cz. 2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012
- Pokrowski W.**, *Archieologiczeskaja Karta Grodniejskoj Guberni*, Wilno 1895
- Poźniak B. Poźniak M.**, *Rozpoznanie systemu wodnego zespołu pałacowo-ogrodowego w celu uporządkowania stosunków wodnych i rewaloryzacji układu wodnego*, Białystok 2008, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Rosińska-Drewojed A.**, *Z twórczości malarza białostockiego Michała Kuleszy*, „Rocznik Białostocki” 1961
- Rostworowski E.**, *Francja, Polska i Podlaski Wersal*, [w:] *Polska czasów saskich*, pod red. M. Wrzoska, Białystok, 1986
- Siewniak M.**, *Gospodarka drzewostanem w założeniach parkowo-ogrodowych*, „Komunikaty Dendrologiczne” 1990, nr 16
- Sikora D.**, *Konserwacja ogrodów regularnych XVII i XVIII w.*, Warszawa 2011,
- Sikora D.**, *Projekt wstępnej gospodarki drzewostanem w zabytkowym parku w Choroszcy*, Warszawa 2023, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Sokół Z.**, *Bibliofilstwo i biblioteka Jana Klemensa Branickiego (Gryfity)*, „Zeszyty Naukowe filii UMCS w Rzeszowie” 1973, nr 2

- Szulborski E.**, *Mecenat artystyczny Jana Klemensa Branickiego*, [w:] *Polska czasów saskich*, pod red. M. Wrzoska, Białystok 1986
- Taranta I.**, *Letnia rezydencja Branickich w Choroszcy. Badania archeologiczne w 2018 r.*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne” 2020
- Walkiewicz A.**, *Choroszcz, woj. białostockie. Studium historyczno-przestrzenne dawnego założenia fabrycznego Moesów, ob. szpitala*, maszynopis w WUOZ w Białymstoku, Białystok 1986
- Walkiewicz A.**, *Choroszcz, woj. białostockie. Studium historyczno-przestrzenne parku przy pałacu Branickich*, maszynopis w WUOZ w Białymstoku, Białystok 1989
- Wasilewski L., Mózdzyński G.**, *Badania architektoniczne stajni z magazynem w zespole zabudowań pofabrycznych dawnej fabryki Moesa w Choroszcy*, Białystok 2015; oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Wawrusiewicz A.**, *Sprawozdanie z badań archeologicznych realizowanych w 2022 roku w Choroszcy dz. geod. nr 101/14 oraz 101/26, obręb 0031, ul. Pałacowa*, Białystok 2020, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.
- Wątroba P.**, *Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a odnalezionych w Bibliotheque Nationale de France*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001
- Wildner-Nurek I.**, *Wytyczne konserwatorskie dotyczące obszaru szczególnie cennego w Choroszcy*, 2000 oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Wildner-Nurek I., Dąbrowska A.**, *Szczegółowa inwentaryzacja roślinności Ogrodu letniej rezydencji Branickich w Choroszcy*, 2000/2001, oprac. w zasobach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku
- Żyłko E.**, *Choroszcz, województwo białostockie. Zespół pałacowo-parkowy. Dokumentacja historyczna*, maszynopis w WUOZ w Białymstoku, Warszawa 1962
- Żyłko E.**, *Mecenat artystyczny hetmana Jana Klemensa Branickiego i Izabeli z Poniatowskich Branickiej*, rozprawa doktorska, maszynopis w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1963